

2/30/1

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Історичний факультет
Державний архів Херсонської області

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

"ПІВДЕННИЙ АРХІВ"
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск IX

Херсон 2002

Затверджено до друку вченою радою історичного факультету Херсонського державного університету, протокол №3 від 25.XI.02

Рішення президії ВАК про реєстрацію від 8 вересня 1999 р. (бюлетень №5, 1999)

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України 21.12.2000 р. про реєстрацію (свідцтво серія KB №4756)

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М. -	д.і.н., професор (головний редактор);
Добролюбський А.О. -	д.і.н., професор;
Карпова А.В. -	директор ДАХО;
Колесник І.І. -	д.і.н., професор;
Сінкевич Є.Г. -	к.і.н., доцент (видавничий редактор);
Сінкевич І.Ю. -	ст. викладач (відповідальний секретар);
Сусоров В.Д. -	д.і.н., професор;
Тригуб П.М. -	д.і.н., професор.

Мова видання: українська, російська.

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, історичний факультет.

E-mail: sinkevich@kspu.kherson.ua

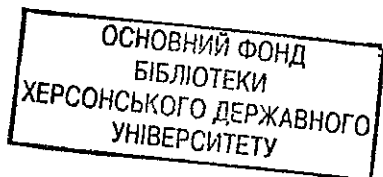
Тел. (0552) 32-67-60

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 9. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – 156 с.

Збірник присвячений 85-річчю Херсонського державного університету

ISBN 966-8249-11-9

© автори статей
© ХДУ, 2002
© Видавництво ХДУ

ЗМІСТ

О.Д.Каплін Росія і революція: релігійні та історіософські аспекти проблеми в осмисленні Ф.І.Тютчева і слов'янофілів.....	5
В.В.Грибовський Стан розробки історії причорноморських ногайців у зарубіжній історіографії.....	7
Л.Б.Куликова Зарубежные исторические руководства в отечественных классических гимназиях. Анализ идеи и содержания.....	13
Н. Місько Іван Джиджора: нові матеріали до біографії історика.....	26
С.В.Пронь Зовнішня політика та безпека Японії в умовах сучасних викликів...	30
И.В.Гришанов О потенциальных структурах изменяющихся систем.....	33
О.М.Столярова Особливості функціонування механізму адміністративного керівництва наукою в УРСР (1946-1953 рр.).....	38
В.Я.Павленко, К.Землянська Єврейські землеробські колонії на Півдні України в кінці XVIII- на початку XIX ст.....	45
В.Я.Павленко, О.Куціпак До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії в 1890–1910 рр.....	53
Ю.О.Коник Реєміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами державного архіву Херсонської області.....	60
О.І.Шинкаренко Документи свідчать До 70 річчя пам'яті жертв голодомору в Україні.....	65
З.С.Орлова Е.И.Казимирчак-Полонская и Г.В.Курнаков. Из истории переписки.....	69
Є.Г.Сінкевич, А.Г.Покачалова Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР у 1944-1946 роках (за архівними матеріалами).....	74
Н.І.Недзельська Формування ідеалу української жінки в період Київській Русі.....	79
К.К.Недзельський Іван Огієнко – захисник українського православ'я.....	83
О.П.Тригуб Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. XX ст.).....	90
А.П.Гоменюк Нетрадиційна релігійність у суспільному житті сучасної України.....	96

Л.А.Михайленко	Ідеологічні основи руху ваххабітів.....	99
І.Є.Поліщук, О.Ю.Гончаренко	Філософія ненасильства.....	101
Ю.К.Недзельська, В.Я.Павленко	Особливості поховань деяких категорій по- кійників в Україні.....	105
В.Н.Дариенко	Президент ГАИМК в ссылке (<i>заметки к биографии советского папиролога</i>).....	112
І.Ю.Сінкевич	Краєзнавці Херсонщини: Кравець Семен Семенович.....	130
Є.Г.Сінкевич	Із нагоди 50-річного ювілею дослідника історії медицини Тадеуша Срогоша.....	140
Є.Г.Сінкевич	На пошану доктора хабілітованого, професора А.Й.Закжевскі..	137
В.В.Грибовський	Всеукраїнська наукова конференція "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району".....	139
О.А.Макієнко, Л.М.Польова	Наукові читання «Проблеми краєзнавства, музеє- знавства та відродження культури українського народу».....	142
А.А.Кучеренко	Нове дослідження з історії вузу. Сінкевич Є.Г. "Ректори Херсонського державного педагогічного інституту (1945-1998 рр.)". - Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. - 112 с.....	144
Привітання із 85-річчям ХДПУ від декана історичного факультету національного університету ім. В. Каразіна професора С.І. Посохова.....		151

Росія і революція: релігійні та історіософські аспекти проблеми в осмисленні Ф.І.Тютчева і слов'янофілів

І.С.Аксаков, указуючи, що «власний світогляд Тютчева» знаходиться зі слов'янофільством, «якщо не в прямого зв'язку, то в співвідношенні», підкреслював: «силою власної праці, йдучи шляхом зовсім самостійним, своєрідним і незалежним, без співчуття і підтримки ... Тютчев не тільки прийшов до висновків, зовсім подібним основним слов'янофільським положенням, але і до їхніх сподівань і гадань ...» [1, с.309].

З вищенаведеними судженнями І.С.Аксакова не можна не погодитися. З огляду на об'ємність проблеми «Ф.І.Тютчев і слов'янофіли про Росію і революцію» і її нерозробленість в історичній літературі, у даній статті ми зосередимо основну увагу на релігійно-духовних акцентах оцінок слов'янофілів і публіцистики Тютчева.

У 1844 р. у Мюнхені Ф.І.Тютчев лише французською свою першу політичну статтю «Росія і Німеччина». Приводом для неї явилася активізація нападок на Росію в Німеччині. Але дійсна причина появи статті була, безсумнівно, глибока. Автор, цілком незалежний за своїм положенням, намагався відповісти на такі основні питання як: «Що таке Росія? Який сенс її існування, її історичний закон? Відкіля з'явилася вона? Куди прагне? Що виражає собою? ...» [2, с.450,458].

Постановка цих питань і вихідна позиція автора, по суті справи, тотожні не тільки зі слов'янофільськими, але і М.В.Гоголя. Згоден Ф.І.Тютчев і з загальноновизнаними (у тому числі і німцями) тезами про відсутність у Росії «феодалізму», «папської ієрархії», «боротьби релігійної», «воєн імперії», «навіть інквізиції», «хрестових походів», «лицарства» і т.д. [2, с.468-469]. Але проте автор вважає, що саме історія є захисником Росії. Він думає, що впродовж довгих сторіч «творча сила» у Росії «залишалася немов би похована серед хаосу». Тепер — це «Європа Петра Великого», на шляху якої загинули і зникли всі «протиприродні прагнення».

Отже, Ф.І.Тютчев справу розширення, зміцнення Росії вважає «найорганічною», але зовсім не помічає і не виділяє різниці в самому внутрішньому житті з початку імперського періоду. Вважаючи долю Росії «таємничою», він виділяє в ній останні три сторіччя, коли «невпинно вирішуються на користь Росії всі випробування» [2, с.451].

Приводячи слова Ф.І.Тютчева, де поет називає Росію «цілим світом, єдиним у своєму духовному початку», «більш щиром-християнським, ніж Захід», «імперією Сходу, для якої перша імперія візантійських кесарів служила лише слабким і неповним приреченням і якій залишається лише остаточно скластися, — що неминуче, у чому і полягає так зване Східне питання», І.С.Аксаков приходить висновку, що «подібне політичне віросповідання не було в той час ще ніким заявлено в російській літературі, особливо так прямо і позитивно ...» [1, с.314].

Якщо вважати вищенаведені слова Ф.І.Тютчева «політичним віросповіданням», то з висновком І.С.Аксакова важко не погодитися. Інша справа — чи це тільки «політичне віросповідання». Адже, як скаже пізніше О.С.Хом'яків, усяке політичне питання має своєю підставою питання релігійне [3, с.316-317,345]. Отже, «політичне віросповідання» Ф.І.Тютчева ґрунтувалося на його «просто» віросповіданні, хоча він і був «цілком європейцем» і «світською людиною».

У квітні 1848 р. Ф.І.Тютчев пише французською записку Миколі І про стан в Європі після Лютневої революції, у 1849 р. вона була опублікована у виді статті за назвою «Росія і Революція». Через п'ять років після «Росії і Німеччини»

автор бачить, що в Європі вже давно «існують тільки дві дійсні сили – Революція і Росія» [2, с. 474]. Але «існування однієї з них рівнозначно смерті іншої!» А тому ніяке мирне співіснування між ними неможливо. Ф. І. Тютчев упевнений, що ця найбільша боротьба і визначить на багато століть не тільки всю політичну, але і релігійну майбутність людства. І причину непримиренного протиріччя автор бачить саме в духовній сфері. Для пояснення цього він поглиблює свій погляд на Росію і російський народ.

Останній для нього безсумнівний християнин не тільки «у силу православ'я своїх переконань, але ще завдяки чомусь більш задушевному, чим переконання. Він – християнин у силу тієї здатності до самовідданості і самопожертви, що складає як би основу його моральної природи» [2, с. 475].

Зовсім інша справа – Революція. Вона – «насамперед ворог християнства! Анти-християнський настрій є душою Революції; це її особливий, відмітний характер» [2, с. 475]. Ф. І. Тютчев звертає увагу на те, що самовладда людського «я», заміняючи Бога, зводиться в політичне і суспільне право і на цій підставі намагається опанувати суспільством. Революція привласнила прапор християнства («братерство»), у той же час, відкинувши почуття смиренності і самовідданості, що складають основу християнства. Їх Революція має намір замінити духом гордості і звеличування. А цей дух, що розтрощує «усі християнські вірування» принесла саме руйнівна філософія. Звідси і ця ненависть Німеччини до Росії.

Ф. І. Тютчев далеко не так оптимістичний, як І. В. Кресевський в оцінці перспектив еволюції німецької філософії в бік православ'я [4, с. 272]. Навпаки, він бачить у Німеччині, що «у наш час у суспільстві немає жодного бажання, ні однієї потреби (якою б широко і законно вона не була), яку б Революція, опанувавши нею, не спотворила б і не звернула б у неправду» [2, с. 480]. Таким чином, саме «антихристиянською душею» Революції пояснює Ф. І. Тютчев її «заповітну мрію» – «хрестовий похід проти Росії», яка (мрія) у 1848 р. перетворилася у «військовий клич». У цих умовах, у Миколі І утілилася «російська думка», відокремлена від революційного середовища. Отже, «російська думка» і «революція» – несумісні, як несумісне християнство й анти-християнство. Ф. І. Тютчев переконаний: життя народу виявляється в його інстинктах і віруваннях, а не в книгах, написаних для нього. І історичні закони керуються волею Провидіння. Тепер, коли «Захід зникає» і «все валиться», «святим ковчегом» спливає ще більш величезна Російська імперія і Ф. І. Тютчев не сумнівається в її покликанні.

Сконцентрувавши в статті «Росія і Революція» свою увагу саме на духовній стороні світового процесу, він уперше дуже рельєфно виділив руйнівну суть революції як головну його відмінність, яка згодом опанувала і російським суспільством і якій так послідовно протистояли слов'янофіли, сподіваючись, що російський народ «дотримається», а «утікачі» з вищого стану – «повернуться».

Поставивши питання про християнську Росію і революційну Європу, Ф. І. Тютчев намагається досліджувати саме «корінь західного світу» – католицизм, те, що ще залишилося на Заході від «позитивного християнства». «Папству і римському питанню» з «російської точки зору» він присвячує свою нову статтю, частину якої було опубліковано в 1850 р. Співвідношення католицизму і протестантизму, розглянуте тут, за висновком фахівців, послужило приводом і темою для «французьких брошур» О. С. Хом'якова.

Протестантство і XVI століття для Ф. І. Тютчева – «великий погром»; папство ж – «стовп, що ще абияк підтримує на Заході весь той край християнського будинку», що вцілів після цього «великого погрому» [2, с. 494, 495]. Але не цей «стовп» є «остання релігія Заходу». Нею є «ідолопоклонство» – «ідолопоклонство людей Заходу перед усім, що є форма, формула і політичний механізм»

[2,с.496] (при відсутності посилань на Ф.І.Тютчева ці слова цілком можна прийняти за текст К.С.Аксакова). Саме цією релігією і користується «Революція», «менш совісна, чим дух п'їтми».

Вона принесла у світ нове навчання – про верховну владу народу. А це є не що інше, як верховенство людського «я», що спирається на силу. Ось відкіля пристрась до політичних установ. Тому цілком логічний висновок: «новітня держава тому лише виганяє державні релігії, що в неї є своя; а ця релігія є революція» [2,с.504]. І саме папство багато століть тому дало «революції» необхідний «завдаток». Але Ф.І.Тютчев дивиться не тільки назад, але і вперед, відзначаючи відмітну рису сучасності: зв'язок між революцією й утопією. Тому що революція здатна тільки руйнувати. Збираючись створювати, вона неминуче впадає в утопію.

Отже, Ф.І.Тютчев досліджує «найхитромудріший і грізний» («який бачили люди») «злий початок» – революцію. Вона смертельний ворог Росії. Це «світ зла, що стоїть наготові і у всеозброєнні, з його церквою безвір'я» [2,с.517]. Але він бачить як виступає «немов сонце, та логіка Промислу, що, як внутрішній закон, керує подіями світу» [2,с.498].

У літературі (і І.С.Аксаковим, і іншими) не раз відзначалася самостійність духовної природи Ф.І.Тютчева. Будучи людиною «цілком європейською», але такою, що жила поза церковною побутовою російською стихією, у ворожому йому європейському середовищі, він виступив перед лицем усієї Європи з тими думками, з якими виступили в Росії перед «російськими іноземцями» О.С.Хом'яків і його соратників. Погляди Ф.І.Тютчева на джерело смертельної небезпеки для людства (матеріалізм) цілком збіглися з поглядами слов'янофілів. Як вірно помітив І.С.Аксаков, «поклоніння своєму «я» було йому ненависно, а поклоніння людському «я» узагалі представлялося йому обожнюванням обмеженості людського розуму, добровільним зреченням від вищої, недосяжної розуму, абсолютної істини, від вищих надземних прагнень, - зведенням матеріальної особистості на ступінь кумира, початком матеріалістичним, згубним для долі людських суспільств, що сприйняли цей початок у життя й у душу» [1,с.318]. Ось чому з подібним західноєвропейським «аршином», що став загальнолюдським, загальним, не можна було вимірити Росії. Святитель. Феофан Затворник писав: «Істина Божа проста; чи гордому розуму займатися нею? Він краще своє видуває. Це ефектно, хоч порожньо і слабко, як мережа павутинна» [5,с.149]. Здатність побачити «таємне світло» і мав на увазі О.С.Хом'яків, коли говорив про переваги почуття художника. І великий художник Ф.І.Тютчев, побачивши головні достоїнства «землі рідної», застеріг її від смертельних небезпек.

Література

1. Аксаков К.С., Аксаков И.С. Литературная критика. М., 1981.
2. Сочинения Ф.И.Тютчева. Стихотворения и политические статьи. Изд. 2-е. СПб., 1900.
3. Хомяков А.С. Сочинения богословские. СПб., 1995.
4. Киреевский И.В. Избранные статьи. М., 1984.
5. Епископ Феофан. Мысли на каждый день года. М., 1991.

В.В.Грибовський

Стан розробки історії причорноморських ногайців у зарубіжній історіографії

Історія ногайського народу до теперішнього часу не виокремилася в самодостатній предмет наукового дослідження. В українській та російській

історіографії ногайська тематика до цього часу все ще залишається на периферії таких стратегічних тем, як "Росія у вирішенні Східного питання", "Колонізація степових окраїн Російської держави", або, в українському відповіднику, "Заселення Південної України", "Боротьба землеробських народів (українського, російського чи польського) з кочівницькою або турецько-татарською агресією", інше. Тим самим, історія ногайців не розглядалася спеціально, а тому й не виокремилася в особну наукову предметність.

Отже, при розгляді стану розробки історії ногайців ми маємо справу не з комплексом наукової проблематики, що має власну історіографію (у розумінні поступального процесу вивчення проблеми), але із сукупністю фрагментарних і часто не поєднаних між собою дослідницьких напрацювань, котрі у своїй сумі не відтворюють цілісності досліджуваного предмету. До того ж, у загальному масиві наукових досліджень ногайської проблематики "чорноморський період" залишається найменш вивченим фрагментом. Хоча локальні групи ногайців Нижньої Волги та степового Передкавказзя досліджено набагато краще.

Цим нарисом здійснюється спроба з'ясувати стан розробки проблематики причорноморських ногайців в історіографії "далекого зарубіжжя", тобто в дослідженнях німецьких, французьких та англо-американських авторів. Матеріал для аналізу, що подається в цій праці, відображає інформативні можливості фондів Російської державної бібліотеки (м.Санкт-Петербург), Російської державної історичної бібліотеки (Москва), Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (Київ).

Наукове зацікавлення історією ногайців простежується в працях західноєвропейських авторів з XVIII ст. Історіографічну ситуацію того часу визначала колоніальна експансія європейських держав, завдяки чому склався постійний попит на наукові знання з історії та побуту не-європейських народів. Середньовічні хроніки й космографії, сповнені міфологічних сюжетів, ще у XVII ст. поступилися місцем описам, методологічною основою яких став "здоровий глузд", фактографія звичайної повсякденності, скептицизм та іронізація над міфологемами. У XVIII ст. з'являються спеціалізовані наукові трактати, де з елементами критики джерела поєднується раціоналістична теорія.

"Трактат про чорноморську торгівлю" Шарля де Пейссонеля (1727 – 1790) є фактично першим спеціалізованим дослідженням всього чорноморського регіону [13]. Автор трактату декілька десятиліть провів на теренах Османської імперії, представляючи інтереси французьких торговельних компаній. У 1753 р. він був призначений торговельним консулом в Кримському ханстві, а згодом, у 1763 – у Смирні, що в Анатолії [8].

Пейссонель докладно вивчив економічне становище чорноморського регіону, був надзвичайно обізнаний щодо особливостей господарського життя в кожній окремій місцевості, особливо в питаннях щодо кон'юнктури цін, імпорту й експорту. Не дивлячись на те, що Пейссонель почав писати Трактат 30 років згодом після перебування в Криму (працю видано лише у 1787 р.), його праця упродовж багатьох років залишалася для європейських купців і просто подорожуючих найкращим путівником, докладним збірником відомостей з економіки, географії та етнографії регіону. Недаремно англійська мандрівниця Марія Гатрі, котра у 1795 р. проїжджала причорноморськими степами, назвала працю Пейссонеля своїм "постійним порадиником в усіх складних випадках" ("my usual guide in all doubtful cases") [9, 48]. Разом з тим, Пейссонель набув серед сучасників слави найбільш авторитетного знавця політичних справ у Османській імперії, Ірані та міжнародних відносин тогочасної Європи. Останньою його працею було двотомне дослідження під назвою "Політична ситуація у Франції та її відносини з усіма європейськими урядами", видана у 1790 р.

У Трактаті Ш. де Пейссонеля докладно проаналізовано соціально-політичний лад причорноморських ногайців XVIII ст., вже значною мірою трансформований державними структурами Кримського ханства. Зокрема відзначено, що на чолі кожної орди та над усіма ордами стояв баш-мурза (*bache-mirsa*), тобто головний мурза, але вже не князь (бій) чи інший дигнитарій (нурадин, кековат). Баш-мурза розглядався автором як основний посередник між ханською адміністрацією та ногайцями, особливо в питаннях військової мобілізації та оподаткування. Пейссонель докладно зазначив родову номенклатуру всередині кожної орди. Самих же орд вказано всього чотири: Буджацьку, Єдисанську, Джембуйлуцьку та Кубанську. Поза увагою лишилися Єдичкульська орда, яка виокремилася з Буджацької тільки у 1759 р., тоді як консульські повноваження Пейссонеля в Криму закінчилися у 1757 р. Належна увага надана предметам імпорту і експорту причорноморських ногайців. Заслговують особливої уваги предмети ввозу, зокрема "німецькі коси", що є прямою вказівкою на значні обсяги землеробства у цього кочового народу [13, 305-309].

Праця німецького автора, Тунманна, "Кримське ханство", написана між 1777 і 1783 рр. Цей невеликий за обсягом твір було підготовлено для багатомногого "Землеописання", циклу видань з висвітленням всіх країн і народів, що видавалося Бюшингом. Тунманн спробував узагальнити увесь комплекс відомостей про населення Кримського ханства, наскільки це було можливо в умовах тогочасної Німеччини. Особливо довірою користуються у нього російські джерела, а також подорожні записки німецького купця Клеємана (1769) [3]. До решти джерел Тунманн ставився скептично, хоча й включав їх відомості до свого огляду.

Тунманн, здається, першим із західноєвропейських авторів спробував прослідкувати походження ногайців та окреслити послідовність основних етапів їхньої історії. Так, він вказав на початкове перебування ногайців між ріками Волгою і Уралом, завоювання їх калмиками в середині XVII ст., а переселення до Кримського ханства (йдеться про єдисанців та єдичкульців) відбулося, за Тунманном у 1715 і 1723 рр. У родовій номенклатурі єдисанців він зазначає "відгалуження колишніх астрахансько-ногайських колін" [4, 46, 50]. Таким чином, ногайці у Тунманна не є автохтонним населенням причорноморських степів, а сформувалися як етнос у прикаспійських степах.

Тунманн розрізняє два географічних об'єкти в степових володіннях Кримського ханства, заселених ногайцями: Східний Ногай (територія на схід від Дніпра), де кочували Єдичкульська (після 1759 р.) і Джембуйлуцька орди, а також Західний Ногай, або Єдисан [4, 42, 49]; Буджак він розглянув як окремий географічний об'єкт [4, 46]. У цьому простежується вплив середньовічної європейської літописної традиції розподіляти населений тюркомовними кочовиками степ на Велику і Малу Татарію, проте тепер – із більшою конкретизацією географічних меж.

Тунманн вказав на значні обсяги поширення землеробства у ногайців, а також визначив, що продукти землеробства ногайці продають для вивозу до Туреччини, але ж не для внутрішнього споживання. Проте висновки цього автора про господарське благополуччя Кримського ханства на час написання праці вже виявилися застарілими, адже економіка Криму була вкрай розладнана російсько-турецькою війною 1768–1774 рр.

Виклад у Тунманна здебільшого фактографічний та описовий, здійснюється без з'ясування причин і сутності описуваних явищ [4, 50]. Для цього автора властивий критичний розгляд джерел, хоча джерела аналізуються більше з позицій здорового глузду (що взагалі типово для історіографії Просвітництва), аніж засобом зовнішньої та внутрішньої критики.

Елементи дослідження історії ногайців простежуються в подорожніх записках англійки Марії Гатрі (Maria Guthrie, 1795 – 1796). Ця вчена дама, член декількох академій наук, вважала, що етнонім ногайців походить від імені золотоординського “генерала” Ногає, котрий ще до погрому Золотої Орди, здійснив Тамірланом, мешкав у причорноморських степах. Віддаленість ногайців від решти своїх “татарських” сородичів, за думкою Гатрі, дозволила уникнути загрози тотального винищення від полчищ цього грізного правителя Самарканду [9, 46].

Гатрі іронізує над тими філософами-просвітниками, котрі ідеалізували первісну людину, вважали її “дитям природи” з “м'яким” і благородним характером, ще не зіпсованим цивілізацією. Мандрівниця вважала кращими ліками проти такої ілюзії – потрапити в “жахливі степи” Причорномор'я, побачити цих “грубих” і небезпечних ногайців та пережити на собі неприборканий жаж і побуювання за власне життя [9, 47]. Проте вона вже змогла помітити у поведінці цих кочовиків “послаблене почуття власної зверхності” унаслідок російського завоювання Північного Причорномор'я [9, 47].

На праці англійського дослідника Х.Д.Сеймура (H.D.Seymour) [14] позначилися запити і настрої англійської громадськості часу Кримської війни (1853 – 1856 рр.). Сеймур прагнув охарактеризувати економічні можливості, етнотомографічну ситуацію і стратегічне значення російських володінь на Чорному морі, виявляючи при цьому вороже ставлення до Росії.

Цей дослідник акцентує увагу на тому, що з кінця XVIII по середину XIX ст. населення українського півдня мало “змішаний характер” (“mixed character”) і не злилося в один національний масив через різний рівень культурного розвитку та значні конфесійні розбіжності [14, 23-24].

Деяку увагу Сеймур надає і ногайцям (Tatar Nogai tribes). Їхній родовід він пов'язав з “ханом” Едигеєм (Idgekou), який чомусь у нього зображується “генералом” Тамерлана [14, 51]. Ногайці сприймаються як безнадійно відстале населення Причорномор'я; наголошується на нерациональному використанні землі, яку вони займають під пасовище, а ногайські аули змальовуються як “ще більш жалюгідне видовище, аніж російські села”. У той же час поселення німецьких колоністів видаються за справжні “оази в пустелі” [14, 23].

У багатотомній праці англійця Генрі Ховарта (Henry H.Howorth) [10], присвяченій історії “монголів” (такими в нього виступили народи всієї алтайської мовної сім'ї), ногайцям не відведено окремого розділу і історія їхньої правлячої династії, Едигейовичів (династія у Ховарта – головний суб'єкт історії), спеціально не розглядалася. Стосовно ногайців знаходимо лише уривчасті відомості в контексті викладу подій за правління чергового династа з фамілії кримських Гіреїв. Сама ж праця становить компіляцію праць російських істориків, турецьких літописів та західноєвропейських наративів. Населення степового порубіжжя, у тому числі й ногайці, розглядалося Ховартом як затяті грабіжники, через яких на кордоні постійно існувала небезпека і яку державі важко було подолати водночас (“marauders who inhabited the border lands could not be so easily restrained”) [10, 575].

У сучасній англо-американській історіографії визнаним фахівцем з питань історії Кримського ханства вважається американський дослідник Алан В.Фішер, автор спеціальних досліджень “Кримські татари” (праця з історії кримськотатарського народу від початку етногенезу до кінця 1970-х) (1978) [6] і “Російська анексія Криму” (1970) [7].

А.Фішер розвинув тезу, висловлену радянським істориком С.Бахрушиним ще у 1930-х рр., що “татари” лише включилися до налагодженої задовго до них системи работоргівлі, яка існувала у Північному Причорномор'ї ще з старо-

давніх часів [6, 26-27]. Наріжною ідеєю його праці є твердження про високорозвинуту блискучу культуру кримських татар. Її ж економічним підґрунтям зображено розвинуту мережу работоргівлі, а спустошливі набіги на українські, польські та російські землі розглядалися ним як окремий різновид господарської діяльності.

За думкою дослідника, в Кримському ханстві на початок XVIII ст. склалися дві адміністративні моделі. Розвинutoю адміністративною системою з досконалою фінансовою й релігійно-правовою організацією характеризувалися "розвинуті" райони гірського Криму, передгір'я, південне узбережжя півострова, що були ядром Кримського ханства. Саме ж ханство визначено як ранньомодерну державу (an early modern state). Проте зовсім інший, архаїчний характер владних відносин існував у степовому регіоні, де мешкали ногайці. Державні функції тут виявлялися в несистематичному стягненні данини та у використанні кочовиків у військово-грабіжницьких походах проти Росії та Польщі [6, 25].

Фішер не ставив собі завданням визначити час і висвітлити обставини переміщення ногайців до причорноморських степів. Міграції ногайців ним зображено як постійний процес, що відбувається з більшою або меншою мірою інтенсивності. Дослідника більше цікавив ефект, який вони завдавали кримськотатарській державі. За його думкою, ногайські міграції водночас і посилювали військово-політичний потенціал ханства, і були причиною його внутрішньої адміністративної слабкості [6, 6]. Ногайці, будучи "складовою частиною Золотої Орди, як одне з її племінних об'єднань", у першій половині XV ст. перебували на віддалі від Кримського ханства тоді, коли воно в боротьбі з золотоординськими ханами виборювало собі незалежність. Однак після знищення царем Іваном IV астраханського ханства у 1556 р. почалося велике переселення ногайців до контрольованого Кримом Причорномор'я. Зрештою, Фішер не зважився досліджувати періодичність та інтенсивність ногайських міграцій, а лише виклав за Пейссонелем і А.О.Скальковським порядок розміщення ногайських орд в складі Кримського ханства станом на середину XVIII ст. [6, 24].

У спеціальному дослідженні російського завоювання Криму Фішер докладно висвітлив участь ногайських беїв і мурз у внутрішньополітичній боротьбі в Кримському ханстві у період 1771 – 1774 рр., прослідкував мотиви змін їхньої політичної орієнтації, коливань між російським та турецьким підданством [7, 48]. Ґрунтовно досліджено ставлення ногайців до реформ останнього кримського хана Шагин Гірея у 1777–1783 роках [7, 82-87, 116-117]. При розгляді усіх політичних процесів у Кримському ханстві ногайці розглядалися Фішером як важливий фактор, що інколи визначав перебіг подій.

Спостереження над політичною історією Кримського ханства дало Фішеру підстави дійти висновку, що для будь-кого з кримських ханів "ногайські орди далеко не завжди були лояльними васалами, але [більше] предметом іноземних маніпуляцій, а саме – російських" [7, 62]. Звернено увагу, що й для Росії, після анексії Криму в 1783 р., виникли подібні труднощі: для російського уряду "ногайці становили набагато складнішу проблему, ніж кримські татари. Ніхто не досягнув значного успіху в створенні дієвого управління (organization) ордами – ані хан, ані оттомани, ані тепер росіяни. Ногайці залишаються напівнезалежними кочовиками аж до [початку] дев'ятого століття" [7, 145].

У французькій історичній науці значну роботу з актуалізації та сприяння розробці чорноморської проблематики здійснено редакцією фахового журналу "Cahiers de monde Russe et Soviétique" наприкінці 1960 – у 1970-х рр. На сторінках журналу друкувалися огляди турецьких архівів [5;12], наукові розвідки щодо періоду XVI – XVII ст. [11].

Помітне місце на сторінках журналу посіли праці французького дослідника Жилья Вейнштейна (Gilles Veinstein) "Повстання татарських мурз проти ханів. 1724-1725"[15], "Місіонери-ієзуїти і французькі агенти в Криму на початку XVIII ст." [17], "Кримські татари і друга елекція Станіслава Лещинського" [16]. Автора цих досліджень цікавили в першу чергу кримські татари та події внутрішньої та зовнішньої політики Кримського ханства. Певна увага надавалася участі ногайців у висвітлюваних подіях, хоча в оцінках їхньої ролі дослідник інколи ігнорує значення ногайців і йде слідом за висновками французьких дипломатів-сучасників. Зазначимо, що праці Вейнштейна дуже корисні для реконструкції політичної історії Кримського ханства і причорноморських ногайців.

Працями турецького історика Галілія Іналджика представлено сприйняття ногайців за староосманською традицією, згідно якої ногайці розглядалися як ненадійні підданці Османів, часто – зрадники правовірних мусульман і союзники ворожої Росії [2, 49]. Так, цар Іван IV завоював Астрахань в середині XVI століття, за Іналджиком, "як завжди, з допомогою ногайських кланів"[1, 119], завдяки чому похитнулася могутність всього мусульманського світу. Кризь по сторінкам праць Іналджика проходить тема російсько-ногайського союзу. За думкою турецького історика, російський царат надійно прив'язав до себе ногайські орди тим, що відкрив для них свої ринки для ногайського експорту коней.

Спираючись на ту ж староосманську традицію, турецький дослідник вважає за можливе використовувати поняття "кримська турецько-татарська нація" [1, 129] і "турецько-татарські народи", позначаючи ним узагалі все тюркомовне населення причорноморських степів та Криму. Також наголошується на глибокій "культурній спорідненості між османцями та мусульманським населенням Північного Причорномор'я" [1;143]. Мотив турецької національної упередженості простежується і в тому, що Кримське ханство розглянуто як інтегральну частину Османської імперії, а кримський хан виступає в ролі простого призначенця ("тікме") турецького султана [1, 117].

Заслужовують окремої уваги висновки Іналджика, що Константинопольський (Стамбульський) договір 1700 року позначив докорінну зміну політичної ситуації в Північному Причорномор'ї та спричинив до значного зміщення балансу сил на Сході Європи, дозволивши Росії увійти до кола великих європейських держав. Помічено, що з того часу і Кримське ханство і Українська гетьманська держава відіграють другорядну роль, зазнаючи все більшого обмеження своїх прерогатив з боку османського і російського імперських урядів. Звернено увагу також і на спільність історичної долі української та кримськотатарської державності у XVIII ст. [1, 128-129].

Виходячи з поданого вище викладу, зазначимо, що у зарубіжній історіографії не склалося спеціального зацікавлення ногайською проблематикою. Розробка ногайської історії йшла у контексті дослідження історії Кримського ханства, або Османської імперії в цілому. На працях англо-американських та континентальних істориків не позначилася історіографічна традиція, започаткована М.М.Карамзиним, котрою етнонім ногайців пов'язується з золотоординським еміром Ногаєм (II пол. XIII ст.), а початковим місцем розселення визначається Північне Причорномор'є. У зарубіжній історіографії не здійснено оригінальних концептуальних рішень вузлових проблем ногайської проблематики. Використання праць зарубіжних істориків корисне тим, що дозволяє залучити до розгляду джерела турецького або західноєвропейського походження.

Джерела та література

1. Іналджик Галіл[б]. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400 – 1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.) – К., 1995. – Сс.116-129.

2. Иналджик Галип. Османська імперія. Класична доба. 1300 – 1600 /Пер. з англ. Олександр Галенко. – К: Критика, 1998. – 286 с.
3. Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджатских и нагайских татар (...). – СПб: Государственная военная коллегия, 1783. – 250 с.
4. Тунманн. Крымское ханство /Пер. с нем. Н.Л.Эрнста и С.Л.Беляевой. – Симферополь: Таврия, 1991. – 93 с.
5. Dilek Desai. Le khanat de Crimée et padichahs ottomans dans les registres des nâme-i hümayûn //Cahers du monde Russe et Soviétique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes études. – Vol.XIII. – №4. – 1972. – Pp.560-583.
6. Fisher Alan [W]. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – 255pp.
7. Fisher Alan W. The Russian Annexation of the Crimea. 1772 – 1783. – Cambridge: at the University Press, 1970. – 380 pp.
8. Grand Dictionnaire universel du XIX siècle ...Par Pierre Larousse. – Tome douzieme. – Paris, 1919.
9. Gutrie Maria. A tour, performed in the years 1795 – 1796, throw the Taurida, or Crimea ... and all other countries on the North Shore of the Euxine, ceded to the Russia by the Peace of Kainargi and Jassy. – London: printed by Nichols and son, 1802.
10. Howorth Henry H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. – Part II. The so-called Tartars of Russia and Central Asia. – Division I. – London: Green and Co, 1880. – 655 pp.
11. Koehler Paul. Le chanat de Crée en mai 1607 vu par un voyageur français //Cahers du monde Russe et Soviétique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes études. – Vol.X. – №3-4. – 1969. – Pp. 316-326.
12. Özalp Gökbilgin et Dilek Desai. Le khanat de Crimée et les campagnes militaires de l'empire Ottoman fin du XVIIe – debute du XVIIIe siècle. 1687 – 1736 //Cahers du monde Russe et Soviétique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes études. – Vol.XI. – №1. – 1970. – Pp.110-117.
13. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Seconde Partie. – Paris, 1787 (M.DCC. LXXXVII). – 377 pp.
14. Seymour H.D. Russia on the Black Sea and Sea of Azof: being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces with notices of the Naval, military and commercial resources of those countries. – Third edition. – London: John Murray, 1855. – 365 pp.
15. Veinstein Gilles. La revolte des mirsa tatars contre le khan. 1724-1725 //Cahers du monde Russe et Soviétique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes études. – Vol.XXII. – №3. – Pp.327-338.
16. Veinstein Gilles. Les tatars de Crimée et la seconde election de Stanislas Leszczynski //Cahers du monde Russe et Soviétique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes études. – Vol.XI. – Janvier-mars. – 1970. – Pp.24-92.
17. Veinstein Gilles. Missionnaires Jesuites et agents français en debut du XVIIIe siècle //Cahers du monde Russe et Soviétique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes études. – Vol.X. – №3-4. – 1969. – Pp.415-458.

Л. Б. Куликова

Зарубежные исторические руководства в отечественных классических гимназиях. Анализ идеи и содержания

Вступая в XXI век, отечественная, историческая и педагогическая науки получили возможность заново открыть и осмыслить для себя документы и учебную литературу XVIII и XIX века в подлинниках.

В XX веке проблема исследования и анализа дореволюционного опыта методики преподавания исторических дисциплин, создания и апробации учебников по истории для классических гимназий и университетов, организации деятельности различных типов учебных заведений, а также творческое наследие и опыт работы ведущих преподавателей исторических дисциплин гимназий и университетов не только не изучался, но даже не упоминался положительно. А между тем, именно этими преподавателями, зарубежными и отечественными,

были подготовлены, переведены, изданы и апробированы сотни (!) учебников и учебных пособий, по различным разделам всемирной истории.

Автору исследования удалось найти в библиотеках более 200 "руководств" (учебников), написанных и составленных дореволюционными авторами – зарубежными и отечественными – по классической истории, культуре и мифологии, изданных, в нашей стране с 1816 по 1917 годы.

В конце XVIII, начале XIX веков в основном в России переводили и переиздавали зарубежную учебную литературу, которая выдержала несколько изданий. Например, учебник Вебера переиздавался 26 раз, П. Гиро более 10-ти, в первую очередь в Германии, Англии, Франции и были признаны лучшими, пользовались большой популярностью, как среди педагогов, так и гимназистов. Представить тщательный и всесторонний анализ этих учебников не просто, так как каждый из них по-своему ярок, интересен, неповторим и оригинален.

Традиционно и исторически, в Европе Германия считалась учительницей всех европейских государств, родоначальницей системы классического образования и автором, уже ставших классическими, исторических учебников.

Вот почему изначально у нас стремились переиздать и внедрить все самое лучшее, что было уже признано там.

Это были учебники ведущих немецких профессоров историков, философов, а также учителей гимназий. Например, Густав Цейс был профессором Веймарской гимназии, известнейшей во всей Европе, доктор Георг Вебер – профессором и директором школы в Гейдельберге, его учебники были дважды переведены в Англии, по ним читались лекционные курсы в Винчестерском колледжуме, а также в Америке – в Гарвардском и Бостонском колледжумах; А. Петискус, Эзер, Ф. Шлоссер, Вильгельм Пютц, Оскар Йегер, Т. Б. Вельтер – преподаватель истории при гимназии в Мюнстере, Г. Штоль, Бойезен, Дютшке, Гекслер Нибур, К. Ф. Беккер, Петер К, Ветер Вильгельм, М. Гартман, Г. Шваб, В. Г. Рошер Вильгельм Генрих – немецкий филолог, автор одного из самых первых мифологических словарей, а также специальных трудов по греко-римской мифологии, Фридрих Любкер и многие другие.

Все они написали учебники по истории Греции и Рима, античной мифологии. Особо выделим филолога Фридриха Любкера, который вошел в анналы европейской и мировой педагогики тем, что составил "Реальный словарь классических древностей", выдержавший в Германии 6 изданий и дважды изданный в России по решению Киевского и Санкт-Петербургского отделений Общества классической филологии и педагогики. [1] В Германии он пользовался необычайной популярностью, очень быстро раскупался, а в нашей стране вплоть до 1917 года по этому словарю учились все – преподаватели, гимназисты и студенты. Благодаря инициативе ученых этого общества в нашей стране были переведены и изданы действительно самые лучшие учебники, книги, словари, энциклопедии того времени.

Помимо немецких переводились и издавались признанные лучшими французские и английские учебники и монографии. Среди наиболее известных французских авторов – Жарри де Манси, Фелье Альфонс, Мюриц Каррер, Делавиль, Ренан Эрнст, Элизе Реклю Альфонс, Мюриц Каррер, Тен Ипполит, Поль Гиро и его учитель, знаменитый во всей Европе, Фюстель де Куланж.

Среди английских авторов – Бизлей и Гротт, Гиббон.

Учебники по истории Греции и Рима П. Гиро "Частная и общественная жизнь римлян", "Частная и общественная жизнь греков" российскими гимназистами были признаны самыми яркими и интересными по содержанию, выдержали у нас десятки переизданий.

У всех зарубежных изданий есть ряд общих и отличительных черт. В первых, это стремление не просто дать структурно и хронологически оформленное перечисление фактического исторического материала, а передать авторское рассуждение о назначении, месте, роли и задачах истории, исторической науки.

Предлагаются собственные оригинальные авторские определения истории и исторических терминов, понятий, у каждого свой вариант структурирования содержания, выделения глав и разделов.

Так, одни тяготели к более подробному рассмотрению политических, военных и социальных вопросов, другие, наоборот, к описанию быта, повседневности, культуры и искусства, а ряд проблем выделен в цельное, самостоятельное исследование.

Посмотрим, как эти авторы определяли понятие и цель истории. Этот вопрос является актуальным и в наше время, так как и до сих пор нет в мировой науке единого и общепринятого мнения.

По Вельтеру, цель истории выглядит образно и поэтично (его учебники в Германии были одними из самых читаемых, они выдержали 26 изданий, а в России издавались трижды): "Разъяснить, какими средствами человеческие общества пользовались для своего совершенствования, какими путями они развивались, какие лица и народы обнаруживали более деятельности – прямая задача истории; в этом отношении она представляет живую картину действовавших народов и лиц. История раскрывает перед нами события минувших веков; она знакомит нас с достопримечательными явлениями и событиями всех времен и земель; перед нашими глазами государства возникают и рушатся, нации процветают и упадают, на каждом шагу мы встречаем новые сцены, новые перемены, в которых главным деятелем является человек. История, ясно рисуя прошедшее, раскрывает живущему поколению верную картину земного величия и ничтожности, могущества и слабости человека история самая верная наставница на пути жизни.

Задача истории состоит в том, чтобы выбрать из громадной массы событий самые важные по их влиянию на развитие человечества". [2]

Другой маститый автор Георг Вебер полагал, что история должна дать вступающему в жизнь в юношеском возрасте ученику возможность уразуметь и понять публичную жизнь в государстве, церкви и обществе, на сколько это полезно для его положения; таким образом, при вопросах дня, которые впоследствии будут встречаться в его общественной деятельности, он будет в состоянии составить свое собственное мнение и не станет слепо доверять чуждым внушениям и обольстительному обману. [3]

Как правило, по всем трем разделам истории древнего мира писались отдельные учебники. Страны Древнего Востока представлялись кратко, в основном это Египет, Месопотамия. Практически не предлагались к изучению Китай, Индия, Япония. Иудея также не изучалась, так как ее изучали подробно в рамках "отдельного предмета "Священной истории" или "Закона Божьего".

История первобытного общества в самостоятельный предмет не была выделена, поэтому в лучшем случае авторы этому посвящали главу или раздел.

Часто один раздел по истории Древнего Востока предшествовал целой книге по истории Древней Греции. В основном очень подробно изучались история Греции и Рима.

Уже тогда авторы стремились научно объяснить значение истории греческой, а затем римской для современного человечества, а также выразить собственное отношение. Например, Ф. Шлоссер в своей 4-х томной Всемирной ис-

тории аргументировал это так: "С греками связан новый период в жизни человечества, греки принесли из Азии в Европу сцену всемирных событий. Сверх того, они вызвали новые формы жизни, и новый характер человеческого развития и это измененное ими направление человеческой истории осталось господствующим и в последующее время. Возвышение греческой нации было знаком, что уже миновало время восточного порядка вещей восточного типа. Между тем как западная часть человечества продвигалась вперед, восточная оставалась неподвижно". [4]

Ф.Шлоссер видел в греках народ-творец нового периода, который дал всему миру новое направление, успехи их на этом пути были так велики и так прочны, что до сих пор вся наша чисто умственная образованность ведет свое начало из Греции. Ф.Шлоссер особо подчеркивает значение греков в том, что они первыми создали настоящее искусство, философию, дали толчок к развитию наук, развили язык, поэзию, прозу; создали настоящую государственность, заложили основы демократии. Они были первым в истории народом, который реально представил каждой отдельной личности полное участие в общественных делах, первыми возвысили голос массы до значения общественного мнения и поставили развитие государства в исключительную зависимость от одних только успехов разума.

Можно считать, что с позицией Ф.Шлоссера были солидарны и все остальные ученые, педагоги, написавшие учебники по истории Греции и Рима. Более того, особо следует выделить специальные труды таких авторов, которые стремились объяснить феномен "греческого чуда" представив панорамно жизнь, повседневность и все многообразие их культурной деятельности. Они полагали, что такие аспекты жизни и деятельности имеют особой важности образовательное и воспитательное значение для юношества.

Особое место в данном направлении имеют учебники по греческим и римским древностям Бойезена, (кстати, они были переведены и изданы в Украине, в Одессе в 1882 году, преподавателями Одесской гимназии П.И.Коляго и Г.О. фон Гаазе, инспектором К.Зимбергом). [5] Эти руководства коренным образом отличаются структурой содержания от всех предыдущих изданий. Первые три параграфа посвящены обстоятельному географическому обзору. Далее следуют параграфы с так называемыми общими замечаниями, касающимися рассмотрения расселения племен в древности и государственного устройства. Затем, идут основные разделы – героический период, Спарта, Крит, Афины, Частные древности, Религиозные древности и Приложения.

В эпоху героического (или как еще было принято называть мифологического) периода автор с помощью передачи содержания и анализа мифов рассказывает и объясняет нравы общества, государственное устройство, институт царской власти, положение аристократов, народа, развитие религиозной жизни (храмы, жрецы и прорицатели). Частная жизнь была представлена описанием промышленных занятий, игр, торговли, домашних дел, брачных, похоронных церемоний, пищи, одежды, жилища, дома, рождения и воспитания детей, а также развития видов искусства в этот период. Ни в одном другом учебнике так подробно не были описаны Спарта и Крит. При описании и анализе исторического и культурного развития было уделено большое внимание описанию "частных древностей". Что под этим подразумевалось? – гражданские промыслы, земля и скот, торговля и промышленность, меры, вес, денежные дела, распределение времени, календарь, распределение домашних занятий, время приема пищи и сама трапеза, физическое и нравственное воспитание мальчиков, женское воспитание и образование, а также повседневная жизнь. (§ §146 –163).

Впервые отдельным большим разделом комплексно рассматривались религиозные древности (§§ 164 – 183). [6]

Ученик, изучив этот раздел, мог ярко представить себе жизнь богов, подробно познакомиться с описанием храмов, молитвами и технологией процесса жертвоприношений, общенациональными праздниками в Олимпии, спортивными и музыкальными играми, состязаниями, наградами для победителей. Подробно были описаны главные греческие оракулы в Додоне и Дельфах. Отдельные параграфы раскрывали жизнь и деятельность афинских жрецов.

Автор объяснял, почему все разделы называются "древностями" и что следует понимать под понятием "греческие древности". Под этим подразумевалась совокупность сведений об историческом развитии жизни древних греков в обычном ее течении. Произведения искусства, литературы, достижения науки, равно как и политическая история, не входят в пределы древностей. А так как повседневная жизнь проявляется в государственных, религиозных занятиях, то различают государственные, религиозные и частные древности. [7] При таком описании и анализе греческой древней истории, жизнь греческого общества становилась зримо ощутимой, представленной в самых разнообразных ракурсах, в центре которой – человек. Аналогичным образом им было составлено руководство и по римским древностям.

В 1861 году в Германии была издан учебник Гуля и Конера "Быт греков и римлян" ("Das Leben der Griechen und Römer"), который для многих последующих авторов и педагогов просто служил образцом. Содержание сочинения было разделено на две части: вразцом. Содержание сочинения было разделено на две части: в первой представлялся образ жизни греков, во второй – римлян. Они изобразили жизнь этих двух народов на основании античных вещественных памятников (nach antiken Bälwerken). Это привело к тому, что на основании такого подхода по недостатку вещественных памятников им пришлось ряд вопросов рассмотреть весьма поверхностно, а ряд вообще опустить.

Но самым ярким и пользующимся в нашей стране абсолютной популярностью среди гимназистов, студентов и преподавателей был учебник чешского ученого и учителя Ф.Ф.Велишского. Написанию и подготовке этого весьма обширного, в 670 страниц, капитального труда с аналогичным названием "Быт греков и римлян" предшествовал титанический труд исследователя, археологические раскопки, лично проведенные Ф.Ф.Велишским в течение 1863-1864 годов в Италии, в Риме, в Неаполе и Помпеях; в 1872 году он предпринял с этой же целью специальное путешествие на Восток, а между путешествиями он работал над изучением произведений древних авторов, современной литературы, учебников и источников.

Труд Ф.Ф.Велишского кардинально отличался от всех предыдущих концептуально и рядом качественных особенностей. [8] Во-первых, жизнь греков и римлян впервые была представлена не по отдельности, а параллельно; автор исходил из понимания, что между греческой и римской жизнью так много точек соприкосновения и так много сходства, что знакомство с той и другой при близком и одновременном сравнении становится для читателя более легким. Такого способа изложения требует и самое свойство материала. Так как храмы римские, которые первоначально отличались от греческих, строились в позднейшие времена по греческому образцу; римский дом, гимнасий, портик, ипподром, стадион, театр – все это у римлян устраивалось на основе греческого фундамента и образца.

Такие же параллели можно провести и по всем остальным направлениям жизнедеятельности народов – близких соседей.

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

418094

Во-вторых, жизнь греков и римлян изображена на основе и по письменным памятникам, в сопровождении рисунков.

В-третьих, отдельные темы представлены широко, объемно и впервые – это статьи о деньгах, о торговле, о жрецах, о военном деле, очень подробно описан греческий и римский дом, семейная жизнь и воспитание.

В-четвертых, впервые в описание вводится множество цитат из сочинений древних. В первую очередь, на классических источниках, это – Гомер, Геродот, Платон, Ксенофонт, Цицерон, Т.Ливий, Гораций, Тацит, Павсаний, Полибий, Светоний. Это имеет большое значение, так как книга была задумана как специальный учебник для старших курсов гимназий.

Цель книги – облегчить для учащегося юношества понимание античной жизни, ее собственным словом и изображением. В руководстве очень много иллюстраций.

В предисловии переводчиков отмечается, что сразу же после издания учебника в Праге книга встретила похвальный отзыв в России, в Киевских "Университетских Известиях" (№ 7 за июнь 1876 г.). Книгу обсуждали на заседании Киевского отделения «Общества классической филологии и педагогики» и приняли решение перевести на русский язык для издания в России. Подчеркивалось, что такая книга должна удовлетворить потребности русской гимназии в более обширном изображении важнейших сторон античной жизни, а так, же будет необходима студентам университетов и всем образованным людям.

Книга настолько была яркая, захватывающая и интересная, что сразу же была удостоена похвального отзыва Ученого Комитета Министерства Народного Просвещения в Петербурге, под председательством А.И.Георгиевского. Книга была "одобрена для ученических и фундаментальных библиотек гимназий и реальных училищ", также рекомендовалось именно эту книгу дарить преуспевающим ученикам на традиционных актах по завершении учебного года. [9]

Подобных руководств, таких, какие написали Ф.Ф.Велишский, Бойезен, П.Гиро, К.Ф.Беккер, Г.Штоль и ряд других авторов, в отечественных гимназиях никогда не было составлено отечественными педагогами, равно как и специальных учебников по античной культуре и искусству (как не созданы они в Украине и по сей день!).

В связи с этим особо следует выделить первый в Европе капитальный пятитомный труд Морица Каррьера (перевод Е. Корша), изданный в Москве в 1870 году, – "Искусство в связи с общим развитием культуры и идеалы человечества".

1-й том посвящен исследованию зачатков культуры восточных древностей, а 2 –ой полностью посвящен исследованию теории искусства Эллады и Рима. Труд предваряют глубокие философские авторские размышления о развитии мира, человечества, искусства и вообще духовности. Уникальность этого исследования заключается в том, что это было первое в Европе широкомасштабное исследование, которое охватывало все виды искусства в совокупной связи их между собою и увязывало их с общим ходом развития и образования. Этот труд показывал, почему у разных народов в разные времена являлись преобладающими сперва один вид искусства, потом другой и открывал в этой преемственности явлений известный закон.

Автор особо выделяет период, предшествующий развитию искусства, когда "фантазия в песнях и рассказах была не менее деятельна, подготавливая материал для искусства и науки: это был период сложения языка и мифов". В основе истоков духовного развития древних народов М.Каррьер видит развитие языка и мифа, специальная глава им посвящена определению и изучению сущности мифа, мифологии. Сам Каррьер о своем труде отзывался, как о первом

опыте научного осмысления истории греческого и римского духа, первом опыте развития всех искусств в общей связи с жизнью, с религией и с наукой в эпоху классической древности. [10]

Цель исследования – создать панорамную картину истории, философии, истории с эстетической точки зрения. Он приходит к выводу, что дух греков и римлян доказывает свое историческое значение и гениальность тем, что охотно принимает добытые вчуже элементы образования, но всегда ведет их далее, насквозь пропитывает своим собственным существом и таким образом вносит от себя оригинальный вклад в общую связь всемирно-исторического развития. [11]

В 1898 году в России была переведена и издана по аналогичной проблематике коллективная монография "История культуры" под общей редакцией Гелльвальда, в которой особое внимание уделялось исследованию римской культуры и влиянию ее на современность. В учебнике много иллюстраций. Подробнейшим образом проанализированы все исторические этапы культурного развития римского народа. Пережившая тысячелетия своего развития римская культура остается вечно юной и жизнерадостной и требующей внимания и оценки со стороны историков культуры. [12]

Следует отметить одну общую и чрезвычайно важную черту, характерную для всех учебников, как зарубежных, так и отечественных. Это очень подробное и доступное изложение учебного материала. Полагаем, что именно в этом и следует искать секрет глубоких и прочных фундаментальных знаний по классической истории, литературе и иностранным языкам, которые получали учащиеся в классических гимназиях Европы и России. [13]

Тогда в понятие изучения классических древностей входило знание не одной, а нескольких дисциплин. Изучались – история античности, история искусства и культура античного мира, литература и античная мифология. Во многих учебных заведениях мифология изучалась отдельно и основательно, о чем свидетельствуют и специальные учебники по античной мифологии. [14]

Их также первоначально переводили на русский язык и широко использовали в отечественных гимназиях. Как правило, все эти издания были снабжены множеством красочных иллюстраций, всемирно-известных памятников скульптуры и архитектуры. Авторы не ограничивались лишь простым описанием и пересказом античных мифов, а стремились изложить теоретические вопросы развития мифологии. Например, Делавиль так трактует понятие мифологии: "Мифология есть история богов у народов, держащихся политеизма, то есть верующих не только в Единого Бога, а во многих богов. Под мифологией разумеют также объяснение религиозных обрядов и преданий, относящихся к богам".

Необычное и довольно оригинальное для того времени определение античной мифологии дает в своем руководстве Г. Вебер. Он также рассматривает мифологию в разделе "Религиозные верования язычников". "Только жрецы понимали глубокий смысл поклонения божеству, но они не делились этим познанием с народом, а скрывали его в своих таинственных учениях и пользовались ими как привилегией своей касты. С этой целью они выдумали разные сказки и басни о богах, которым служили, облакали свои вымыслы в поэтические формы и образовали, таким образом, мифологию, или учение о богах, в этом учении изображены дела и судьбы различных богов и отношения к ним людей; но изображение это сделано не ясным, понятным языком, а заменено загадкой, намеками, аллегорическими рассказами и цветистыми выражениями. Чем сильнее у народа творческая сила воображения и чем больше наклонен он к божественному, тем богаче его мифология. В священных мифах отражается внутренняя

жизнь каждого народа, оттого-то эти мифы сделались "богатым источником искусства и поэзии". [15]

Наиболее яркой и интересной книгой, учебником по мифологии является "Мифология древних греков и римлян" автора Дютше, переведенная с немецкого М. Коршем. [17] Структурно она составлена так, что позволяет познакомить с жизнью и делами всех олимпийских богов. Параллельно идут описания, в которых дан римский аналог. Родословное древо греческих и римских богов представлено от высших, к низшим. Проведенный структурный анализ этого руководства позволяет предположить, что эта книга послужила основой, образцом для последующих руководств, составленных нашими соотечественниками — Н.А. Куном, М.С. Альтманом, Ф. Брамсоном и другими.

В 1893 году у нас была переведена с немецкого и издана еще одна учебная книга — "Мифология древних греков и римлян" О. Зеемана — старшего преподавателя гимназии в Эссене. (Перевод В. Гиацинтова с 3-го немецкого издания с 83 иллюстрациями. Москва 1893 год). Из предисловия узнаем, что автором вначале был подготовлен более обширный труд "Боги и герои греков", а представленная работа лишь часть, извлечение из нее. Оснований для составления специального труда, по мнению автора, было несколько. Преподаватель, и он же автор, главную причину видел в "желании способствовать более основательному изучению греческой мифологии в наших гимназиях и других высших учебных заведениях, но главным было — желание познакомить учеников, при помощи рисунков к описаниям, с изображениями различных божеств в искусстве ближе, нежели это обыкновенно достигается, обработанными для школы мифологиями. Как видим, автор ставил перед собой несколько учебных задач — помимо знаний по мифологии расширить представления учащихся о мировом искусстве и античной культуре в целом. В учебнике представлены фотоиллюстрации, сделанные со всемирно-известных шедевров живописи и скульптуры, даны подробные объяснения об изображаемых героях, сюжетах, об авторах, а также указано, где находятся в настоящее время эти картины.

Помимо главных богов в книге есть разделы, посвященные описанию "жизнедеятельности" второстепенных отдельно греческих и римских божеств. [17]

Аналогично цели и задачи преподавания античной мифологии представляли и отечественные педагоги. Более чем на десятилетие ранее, в 1880 году в Украине, в Одессе (а может, и вообще впервые в стране) вышли в свет. "Краткие очерки классической мифологии" для учащихся обоего пола с изображением верховных олимпийских богов Ф. Брамсона. По всей вероятности, автор безгранично был предан своему делу.

В Предисловии он указывает, прежде всего, на огромное общекультурное значение мифологии в жизни каждого народа, а классическую мифологию, по его убеждению, следует причислить к разделу тех знаний, без которых учащемуся юношеству останутся непонятными не только нравы и обычаи древних греков и римлян, но и язык, которым говорят нам картины, статуи, барельефы современных музеев, дворцов и садов.

Ознакомление с главными мифами классической древности необходимо также не только для ознакомления с культурой греков и римлян, но и для полного понимания современного искусства. "Полагаю, что в наших общеобразовательных средних учебных заведениях, как мужских, так и женских, для достижения этой цели, элементарного сведения по классической мифологии является крайне необходимым как вспомогательная и дополнительная при изучении истории литературы, и особенно по курсу древней истории". Автор сожалеет, что во всех имеющихся исторических руководствах мифологии уделяется

слишком мало места, тем более, что владение глубоким мифологическим знанием облегчает понимание многих первоисточников по античной истории. [18]

По всей вероятности, учебное пособие по мифологии Ф.Брамсона в нашей стране было первым отечественным и единственным вплоть до начала 1900-х годов. Учебники Ф.Ф.Зелинского появились лишь после 1905 года. Других авторов отечественных учебных книг и пособий по античной мифологии, издававшихся в промежутке с 1880 по 1917 гг., пока разыскать не удалось.

Первое издание самой известной и популярной книги, ставшей настольной для всей страны, стали "Мифы и легенды Древней Греции" Н.А.Куна – профессора 1-го МГУ, которая вышла в свет в 1923 году и с тех пор издается сотнями тиражей по сей день во всех странах СНГ. Для широкого круга советских читателей, рабочих-стахановцев и колхозной интеллигенции в 1937 году, как первая попытка на русском языке дать свод всех основных древнегреческих мифов с пояснением их исторической и социальной значимости, вышла "Греческая мифология" М.С.Альтмана, имеющая не учебный, а научно-популярный характер. Ознакомиться с жизнью богов впервые предлагалось с ярко выраженных классовых позиций. (Возможно, что именно по этой причине ее и разрешили издать в 1937 году). Книга изобилует цитатами из произведений К.Маркса и Ф.Энгельса. Подчеркивается, что теперь уже никто не верит в реальность когда-то существовавших исполинов, но осталось огромное научное, познавательное и общекультурное значение греческой мифологии. Прежде всего, это – "великая сила и образность крылатых выражений", влияние мифологических сюжетов на искусство.

Мифы излагались с авторскими комментариями, цитатами из классиков марксизма-ленинизма, подтверждающими их содержание. Центральным героем и центральная фигура античной мифологии – Прометей. Образ Прометея созвучен борцу-пролетарию. "В наши дни Прометей стал символом всего трудового и передового человечества, рвущего древние, тысячелетиями сковывающие его узы, символом борьбы за свободу и независимость человеческой мысли и воли... Прометей – самый благородный и святой мученик в философском календаре (К.Маркс и Ф.Энгельс т.1 с. 26). Расковать вот этого Марковского Прометея, и выявить его уже не в литературе только, а в самой действительности величайшая и благороднейшая задача наших дней". [19]

Эта книга есть яркий пример и образец того, как умело подобранные цитаты и четкая классовая позиция способны коренным образом изменить сущность предмета, его смысл и содержание, создать новую пролетарскую, атеистическую мифологию.

Анализ зарубежных руководств по античной истории и мифологии следует завершить рассмотрением центрального вопроса, который тогда волновал практически всех преподавателей и авторов учебников. Это методика преподавания дисциплин исторического цикла. Глубоко и профессионально вопросом методики преподавания по всей вероятности у нас стали интересоваться со 2-ой половины XIX века, о чем также находим подтверждение в зарубежных изданиях. О наличии специальных трудов по методике преподавания классических древностей в 1-ой половине XIX века пока данных нет. Русский переводчик (фамилия к сожалению не указана) "Сборника исторических очерков" В.Пютца М.1864 г. прямо указывает, что в "русской педагогической литературе недавно возник вопрос о методе преподавания всеобщей истории в средних учебных заведениях". Далее он поясняет цель, назначение и различие между учебником, учебным пособием и самостоятельным историческим источником, а также живым объяснением урока – учителем. (Кстати сказать, немецким педагогам принадлежит разработка и самого понятия "руководства", как особого типа

учебной книги (LEITFADEN), в которой излагаются только основы предмета, по большей части в виде текста для запоминания, в сокращенной, частью афористической форме".)

Как о назревшей научно-практической необходимости говорится о том, что в основе преподавания должен лежать учебник, но учебника недостаточно, и рождается вопрос о пособии, в котором ученик нашел бы то, чего учебник не дает, и по характеру своему дать не может. Сами объяснения урока учителя указывают на необходимость такого пособия, в котором ученик нашел бы в цельном очерке приблизительно то же, что составляет предмет этих объяснений.

Цель и назначение учебного пособия – заключать в себе избранные места из исследования и источники. Особо подчеркивается специфичность предмета – так как практически все исторические события и явления были описаны и проанализированы древними исследователями-историками, то нельзя забывать, что они составляют особый предмет изучения в средних заведениях, и знакомиться с ними надо в подлиннике. Учебное пособие и должно было соединить в себе наиболее яркие аналитические статьи со статьями древних авторов и первоисточником.

Какие же отрывки, из каких источников и руководства каких зарубежных и отечественных авторов, в первую очередь, рекомендовались нашим гимназиям и гимназистам для изучения по истории античности? Это – Якобс, Гейфтер, Лэбел, Дункер, Шеманн, П.Леонтьев, Бутман, Курциус, Вебер, Лоран, Бибилов, Цейс, Раумер, Лео, В. фон Гумбольдт, Фишер, Пфизер, Грановский, Ордынский, Шлоссер, К.Мюллер, Кенгорн, Герцберг, Бабст, Цикгейзен, Флате, Моммзен, Дройзен и другие. [20]

Как видим, абсолютная часть трудов этих авторов, этих пособий, современнику, увы, уже ничего не говорит, так как эти пособия почти не сохранились, а их авторы в 20 веке в нашей стране учащимся средних школ были абсолютно не известны. Так как специальных трудов по методике еще не было, то авторы руководств все свои мысли, сомнения, педагогические находки, советы и практические рекомендации по проведению уроков и системе преподавания вообще, стали излагать в "Предисловиях" к своим учебным пособиям, либо в специальных статьях, предвещающих изложение материала.

Что касается анализа работ всех выше перечисленных авторов и свое видение, цель и назначение преподавания всемирной, классической истории представил такой известный во всей Европе корифей, как Георг Вебер. То, что в отечественных гимназиях классические древности изучались дважды – сначала в 3-4 классах, а затем в 7, 8 – по всей вероятности этим мы должны быть обязаны именно Г.Веберу. "В одном из моих прежних рассуждений о методе и цели исторического преподавания я высказал мнение, что в лицеях и гимназиях вся "Всемирная история" в течение 7 или 8 годичных курсов должна быть пройдена 2 раза и притом один раз в кратком, и один раз в подробном объеме; это необходимо, если исторические познания учеников должны идти наравне с остальными науками, и если историческое преподавание должно достичь прочных результатов».

По мнению Г.Вебера, эти два курса должны были читаться одним и тем же учителем и по одному и тому же учебнику, таким образом, чтобы во время первого, более подготовленного периода был возбужден интерес, раскрыто было чувство для понимания величия, доблести и подвигов, представляемых историей, и укреплена была память; а на заключительном этапе изучения учитель станет преимущественно заботиться о том, чтобы в мальчиках более зрелых и в юношах изощрить мысли, способность, образовать характер и дать им

возможность при помощи исторического знания прошлого понять вопросы современной жизни.

Г.Вебер также считал необходимым использовать свои учебники не только для гимназий, но и для среднего сословия, а также в частных школах, потому что в этих учебных заведениях история — это единственный гуманитарный предмет, который дает возможность соприкоснуться с древней культурой, а без основательного и обширного преподавания истории и немецкой литературы реальные школы и школы для среднего сословия будут распространять между юношеством не образование, а одичалость! В истории и литературе, как предметах, Г.Вебер видел единственный источник подлинного "нравственного воспитания и общечеловеческого образования". Важным методическим приемом Г.Вебер считал форму изложения учебного материала. Исторический учебник только тогда соответствует своей цели, когда он возбуждает интерес в учениках, затрагивает их любознательность, подстрекает в них дух пытливости. Он полагал, что исторические учебники должны были составляться в повествовательной форме изложения, ясно, живо, с соблюдением причинно-следственных связей в изложении. Учебник должен давать наглядную картину исторических событий, сильно отпечатываясь в воображении, а через воображение в памяти. Г.Вебер стремился к созданию принципиально нового учебника, отличного от ранее существующих комpendиумов, которые представляли скопление большого количества материала на маленьком пространстве. В новом учебнике надо было давать только самые важные, главные факты и события, но излагать их в исторической последовательности и в строгом соблюдении законов языка и мышления.

Г.Вебер, основываясь на многолетнем личном практическом опыте преподавания истории в гимназии, приходит к выводу, что "голые исторические факты с именами и годами не удерживаются в памяти и не имеют в себе учащей и образующей силы; тогда лишь, когда историческое событие приведено в связь со всеми другими явлениями, так что при этом затрагивается деятельность воображения и памяти, только тогда запечатлевается он прочным образом в молодом уме. Если же возбуждена будет фантазия посредством живого изображения величайших всемирно-исторических событий посредством обрисовки некоторых мощных личностей, являющихся в средоточии дел и событий, посредством кратких описаний и характеристик, исполненных осязательной наглядности, тогда возбужден будет в юношестве и тот "энтузиазм", который Гете считает за самый лучший результат исторических уроков. Без этого восторженного сочувствия к великим историческим событиям и личностям, без этого уважения, которое должно соблюдать перед историческими явлениями, преподавание истории будет лишено своего образующего и облагораживающего действия". Г.Вебер, делясь своими собственными секретами методики изложения, говорит о том, что историческое повествование для детей должно носить личностный; биографический характер именно в курсах Древней и Средневековой истории. Особо подчеркивается роль языка и манеры изложения, которая должна быть строго обязательно выдержана от простого к сложному, от легчайшего к труднейшему. Предложения в построении учебника должны быть краткими и точными. Он полагал, что учебник истории должен быть похожим на захватывающую историческую книгу для чтения, которую легко и интересно читать. [21]

Почти к каждому из многочисленных предисловий своих руководств Г.Вебер делал методические пояснения и комментарии, обращался к своим коллегам за советом, благодарил за высказанные критические замечания и оценки, даваемые коллегами его трудам из Германии, Англии, Франции, Рос-

сии, Америки и других стран, где учились гимназисты по его учебникам, а некоторые вступительные статьи, посвященные анализу или авторской точке зрения на трудный, требующий особого разъяснения и внимания исторический вопрос. [22]

В конце XIX века, в России начинают переиздаваться специальные научные труды по методике преподавания истории, как зарубежные, так и отечественные. В 1884 году была переведена на русский язык и издана книга Э.Фримана "Методы изучения истории. 8 лекций". [23] К книге прилагалась отдельная вступительная лекция "Об обязанностях профессора истории" П.Николаева. Кто такой Э.Фриман? Из предисловия, от лица переводчика, узнаем, что это был всемирно известный историк, педагог-методист, профессор, ученый, оставивший после себя много известных исторических трудов. В нашей стране он был практически не известен. П.Николаев подчеркивает, что наиболее знаменитые английские и американские историки, такие как, Грин, Фiske, считали Э.Фримана своим учителем, подчеркивали такие его качества, как глубина и оригинальность исторических взглядов, громадная эрудиция и способность блестяще излагать материал. Переводчик сравнил Э.Фримана с отечественным Грановским.

Книга представляла собой курс лекций по методике преподавания истории, прочитанных студентам Оксфорда. Главные темы – история и родственные ей науки; трудности изучения истории; о сущности исторического свидетельства; классические и средневековые писатели; вспомогательные источники; новые писатели; география и путешествия. [24]

Английский профессор был также автором такого курса как "Главные периоды Европейской истории". Он имел собственное, отличное от большинства суждение о цели и назначении истории, как предмете, что это наука о человеке как существе политическом; о преимуществах старой системы преподавания, до реформы 1849-1850 годов, а если реформировать, то радикально. Он полагал, что "нельзя жертвовать интересами науки неразумному увлечению бесконечными экзаменами. Вместо болезненной погони за дипломами – бывшей слабой стороной старой системы и сделавшейся еще более усиленной при новой – нам нужна такая проверка знаний студентов, при посредстве ли экзаменов или как-нибудь иначе, чтобы степень кандидата (бакалавра) была достойна уважения. И степень магистра была почетной. Э.Фриман полагал, что главная цель университетского образования есть общее образование и умственная дисциплина. Университет должен научить тому, что нужно для всякой профессии.

Особая роль им отводилась требованиям к личности университетского профессора. Он очень подробно рассматривает все качества, какими должен обладать ученый, учитель, профессионал; подробно говорится об особой миссии профессора. Э.Фриман сообщает интересный факт, говоря, что в дни его студенчества (а это значит 1-я пол. XIX века) профессорские лекции были редкостью, и это очень дурно. [25] Как методист-историк и филолог, а также как практик он отстаивал принцип объединения двух школ, дисциплин в одну – истории и филологии, в которой можно было бы изучать оба эти предмета, не обращая внимания на искусственные перегородки, мешающие глубине изучения.

В 1891 году, чуть позже, была переведена и издана еще одна брошюра по методике А.Гартвига, также известного в Европе методиста, "К вопросу о преподавании истории в средних учебных заведениях". [26]

Итак, подытоживая все выше изложенное, зададимся вопросом: а имеют ли все эти руководства и методические пособия, почти 200-летней давности научную и практическую ценность сейчас?

В XX веке, весь советский период, в нашей стране такой проблемы, как изучение и анализ старых учебников вообще не существовало. Этот опыт был не нужен. И только с приходом гласности и перестройки, стало возможным в 1985 открыто заявлять о возможных перспективах и научной целесообразности подобного, ширококомаштабного исследования. С этой идеей, а так же проектом для обсуждения "О пользе изучения исторического учебника" впервые выступил В.Р.Рокитянский. В своем плане-проекте он четко обозначил проблему, цели и причины этого научного поиска. С его аргументацией трудно не согласиться. Изучение прошлого опыта, по его мнению, опыта создания школьных учебников в прошлом — дает нам потенциальное преимущество перед прошлыми поколениями создателей учебников. Для того, чтобы это потенциальное преимущество стало действительным, нужно изучать, осмысливать и анализировать историю учебника. Он выдвинул следующие задачи: поиск и освоение достижений прошлого в области создания и использования учебников — идей, изобретений, решений и т.п., относящихся к книге в целом или к ее элементам; к содержанию, методическому построению, или оформлению, как воплощенных в реальных книгах, так и оставшихся в замысле; забытых или сохранившихся где-либо.

В качестве важнейшей задачи предлагается осмыслить историю учебника! Идеи, замыслы, концепции, характеристики, рецензии, предисловия к книгам. Отдельно им также был поставлен вопрос о необходимости создания возможно более полной коллекции учебников и учебных пособий. [27]

К сожалению, эта прекрасная идея так и осталась не реализованной. С распадом СССР многие проекты и планы остались не реализованными. Но думается, эта идея все же будет воплощена, так как сама жизнь подталкивает к этому. Возрождаются повсеместно в России и в Украине классические гимназии и лицеи, и именно в своем желании стать лучшими, образцовыми они стремятся о себе и своем прошлом узнать как можно больше и по-подробнее.

У этих старых учебников есть еще одна удивительная, феноменальная особенность, выгодно их отличающая от современных, их и сегодня очень интересно читать! Они красочно, подробно, ярко и образно рассказывают о жизни и занятиях людей в прошлом во всем многообразии. В настоящее время в Украине также следовало бы развернуть поисковую работу по сбору, систематизации, комплексному изучению старых редких зарубежных и отечественных гимназических и университетских учебников по всем отраслям знания.

Литература

1. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. СПб. 1883. — 1552 с.
2. Вельтер Т.Б. Руководство к изучению Всеобщей истории для гимназий и других средних учебных заведений. — СПб.: 1878. — С. 1-3.
3. Вебер Г. Краткий учебник Всеобщей истории. (Пер. с нем. Соколова Н.). М.: 1863. — С. 1.
4. Шлоссер Ф. Всемирная история в 4-х томах. 1861-1862. — С. 163.
5. Бойзен. Краткое руководство по греческим древностям. Рига, 1890. — С. 276.
6. Там же, С. 215-237.
7. Там же, С. 1.
8. Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян. Прага, 1878.
9. Там же, С. 7.
10. Каррьер М. Искусство в связи с общим развитием культуры и идеалы человечества. В 4-х томах. М.: 1870. Т. II. С. 43-75.
11. Там же, С. 30.
12. Гелльвальд. История культуры. СПб.: 1898. — С. 438-439, С. 440.
13. Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян. Прага, 1878. — С. IX
14. Делавиль. Элементарная греко-римская мифология. М.: 1900. Рассказы из истории для школы и для дома Т.В.Штоля. СПб.: 1890.
- О.Зееман. Мифология греков и римлян. 1893.
- Дютшке. Олимп. Мифология древних греков и римлян. СПб.: 1892.
- Беккер К. Ф. Мифы Древнего мира. СПб.: 1833.
15. Вебер Г. Краткое изложение всеобщей истории. Т.1. Древняя история. СПб.: 1863. — С. 5.

16. Дютше Олимп. Мифология древних греков и римлян. СПб.: 1892. – С. 268.
17. О. Зеeman. Мифология греков и римлян. 1893. – С. 1-3, С. 306.
18. Брамсон Ф. Краткие очерки классической мифологии. Одесса. 1880. – С. 1-4.
19. Альтман М. С. Греческая мифология. Л.: 1937. – С. 17.
20. Плотц В. Сборник исторических очерков. М.: 1866. – С. IV-V.
21. Вебер Г. Краткий учебник Всеобщей истории (3-е издан.). М.: 1863. – С. I-XI.
22. Там же.
23. Фриман Э. Методы изучения истории. 1884.
24. Там же, С. I-IV.
25. Там же, С. IV.
26. Гартвиг А. К вопросу о преподавании истории в средних учебных заведениях. М.: 1891. – 51 с.
27. Проблемы школьного учебника. Вып. 15. М.: Просвещение. 1985. – С. 186, С. 192, С. 197-198.

УДК 930.1.

Н. Місько

Іван Джиджора: нові матеріали до біографії історика

Звернення в сучасних умовах до наукової спадщини старшого покоління українських істориків – це не тільки данина їхній пам'яті, а й об'єктивна потреба часу, яка диктує необхідність нового прочитання і неупередженої оцінки їх творчого доробку. Сучасна історична наука не може рухатись вперед без осмислення і узагальнення досвіду роботи попередників, без урахування традицій історичних досліджень. Таким чином, одним з важливих завдань, які стоять сьогодні перед українськими істориками є ретельне опрацювання спадщини "забутих" і напівзабутих істориків та ґрунтовний аналіз їх внеску в розвиток національної історичної науки.

Серед "забутих" істориків першої чверті ХХ ст. особливе місце займає Іван Миколайович Джиджора (1880-1919 рр.) – доктор філософії, автор багатьох наукових праць з історії України часів Гетьманщини, один з яскравих представників наукової школи М.Грушевського, заступник бібліотекаря Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові (НТШ), дійсний член цього товариства з 1913 р.

На сьогодні маємо кілька згадок про І.Джиджору в узагальнюючих працях з української історіографії та невеличку розвідку В.Пришляка [20]. Метою даної роботи є доповнення маловідомих сторінок біографії історика на основі документів Центрального Державного Історичного архіву України у місті Львові (ЦДАІЛ).

Народився Іван Миколайович Джиджора 9 лютого 1880 р. в селі Заставці, Підгаєцького повіту в сім'ї сільського бідняка. Бажання працювати на науковій "ниві" сформувалося у Івана Джиджори ще за гімназійних років. Так згадує про нього в своєму листі до С.Томашівського колишній знайомий Джиджори по гімназії Ю.Кміт: "Про наукові плани невідомо мені ніщо: знаю лише, що небіжчик бажав дуже дістатися Львова, аби могли працювати науково..." [5; арк.3]. Після закінчення Бучацької гімназії в 1902 р. він вступає до Львівського університету на філософський факультет [1; 54, 2; арк.3].

Цікаві біографічні дані з часу студентських років історика можна почерпнути з його "Військової карти":

- "Добровольець, піхота, ефрейтор Іван Джиджора.
- Рік набору 1903.
- Цісарсько – королівський піхотний полк, 7 польовий відділ.
- Заняття: Студент.
- Говорить: українською, польською, німецькою.
- Пише: також.
- Зріст: 170.

Звільнений з війська до громади в Заставці, біля Голгочі повіт Підгаєцький, край Галичина.

12 жовтня 1905 рік – звільнився з війська за станом здоров'я.

16 жовтня 1905 рік – зголосився до побуту в с. Заставці.

30.04.1906 рік – виїхав до Львова.

02.05.1906 рік – став на облік у Львові" [3; арк.1].

Ще за університетських часів доля зводить молодого здібного студента Івана Джиджору з професором Львівського університету, головою Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, керівником історично-філософської секції, редактором "Записок НТШ" – Михайлом Сергійовичем Грушевським. Іван Джиджора стає слухачем "Історичних вправ" Михайла Грушевського, де студенти готували самостійні розвідки, реферати і виступали з ними, а рецензували їх професор і колеги по семінару. Найкращі роботи молодих дослідників публікувалися на сторінках наукового часопису "Записки НТШ".

Молодий Джиджора активно включається у цю роботу. Він вивчає питання політичного та економічного розвитку Гетьманщини у першій половині XVIII ст. – це одна з малодосліджених проблем в українській історичній науці. Грушевський в 1904 році сам представив на засіданні історично-філософської секції Товариства першу роботу талановитого студента, яку було ухвалено друкувати в "Записках НТШ" під назвою "Нові причинки до історії московсько-українських відносин 1726-37 рр." [4; 17].

М.С.Грушевський звернув увагу на неабиякі дослідницькі здібності Івана Джиджори і безсумнівно справив відчутний вплив на вибір молодим істориком напрямку наукової діяльності. На засіданні археографічної комісії 25 лютого 1906 року І.Джиджору разом з В. Герасимчуком, І.Крип'якевичем та Д.Коренцем було прийнято в члени комісії і затверджено "наукові екскурсії" на осінь. Джиджорі планувалося збирання архівних джерел козацько-гетьманської доби в архівах Харкова і Москви [6; 15].

Надалі на основі опрацьованих матеріалів Іван Джиджора представив на семінарі розвідку "Україна в першій половині 1738 р." Відгук М.С.Грушевського на дану роботу був схвальним, підкреслювалося, що її зроблено "самостійно і науково" [7; арк.4].

19 травня 1906 року молодий науковець І.Джиджора на засіданні історично-філософської секції запропонував свою статтю "Причинки до новішої Української історіографії". Роботу було ухвалено друкувати в "Записках" [8; 18].

22 травня 1906 року студента філософії І.Джиджору на засіданні відділу НТШ було ухвалено на місце бібліотекаря [6; 2].

Про його активну діяльність у товаристві свідчить наступний факт. На засіданні мовної комісії від 3 червня 1907 року І.Джиджору обрано новим членом комісії разом з С.Томашівським, І.Кревецьким [8; 18]. А вже 17 червня 1907 року на другому засіданні мовної комісії І.Джиджора представляв проект реформи українського правопису, узгоджений Академією Наук у Петербурзі [9; 19].

З початку XX століття М. Грушевський звертає свої погляди все більше до Києва, де українська преса почала занепадати. В цей час він має намір відкрити у Києві філію Львівської книгарні НТШ. Це питання постійно піднімалося на засіданнях відділу НТШ. За протоколом засідання від 30 січня 1907 року, професор М.Грушевський повідомив про внесення нового прохання на дозвіл створити філію книгарні у Києві. А вже 10 квітня 1907 року професор на засіданні повідомив, що "Товариство дістало концесію на ведення книгарні в Києві на руки д.Фотія Красіцького..." [10; арк.85-зв].

Ця потрібна справа вимагала сил та наснаги, тому Грушевський направляє до Києва молодих галицьких науковців, літераторів, своїх учнів і сподвижників.

Таким чином І.М. Джиджора опиняється у Києві [11; арк.93-зв]. Виконуючи основне доручення, Івану Миколайовичу Джиджорі випала добра нагода попрацювати у Київському архіві. Після повернення Джиджори з Києва Грушевський допоміг йому отримати дозвіл працювати в Московському Архіві Міністерства Юстиції. На засіданні відділу НТШ 20 березня 1908 року було призначено І.Джиджорі відпустку до Москви в цій справі [12; арк.101, 13; арк.9].

Під час перебування в Москві Іван Джиджора поділився першими своїми враженнями про московські архіви зі своєю майбутньою дружиною Наталією Іванівною Навроцькою в листі від 29 березня 1908 року: "Таких як тут архівів з огляду на величину і багатство поміщених у них матеріалів, особливо для нашої рідної дорогої історії, не знайдеш у цілій Європі. Горє тільки, що вони негаразд упорядковані..." [14; арк.48].

Повернувшись з Москви Іван Джиджора пише статтю на основі зібраних матеріалів під назвою "Матеріали "Московського Архіва Міністерства юстиції" до історії Гетьманщини", яка відразу виходить у черговому томі "Записок" [15; 59-81].

В двадцятидев'ятирічному віці Іван Миколайович одружується з Н.І.Навроцькою, донькою священника із сусіднього з Заставцями села Голгочі. Шлюб було взято 7 листопада 1909 року [16; арк.162].

Про авторитет Джиджори, його значущість як історика, науковця говорить і той факт, що на засіданні відділу Товариства 25 травня 1910 року "...прийнято до відомости що на похороні М. Кропивницького в Харкові промовляв іменем Галичан д.І. Джиджора" [17; арк.126-зв].

28 жовтня 1910 року на засіданні історично-філософської секції "Професор Грушевський зreferував статтю д. Ів. Джиджори п.н."Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр." Роботу було ухвалено друкувати в "Записках" [18; 6-7]. В "Літературно-науковому вістнику" друкується позитивна рецензія М.С. Грушевського на дану роботу. "Написано строго науково і документально ... має високий інтерес для всіх, хто цікавиться нашим життям – причинами упадку українського національного життя і пасивности нашого громадянства перед офіційним обрусінням ..." [19; 391]. Це основне своє дослідження Іван Джиджора подав до захисту у Львівському університеті як докторську дисертацію, за яку йому присвоїли вчений ступінь і вручили диплом доктора філософії [20; 197].

Підготовка дисертації, її захист зайняли чимало часу, але інтереси Івана Миколайовича не обмежувалися наукою. У фондах ЦДІАЛ автором були знайдені матеріали, які свідчать про його суспільно-політичну діяльність в Галичині. Наведемо документ, датований 30 березня 1911 року: "Високоповажний Добродію! Отсим маємо честь запросити Вас на збори Ширшого Народного Комітету, котрі відбудуться в середу 5.н.ст.цвітня с. р. о год 9. перед полуднем в саме "Руської бесіди" у Львові..." [21; арк.59]. Одним із питань, яке буде розглядатися на цьому зібранні буде питання про політичну ситуацію в краї і державі. По даному питанню доповідачем був Кость Левницький. А 25 грудня 1911 року Народний З'їзд обрав Джиджору членом Ширшого Народного Комітету на 1912 рік [21; арк.64].

За 1912 рік в "Записках НТШ" І.Джиджора опублікував нову розвідку "До історії Генеральної Військової канцелярії" [22; 39-51]. Крім того на засіданні історично-філософської секції від 13 лютого 1913 року було узгоджено друкувати в "Жерелах ..." збірку актів гетьманського правління 1727 – 1724 рр. [23; 5].

В ході проведення виборів нових дійсних членів історично-філософської секції 26 лютого 1913 року Івана Миколайовича Джиджору обирають дійсним членом цієї секції [23; 7].

В 1913 році в НТШ стався сумнозвісний конфлікт стосовно висунутого у брошурці "Перед загальними зборами" обвинувачення на адресу професора М.Грушевського. Хто автор цієї брошури питання на сьогодні відкрите [24; арк.22]. На засідання відділу від 26 грудня 1913 року в резолюції сказано: "Загальні Збори Наукового Товариства ім.Шевченка висловлюючи жаль з приводу конфліктів, які попередили резигнацію професора М.С. Грушевського з становища голови НТШ й осуджуючи факт, що в тих конфліктах були ужиті недостойні способи боротьби і агітації не приймають до відома резигнації професора М.С. Грушевського і признаючи його великі заслуги для науки і тов-ва, просять його, щоби задержав провід у Тов-ві" [25; 36-зв, 37].

На захист свого вчителя виступили його учні – одним з перших був Джиджора І.М. В листі до Івана Джиджори від 28.09.1913 р. Є. Чикаленко пише: "Вчора у нас була нарада з приводу останніх подій в науковім Товаристві ім.Шевченка і ми визнали дуже бажаним, щоб члени бувшого відділу Т-ва поспішили виступити з своїм протестом (в формі брошури) проти закидів анонімної брошури звернених проти професора М. Грушевського" [26; арк.116]. Разом з О.Роздольським та Мочульським Іван Джиджора стає співавтором брошури "В обороні правди", в якій спростовувалися несправедливі обвинувачення на адресу метра вітчизняної історії [20; 197].

Не дивлячись на скрутне матеріальне становище, досить скромний образ життя, знайомі зверталися до М.Джиджори по допомогу. Із листа від Федора Голлода із Голгочі, який відбудовував читальні "Просвіти", ми дізнаємося про чергове прохання допомогти його синові із стипендією. Крім того до нього звертається Тома Давидович із Тернополя, який прохає надати йому допомогу [27; арк.27-28].

Плідну наукову і громадську роботу історика перервала Перша Світова війна. Іван Миколайович саме перебував у рідній Підгаєччині, де і застала його російська окупація. В цей період він "... віддає великі прислуги місцевому селянству, заступаючися за нього..." [1; 54-55]. Але подальші події на фронті склалися не на користь Росії і тому російська армія відступила з Галичини. З поверненням Австрії на Західну Україну І.Джиджору мобілізують до лав австрійської армії. У 1916 році його буде призначено торгово-промисловим референтом. З падінням Австро-Угорської імперії він виїжджає додому, але затримується в Рава-Руській, де його було призначено урядом ЗУНР комендантом. Але слабке здоров'я та всі негаразди війни дали про себе знати. В грудні 1918 року виснажений та важко хворий на легені Іван Миколайович їде до рідної домівки лікуватись.

Весна 1919 року була лихою, належних ліків не було і 22 квітня 1919 року Іван Миколайович Джиджора помер. Похований він в селі Голгочі Підгаєцького району Тернопільської області [1; 54-55].

Це була велика втрата. Іван Джиджора мав данні визначного політика, вченого, громадського діяча. Як людина визначався чесним і витривалим характером, доброю і щедрою душею, був справжнім патріотом, глибоко відданим інтересам мас [28]. Безперечно, І.Джиджора був одним з кращих представників львівської історичної школи.

Джерела та література

1. Іван Джиджора, доктор філософії... // Хроніка НТШ. – Львів, 1920. – Ч.63-64. – Вип.1-3.
2. Лист Кміта Ю. до Томашівського Ст. // Центральний Державний Історичний архів України (м.Львів) (далі – ЦДІАЛ). – ф.368. – оп.1. – спр.170.
3. Військова карта // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2196.
4. Засідання історично-філософської секції 29 травня 1904 р.// Хроніка НТШ. –Львів, 1904. – Ч.19. – Вип.III.
5. Листи Ключенка А., Кміта Ю., Кміцкевича В., Коллеси Ф., Кордуби М. до Томашівського С. // ЦДІАЛ. – ф.368. – оп.1. – спр.170.

6. Засідання археографічної комісії від 25 лютого 1906 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч.27. – Вип.3.
7. Довідки Грушевського М. про написання наукових праць видані Джиджорі Івану // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2196.
8. Засідання історично-філософичної сесії 13 травня 1906 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Ч.31. – Вип.3.
9. Засідання мовної комісії 17 червня 1907 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Ч.27. – Вип.3.
10. Засідання відділу Товариства 10 квітня 1907 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.34.
11. Засідання відділу Товариства від 12 липня 1907 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.34.
12. Засідання відділу Товариства від 20 березня 1908 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.34.
13. Лист Голові Наукового Товариства ім.Шевченка в Львів 28.02.1908 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.154.
14. Лист Джиджорі І. до дружини // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2317.
15. Джиджора Ів. "Матеріали "Московського архіву юстиції" до історії Гетьманщини" // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т.86. – Кн.VI.
16. Повідомлення про одруження Джиджорі І. з Навроцькою Н. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2316.
17. Засідання відділу Товариства 25 травня 1910 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.34.
18. Джиджора Ів. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730рр. // Хроніка НТШ. – Львів, 1910. – Ч.44. – Вип.4.
19. Рецензія Грушевського М. на роботу "Економічна політика..." // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1912. – Т.58. – Кн.V.
20. Пришляк В. Іван Джиджора: Життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій присвячених Михайлу Грушевському. – Львів, 1994.
21. Лист Джиджорі Ів. Від Народного Комітету 30 березня 1912 року // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2316.
22. Джиджора Ів. "До історії Генеральної Військової канцелярії" // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т.102. – Кн.I.
23. Протокол засідання історично-філософичної секції 13.11.1913 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1913. – Ч.54. – Вип.2.
24. Лист Ст.Томашівського В.Гнатюкові // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2283.
25. Протокол засідання відділу Товариства 26 грудня 1913 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.35.
26. Лист Є. Чикаленка до І. Джиджорі 28.09.1913 р. // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2316.
27. Листи до І.Джиджорі // ЦДІАЛ. – ф.309. – оп.1. – спр.2316.
28. Грушевський М. Передмова...// Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – Київ, 1930.

С.В.Пронь

Зовнішня політика та безпека Японії в умовах сучасних викликів.

Відомо, що до початку 1990-х років Японія відмовлялася включатися в загальний процес роззброєння і досить пасивно відносилася до будівництва нового міжнародного порядку в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та пошуків інших, крім існуючих, форм забезпечення безпеки.

Досить цікавою є оцінка американського воєнного експерта, директора Центру міжнародної стратегії, технології і політики, професора Д. Ендікотта відносно нової ситуації, що склалася з проблеми безпеки Японії. Автор визнає, що крах Радянського Союзу знімає необхідність включати положення про загрозу з "півночі" до оборонної доктрини Токіо. Не дивлячись на те, що відносини між Японією та Росією продовжують залишатися напруженими, він вважає, що вірогідність їх переростання в конфліктні дуже мала. Занепокоєність японського населення можливою китайською воєнною загрозою залишається також суто гіпотетичною. [1] Якщо не враховувати події на Корейському півострові, то Японія взагалі протягом наступних років не буде відчувати воєнної загрози. У цих обставинах необхідність існування структур сил самооборони з метою використання їх "для захисту Японії" відпадає. [2]

Колишній міністр закордонних справ Японії Йохей Коно в одному з своїх виступів у 1995 році стверджував, що перед Японією в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні постають чітко визначені політичні завдання. Перше з них полягає в нормалізації відносин з деякими країнами регіону, але необхідні дії, направлені на пом'якшення напруженості на Корейському півострові та форсування діалогу між Північчю і Півднем. Паралельно з розвитком такого діалогу Японії необхідно активізувати зусилля, направлені на поліпшення відносин з Північною Кореєю. Міністр також підкреслював необхідність нормалізації відносин Японії з Росією, що, на його думку, стимулювало б регіональне співробітництво в політичній і економічній областях, а також в області забезпечення безпеки. [3]

Показово, що про розширення зони відповідальності Японії в світі говорили в 1996 році й прем'єр Рютаро Хасімото і міністр закордонних справ у його кабінеті Юкіхіко Ікеда, підкреслюючи необхідність в інтересах безпеки активно приймати участь у формуванні нового світового порядку, зміцнювати союз з США, партнерські відносини з країнами Східної Азії, посилюючи їх фінансову залежність від Японії. Виступаючи на 51-ій сесії ГА ООН у жовтні 1996 року Хасімото також підкреслював, що головні наміри Японії полягають не просто в тому, щоб забезпечити особисту безпеку при новому світовому порядку, але й ще в тому, щоб внести вклад у безпеку і стабільність в усьому світі, таким чином, зробити національну безпеку більш надійною та гарантованою. [4]

Друге політичне завдання полягало в розробці системи забезпечення регіональної безпеки, враховуючи контроль над озброєнням та їх скороченням, а також у активізації діалогу з усіх болючих проблем, запросивши до участі у вирішенні цього питання всі країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Північно-Східної Азії. [5]

Досить цікаву думку з цього приводу висловив колишній прем'єр-міністр Японії Я. Накасонє в одній з статей "Дейлі Йоміурі". Він писав: "В північно-східній частині Тихого океану Росія, Китай, Японія і США повинні спробувати створити чотирьохсторонню політичну структуру – міжнародний орган – з метою співробітництва в сферах економіки, безпеки, енергетики та охорони навколишнього середовища". [6] Накасонє також зауважив, що більше всього у створенні подібної структури зацікавлена Японія, і можливо Росія. Він вважає що у випадку створення системи вона могла б стати гарантом миру та стабільності і на Корейському півострові.

Подібну точку зору розвив пізніше заступник міністра закордонних справ Японії Мінору Тамба, виступаючи на міжнародному колоквіумі в Токіо в листопаді 1998 року. Він підкреслив: "в останні роки Японія, США, Китай і Росія є джерелом політичного динамізму в Східній Азії. Між ними активізуються контакти". На його думку, в дипломатичній активності присутні три головні причини: "1). "Новий порядок" в АТР після закінчення "холодної війни" лише необхідно буде створити. 2). В регіоні зберігаються елементи постійної нестабільності, такі, як тайванська проблема; занепокоєність, пов'язана з Північною Кореєю, територіальна суперечка між Японією та Росією. 3). Разом з тим Японія і Росія в останні роки поліпили двобічні відносини, чим створюються умови для виникнення нової геополітичної сили в регіоні". [7]

Намагання японського керівництва не пасивно включитись до так званої "багатополярної дипломатії" знайшли відображення в змісті висунутої в 1997 році прем'єр-міністром Р.Хасімото "Євразійської дипломатії" [8], в якій підтвердження пріоритетності японсько-американських відносин вперше за довгі роки конкретно поєднувалось з визнанням необхідності "активно розвивати конструктивності відносини" [9] з Китаєм та Росією.

Серед японських політиків, експертів та вчених, починаючи з середини 1990-х років, поживалися дискусії про японську воєнну доктрину, про масштаби військової могутності країни, про призначення та роль сил самооборони і т.д. Цікавою в цьому плані є думка президента корпорації "Міцубісі дзюкогьо" Й. Ісідори про те, що закінчення "холодної війни" змінило думку громадськості про те, що Японія повинна бути демілітаризована і повністю покладатися тільки на Сполучені Штати: "Нам необхідно почати дебати про те, які мінімальні оборонні заходи необхідні нашій незалежній державі", - підкреслював японський бізнесмен. [10] Центральним моментом цих дебатів стало питання про японсько-американський договір безпеки: наскільки він необхідний Японії в нових умовах, чи зможе і в яких межах країна дистанціюватися від США у сфері військового співробітництва, в якому напрямку необхідно трансформувати цей договір. Ці дебати підігрівалися чварами між Японією та США в торгівельно-економічній сфері, які, на думку деяких аналітиків в обох країнах, могли навіть привести до розриву двосторонніх відносин, в тому числі, і договору безпеки.

Виступаючи на обіді Азіатського Співтовариства в Нью Йорку 27 липня 1998 року колишній держсекретар США М. Олбraitт беззастовідно зауважила з цього приводу: "Світ дивиться на Японію як на лідируючу країну і прем'єр-міністр Хасімото нарешті вибрав вірний напрямок і робить необхідні кроки, щоб стимулювати економіку. Ми запропонували японському парламенту пакет можливих економічних заходів вартістю 116 млрд. доларів". [11] Діапазон точок зору з проблем майбутнього японсько-американського договору досить широкий. Найбільша кількість країн регіону "малюють" сценарій, за яким Японія і США не тільки розривають договір безпеки, але й стають воєнними супротивниками. Так, на випадок загострення регіональної ситуації, японські військові запропонували своєму уряду здійснити несподівану атаку на військові бази США, що розташовані на японській території. Правда, за прогнозом авторів "сценарію", японсько-американський воєнний конфлікт закінчиться капітуляцією Японії. Серед інших потенційних воєнних супротивників Японії в "сценарії" фігурують Росія та Південна Корея. [12]

На користь думки щодо дистанціювання від США, висловився один з японських дипломатів, який працював у Вашингтоні на початку 1990-х років, мова йшла про те, що "проамериканська фракція" в японському міністерстві закордонних справ стала вже значно меншою. [13] Чи дійсно міністерство закордонних справ, яке неодноразово піддавалося критиці за його політику "наслідування США", перебувало напередодні змін курсу? Звертаючи увагу на те, що саме громадська думка значною мірою формує зовнішню політику країни, автор підкреслював той факт, що "заклик триматися на відстані від Вашингтону знайшов відгук у сучасних громадських настроях в Японії". [14]

Відомий японський політолог М. Мідзогуті вважає, що дистанціювання від США і розрив з ними у військовій та інших сферах співробітництва привело б до суттєвих збитків національних інтересів Японії; японсько-американське співробітництво, на його думку, у майбутньому буде мати вирішальне значення. [15]

Необхідно також зауважити про існування в японських академічних і політичних колах розуміння того, що розвиток відносин Японії з країнами Азії в економічній сфері є своєрідною альтернативою аналогічним зв'язкам з Сполученими Штатами. Так, японський економічний щотижневик "Ніккі Уіклі" у редакційній статті висловлює думку, що "майбутнє Японії залежить від того, чи буде вона прийнята до Азіатського співробітництва", але при цьому він намагається знайти збалансовану позицію між американськими та азіатськими засадами в сфері зовнішніх пріоритетів країни. Редактор лише: "Безпека - це досить серйозна проблема сьогодення, і обов'язок Японії полягає в тому, щоб допомогти Азії досягти

Необхідно також зауважити про існування в японських академічних і політичних колах розуміння того, що розвиток відносин Японії з країнами Азії в економічній сфері є своєрідною альтернативою аналогічним зв'язкам з Сполученими Штатами. Так, японський економічний щотижневик "Ніккі Уіклі" у редакційній статті висловлює думку, що "майбутнє Японії залежить від того, чи буде вона прийнята до Азіатського співробітництва", але при цьому він намагається знайти збалансовану позицію між американськими та азіатськими засадами в сфері зовнішніх пріоритетів країни. Редактор пише: "Безпека - це досить серйозна проблема сьогодення, і обов'язок Японії полягає в тому, щоб допомогти Азії досягти стабільності і процвітання. Це не означає, що Японія повинна ігнорувати відносини з США, бо це її найбільш важливі двосторонні відносини післявоєнного періоду. Але для Токіо було б більш вигідним не сконцентровуватись тільки на Вашингтоні, так як іноді складається враження, що Японія виступає проти важливості зв'язків з іншими країнами. Японія повинна спробувати прийняти більш багатосторонню точку зору в її відносинах з США... Для Японії бажано було б стати більш незалежною від Сполучених Штатів". [16]

Таким чином, можна констатувати, що закінчення "холодної війни" стимулювало як у правлячих структурах Японії, так і серед її громадськості прагнення переглянути роль і значення японсько-американського договору безпеки, знайти можливості дистанціювання від Сполучених Штатів, насамперед, у сфері військового співробітництва. Проте, безперечним є те, що зміни у цьому напрямку поки не виходять, за межі дебатов та дискусій, саме ж посилення настроїв на користь дистанціювання від США можна розглядати лише як тенденцію, яка навряд чи найближчим часом перетвориться в які-небудь конкретні дії, що зможуть послабити роль США, як гаранта національної безпеки Японії. Про це переконливо свідчать і офіційні заяви японських державних, політичних та громадських діячів. Так, колишній прем'єр-міністр Японії Міядзава з цього приводу пише: "У сфері безпеки Японія, мабуть, буде продовжувати утримуватися від того, щоб відігравати провідну роль навіть у 1990-ті роки. Лідерство США все ще необхідне для стабілізації в регіоні, а двосторонні союзи США з деякими країнами, особливо з Японією та Австралією, існують для зміцнення регіональних рамок безпеки в інтересах більш широкої регіональної, а не тільки особистої японської безпеки". [17]

Список літератури

1. Research Horizon, Fall 1993, Center for International Strategy, Technology and Policy, Georgia Institute of Technology, Atlanta, USA - P. 19-21.
2. Strategic Assessment. - 1995.-P.28.
3. The Journal of East Asia Affairs. - Vol. IX. - 1995. № 2. - P. 304-306.
4. Statement by Prime Minister of Japan at the 51st Session of the General Assembly of the United Nations. - The Mainichi Daily News. - 1996. - September 25.
5. Herron Kerry. Cooperative Monitoring Workshop: Limited Nuclear Weapons-free Zone in Northeast Asia. Sandia National Laboratories, Albuquerque, New Mexico, 1995. - P. 4-5.
6. The Daily Yomiuri. - 1997. - June 3.
7. The Daily Yomiuri. - 1998. - November 4.
8. Fact Sheet: U.S., Asia-Pacific Security Alliances. // U.S. Foreign Policy Agenda. - Vol. 3 - № 1. - 1998. - January. - P. 31.
9. The Daily Yomiuri. - 1997. - July 25.
10. The Nikkey Weekly. - 1993. - September 27. - P.7.
11. Secretary Albright. U.S. Commitment to Security and Prosperity in Asia.-July 27, 1998// U.S.Department of State Dispatch.- 1998. - August.
12. Япония сегодня. - 1993.-№ 6. - С.2.
13. The Nikkey Weekly. - 1993. - August 23. - P.4.
14. Ibidem ...
15. Материали семинара в Карлетонском университете США. - Япония о себе и мире. Дайджест. - 1992. - Ноябрь. - № 1. - С. 18-20.

И.В.Гришанов

О потенциальных структурах изменяющихся систем

До недавнего времени эволюция представлялась основной формой изменений сложных систем, а состояние равновесия - ее окончательный результат. Однако сегодня равновесие не считается ни типичным способом эволюционного поведения, ни конечным результатом эволюции. Напротив, наиболее интересные события в любой достаточно сложной эволюционирующей системе происходят в состояниях, далеких от равновесия и не стремящихся к нему.

Далее в качестве основы для анализа используются понятия теории сложных эволюционирующих систем (Арнольд В.И., Костюк В.Н., Пригожин И.), источником изменений в которых служат обмен энергией с окружающей средой, неустойчивость и неравновесность. Рассматриваются различные процессы, какие могут происходить в сложных системах (в том числе и социальных) в состояниях далеких от равновесия.

Сложными эволюционирующими системами мы называем такие открытые системы, структура и законы поведения которых изменяются с течением времени (подробно см. Костюк В.Н. Изменяющиеся системы. М., Наука, 1993). Основной формальной особенностью этих систем является наличие неустойчивых стационарных (не зависящих от времени) состояний, которые могут быть разрушены даже при малых воздействиях на них. Отметим и другие характерные особенности этих систем:

1. Можно говорить о потенциальном бытии или о *потенциальной реальности*, образующей основу для существования и изменения в пространстве и времени актуализированных объектов.

Потенциальностью называют такого рода возможность, в которой происходит формирование условий для возникновения актуализированных объектов, событий и процессов. Понятие потенциальной реальности позволяет различить Бытие и Вселенную. Бытие есть потенциальная реальность со всеми ее возможными актуализациями. Вселенная - одна из таких актуализаций. То-есть имеется различие между *актуальной*, проявляющей себя в пространстве и времени структурой, параметры которой допускают точное измерение, и *потенциальной* (не реализованной в данное время) *структурой*, не имеющей пространственно-временных свойств, но оказывающей воздействие на систему в целом.

Основное свойство потенциальной структуры - альтернативность, т.е. наличие ряда неустойчивых и исключающих друг друга при реализации состояний. Они могут быть состояниями равновесия и неравновесия, регулярными или случайными колебательными процессами разной длительности, переходными процессами. При определенных условиях какая-то из этих альтернатив приобретает устойчивость и реализуется, заменяя ставшее неустойчивым прежнее состояние ("обмен устойчивостью"). "Обмен устойчивостью" может быть связан с рождением новых и исчезновением ряда прежних альтернатив (структурная неустойчивость системы).

Потенциальная структура, таким образом, выражает "скрытую" реальность сложной системы, определяя, чем данная система может стать при тех или иных условиях, и чем она не сможет быть никогда (ни при каких условиях).

2. Наличие особой области значений параметров, в которой поведение системы неустойчиво. Благодаря этому малые внешние воздействия на систе-

му могут вызывать в ней значительные изменения, в том числе структурные (эффект самоорганизация). Значения параметров, при которых поведение системы становится неустойчивым, называют *критическими*.

3. Непредопределенность поведения системы при критических значениях параметров, означающая отсутствие правил, позволяющих по данному состоянию системы и совокупности всех воздействий на неё однозначно или с некоторой вероятностью определить ее следующее (будущее) состояние. В таких условиях система обладает внутренней свободой, позволяющей ей *спонтанно* (без всякой внешней причины) формировать новые состояния.

Когда значения параметров близки к критическим, то достаточно малого воздействия на систему, чтобы она скачком перешла из данного состояния, ставшего неустойчивым, в новое устойчивое состояние, изменив способ поведения. Время перехода в новое состояние в этом случае значительно меньше, чем требуется для постепенного перехода в такое же состояние. Соответственно можно говорить о быстрой и медленной эволюции системы.

В области критических значений параметров системы *флуктуации* (неустраняемые малые случайные колебания) могут нарастать, вызывая хаос. Поведение системы становится случайным, неуправляемым и непредсказуемым.

Всеми этими свойствами обладают сложные изменяющиеся системы особенно: в сферах социальной деятельности человека: политической экономической, духовной. Используя концепцию *потенциальной реальности*, можно объяснять поведение сложных систем.

При достижении определенного уровня сложности поведение, например, социально-экономической системы становится циклическим и альтернативным. При этом циклы могут быть разной длительности: относительно короткие деловые циклы с периодом около 5 лет, средние "циклы Кузнецца" продолжительностью 10-15 лет и длинные "циклы Кондратьева" продолжительностью 45-60 лет (де Грин, 1988). Чем длиннее цикл, тем большее число факторов принимают участие в его образовании. Альтернативами циклического развития являются экономический рост без спада, и спад, переходящий не в подъем, а в хаос (кризис, катастрофу), разрушающий структуру системы. В составе цикла спад представляет собой способ саморегуляции системы. С его наступлением создаются условия, в которых происходит вымывание неэффективных производителей, осуществляется технологическое обновление производства. В отличие от спада, хаос дезорганизует все экономические связи в системе. Если спад есть форма самоуправления экономики, то хаос (кризис) есть выражение её неуправляемости. Хаос – редкое состояние экономической системы, результат аномального развития цикла.

При длительном отсутствии структурной эволюции в любой социально-экономической системе неизбежно возникает черта, за которой начинается хаос.

Концепцией *потенциальной реальности*, может быть объяснен квантовомеханический принцип неопределенности. При актуализации (в частности, при измерении) сохраняются "следы" исходной потенциальности. Аналогично можно объяснить свойства "пустого" пространства. Последнее должно быть "заполнено" потенциальностью, принимающей вид флуктуации. На языке актуализаций, использующем представления о частицах, флуктуации можно представить в виде пар возникающих и быстро аннигилирующих частиц (виртуальных частиц). Поскольку такой процесс требует расхода энергии, а энергию нельзя получить из ничего, то принимается, что одна из виртуальных частиц имеет положительную энергию, а другая – отрицательную, так что суммарная энергия пары виртуальных частиц, как и потенциальной реальности вообще,

равна нулю (Костюк, 1989).

Сегодня потенциальность обнаруживается во всех "новых" объектах науки.

На модельном уровне это привело к широкому распространению нелинейных и неравновесных научных построений, в которых неустойчивость перестала отождествляться с не существованием. Соответственно изменилась и интерпретация экспериментов. "Еще лет десять назад всякий экспериментатор, обнаружив ... сложные аperiodические колебания, отказывался от их исследования, ссылаясь на нечистоту эксперимента, случайные внешние воздействия и т.п. Сейчас уже многим ясно, что эти сложные колебания могут быть связаны с самим существом дела" (Арнольд, 1989, С.22).

Изучение объектов, имеющих не только актуализованную, но и потенциальную составляющие, ведет к изменению методологии науки. Если раньше наука описывала изменяющиеся объекты через неизменные законы, то теперь ей приходится учитывать изменения и того, и другого.

Таким образом, создается новая научная парадигма, ориентированная не на изучение изменений на уровне событий в условиях неизменной структуры, а на изучение изменений в самой структуре. Потенциальная структура, содержащая альтернативные законы поведения, а не отдельный закон, актуализованный в данный момент времени, становится инвариантом научного объяснения. Существенную роль в нем играют понятия альтернативного сценария развития, критических событий (критических значений управляющих параметров системы), конечного горизонта видимости и собственного времени системы, спонтанного нарушения симметрии.

Расширился класс формальных пространств, в которых характеризуется движение. Кроме евклидова, риманова или гильбертова пространства стали использоваться обобщенные пространства, структура которых не постоянна, а зависит от вида неустойчивости рассматриваемой системы, т.е. от динамики. Типичным объектом изучения становится эволюция сложного объекта во времени.

Одновременно обнаружилось необычайное разнообразие возможных типов эволюции, если эволюция объекта происходит "вдали" от равновесия. Это привело к необходимости создания различных схем и способов изучения изменений во времени. К традиционным схемам описаний посредством траекторий и волновых функций добавились несводимые вероятностные описания (НВО). Использование НВО в квантовой механике привело к созданию альтернативной формулировки этой теории (Пригожин и Стенгерс, 1994).

Глубокие изменения сегодня происходят и в логике научного объяснения. Так, статистический детерминизм квантовой механики, пришедший на смену лапласовскому детерминизму, заменяется более общей конструкцией. За пределами статистического детерминизма лежат либо детерминистический хаос, либо сдвиги вероятностных распределений.

При учете потенциальности научное описание становится частично неалгоритмичным и невычислимым. Действительно, в алгоритмическом процессе имеет место расчленимость на отдельные дискретные шаги, каждый из которых состоит в "непосредственной переработке" возникшего к этому шагу состояния S в следующее состояние S^* по некоторым вполне определенным конечным правилам. Каждое применение любого из этих правил отличимо от всех других их применений в пространстве и времени данного процесса. Переработка завершается, если появляется сигнал о получении "решения", и продолжается неограниченно при отсутствии сигнала.

Однако в потенциальности нет никаких четко отделенных друг от друга в

пространстве и времени объектов и применений правил. В этом смысле потенциальная реальность не алгоритмична. Поэтому везде, где процесс происходит с участием потенциальности, алгоритмичность может возникнуть лишь с завершением ее актуализации.

Известна довольно строгая аналогия между алгоритмичностью и причинностью, в частности, между детерминированными машинами Тьюринга и лапласовским детерминизмом, а также между вероятностными машинами Тьюринга и детерминизмом, основанным на стохастических законах. С учетом этой аналогии спонтанность, соответствующая неалгоритмичности, может быть понята как распространение причинности на потенциальную реальность, в которой отсутствуют взаимодействия в пространстве-времени. После возникновения упорядоченных пространственно-временных структур спонтанность исчезает, уступая место действию причинности в обычном смысле.

Изменения происходят также в *дедуктивной и в индуктивной составляющей методологии науки*. Научное объяснение перестает основываться исключительно на выводе следствий из гипотез (законов) и начальных и иных условий; существенную роль в нем начинает играть установление совместимости или несовместимости различных утверждений. Тем самым *научное объяснение становится альтернативным*.

При выявлении альтернативного содержания гипотез и теорий вместо вопроса "что следует из?" задают вопрос "что совместимо с?". Это означает, что гипотетический вопрос "что произошло бы, если ...?" становится важным для всякой науки, как естественной, так и гуманитарной. Он вызван не неполнотой и не недостаточной строгостью знания, не его "метафоричностью", а *спецификой изучаемой эволюции, содержащей критические точки*. В таких точках (точках бифуркации) поведение системы становится неустойчивым и может развиваться по разным направлениям. *Эволюция сложных объектов является, таким образом, многоальтернативной*.

В индуктивной сфере рост неопределенности и непредсказуемости увеличивает методологическую значимость "проблемы индукции Юма". Напомним сущность этой проблемы. Согласно Юму, прошлый опыт не может служить надежным основанием для заключений о будущем, поскольку "нет ничего противоречивого в предположении, что порядок природы может измениться и объект, подобный тем, с какими мы ознакомились на опыте, может сопровождаться иными или противоположными действиями" (Юм, 1748, с. 46). Это означает, что *логические средства и прошлый опыт недостаточны для получения верных заключений о будущем*.

Более детальное рассмотрение этой проблемы требует привлечения результатов математической теории особенностей и использования системной дилеммы "равновесие – не равновесие". Вблизи от равновесия утверждение "будущее похоже на прошлое" становится доказуемым, вдали от равновесия – опровержимым. В последнем случае приходится использовать классификацию особенностей, показывающих возможные направления изменений во времени.

Кроме того, для эволюции систем, структура которых содержит потенциальную составляющую, нарушается симметрия между предсказанием и ретросказанием: ретросказание однозначно и возможно на любой период "назад", а предсказание альтернативно и возможно лишь на короткий период времени "вперед". Соответственно сфера управляемого поведения уже не отождествляется с предсказуемым, но переносится частично на непредсказуемую сферу.

Это утверждение можно сформулировать несколько иначе. Если в области устойчивого поведения флуктуации уменьшаются с течением времени до некоторого минимального значения, то в зоне неустойчивости флуктуации нараста-

тают и становятся значительными (макроскопическими). Поведение системы в таких условиях становится непредсказуемым, но остается частично управляемым. Возможно "кризисное управление", в основе которого лежит понимание того, что малые по стандартам устойчивого поведения причины могут приводить теперь к значительным последствиям. Поэтому следует избегать нежелательных малых воздействий и инициировать такие на первый взгляд незначительные события, которые могут привести впоследствии к ощутимым положительным результатам.

Напрашивается также вывод о том, что методология современной науки не может не быть эволюционной. Уже в 70-е годы К.Поппер попытался реанимировать традиционную аналогию между развитием конкурентных научных теорий и гипотез и биологической эволюцией. "Дарвинизм - это не проверяемая научная теория, а метафизическая исследовательская программа - возможный концептуальный каркас для проверяемых научных теорий" (Поппер, 1974, с.40). Однако, если проводить указанную аналогию всерьез, то следует говорить не просто о дарвинизме, а о дилемме дарвинизм/креационизм. Первая альтернатива соответствует постепенным изменениям в науке, вторая - научным революциям.

В заключение заметим, что понятие потенциальной реальности избыточно по отношению к равновесным состояниям объектов бытия и приобретает смысл лишь при изучении состояний, далеких от равновесия, когда спонтанно возникают различные альтернативы, между которыми происходит обмен устойчивостью. По этой причине оно должно занять центральное место в исследовательской парадигме, ориентирующей на изучение процессов становления (возникновения и исчезновения событий).

Литература

- Арнольд, 1989: Арнольд В.И. Теория катастроф. Издательство Московского университета. 1989.
- Костюк, 1989: Костюк В.Н. Понимание квантовой механики и проблема целостности // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 1988. М., Наука, 1989, С. 264-282.
- Костюк, 1993: Костюк В.Н. Изменяющиеся системы. М., Наука, 1993.
- Николис и Пригожин, 1989: Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. М.: Мир, 1990.
- Поппер, 1974: Поппер К. Дарвинизм как методологическая исследовательская программа // Вопросы философии, 1995, №12, с. 39-49.
- Пригожин и Стенгерс, 1994: Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. М., 1994.
- Пуанкаре, 1889: Пуанкаре А. Новые методы небесной механики. Избранные произведения, тт. 1 и 2. М., 1971.1972.
- Хакен, 1989: Хакен Г. Информация и самоорганизация. М., Мир, 1991.
- Юм, 1748: Юм Д. Исследование о человеческом разумении. М., 1995.
- Green de, 1988: De Green K. The Kondratiev Phenomenon //Systems Research, 1988, №4, p.282-298.

О.М.Столярова

Особливості функціонування механізму адміністративного керівництва наукою в УРСР (1946-1953 р.р.).

Серед проблем історії України періоду пізнього сталінізму питання про особливості функціонування механізму адміністративного управління наукою в 1946 – 1953 р.р. залишається недостатньо вивченим.

Між тим дослідження цього питання має не лише суто наукове, а й практично-політичне значення, адже визначальними закономірностями розвитку світу на сучасному етапі є глобалізація та перехід від індустріального виробництва

до науково-інформаційних технологій, а це можливо завдяки інтенсивному та якісному розвитку науки в нашій державі, винайденні й впровадженні новітніх технологій, демократичному управлінні науковими процесами.

І хоч кількісні показники сьогодення української науки зовні виглядають переконливо – загальна чисельність наукових кадрів становить понад 400 тис. чоловік (що вдвічі більше, ніж у Франції) з них – 80 тис. доктори й кандидати наук, однак наукові результати нижчі в порівнянні з країнами Західної Європи та Америки [1; 426]. Такий стан пояснюється різними причинами: відсутністю з боку держави гнучкої політики пріоритетів розвитку тих напрямів наук, яким притаманні загальноціннісні функції, дефіцитом бюджетних коштів, а відтак недофінансуванням фундаментальних розробок і досліджень, зовнішньою міграцією науковців, комерціалізацією науки, і не в останню чергу, збереженням основ адміністративно-командного управління. Необхідність перебудови й реорганізації науки очевидна, а тому історичний досвід в взаємодії держави й науково-дослідних установ 1946-1953-х р.р. має бути вивчений, щоб запобігти помилкам у вирішенні сучасних проблем наукового менеджменту. Існує велика кількість праць з історії української науки, в яких дослідники розглядають окремі аспекти зазначеного питання.

Так, Н.Д. Полонська-Василенко в своїх роботах: «Українська Академія Наук. Нарис історії», «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років», «Історична наука під Советами після Другої Світової війни» показує деякі наслідки втручання партійно-радянського керівництва в діяльність ВУАН (з 1937 р. – АН УРСР), зокрема Інституту історії України [2].

Про нелегкі стосунки науковців з владою розповідається в ґрунтовних дослідженнях О.В. Замлинської [3], М.В. Коваль [4], С.В. Кульчицького [5], Ю.І. Шаповала [6] та ін.

Детально з'ясовано у вітчизняній історіографії застосування владою репресій щодо науковців [7]; [8].

Взагалі останнім часом інтерес до історії науки значно посилюється. Крім загальнополітичних умов цьому сприяє й розширення видрукованої джерельної бази подібних досліджень.

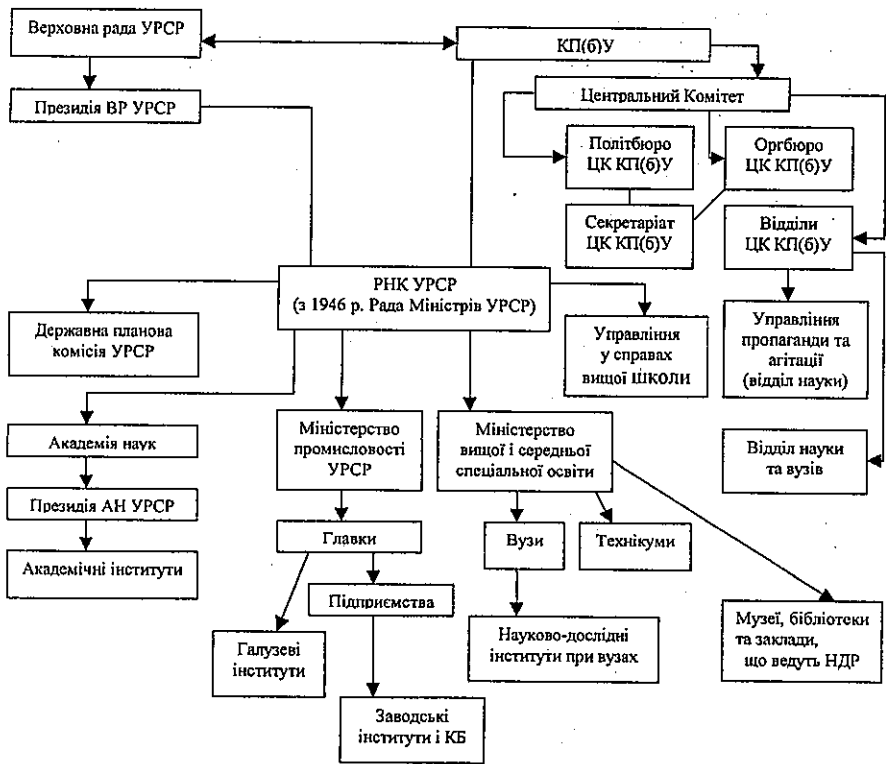
Так, особливої уваги заслуговує підготовлений вченими Інституту історії НАН України спільно з ЦДАГО України документальний збірник «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 р.р.)» [9]. Крім документів у збірнику вміщено докладні додатки, які є джерелом величезної за обсягом і цінної, а подекуди й унікальної, інформації про різноманітні аспекти існування академії в зазначений період.

Питання створення командно-адміністративного механізму управління наукою в УСРР 20-х р.р. досліджувалось в монографічній праці доктора історичних наук Водотики С.Г. [10].

Прийняття державою на себе керівних функцій по відношенню до науки призвело до створення поряд з існуючими структурами влади спеціальних органів управління, діяльність яких була спрямована на підпорядкування науково-дослідних установ та інституцій політичним, ідеологічним, соціально-економічним домінантам тоталітарного режиму (схема 1).

Зі схеми 1 видно, що в УРСР, в досліджуваний період, вирішальну роль у виробленні й реалізації політичних принципів наукового будівництва відігравала Комуністична партія – КП (б) У, підзвітна ВКП(б), та її керівні органи, перш за все, Центральний Комітет, Політичне бюро ЦК, Організаційне бюро, Секретаріат ЦК КП(б)У.

Схема 1.

За період з 1945 по 1950 р.р. включно, в Україні. відбулось двадцять пленумів ЦК КП (б) У, на яких обговорювались різноманітні проблеми розвитку країни, науки. В Політбюро ЦК, що посіло важливе місце в системі партійного керівництва, вирішувались всі найважливіші питання життя партії та управління державою. Так, на серпневому пленумі ЦК КП(б)У 1946 р. було піддано критиці "буржуазно-націоналістичні" перекручення історії України М. Грушевським та його "школою", розглядались концептуальні засади функціонування науки.

Оргбюро ЦК КП(б)У займалось добором і розстановкою кадрів для роботи в партійних організаціях при вузах, науково – дослідних установах та ін. закладах.

Практичне здійснення рішень Політбюро, Оргбюро ЦК відбувалося через сполучну ланку – Секретаріат ЦК КП(б)У, в компетенції якого входило керівництво поточною роботою, головним чином щодо організації перевірки виконання місцевими парторганізаціями рішень ЦК, які стосувалися діяльності науковців, науково – дослідних установ.

Крім того, в різний час у складі ЦК КП(б)У функціонували як загальні відділи: організаційний, кадрів, оргінструкторський, пропаганди та агітації, так і галузеві: машинобудівної промисловості, металургійної, будівництва і будівельних матеріалів, культури, науки і вузів та ін.

Останній здійснював не тільки керівництво науковими закладами, а й контролював дослідницьку діяльність науковців.

На з'їздах КП(б)У (за період з 1946 по 1953 р.р. їх відбулось два – XVI в 1949 р. і XVII – 1952 р.) приділялась велика увага науковій роботі вчених, розглядалися концептуальні напрямки наукової політики [11]; [12].

Так, діяльність вчених повинна була відповідати практиці соціалістичного будівництва. Передбачалось використання досягнень науки в пріоритетних галузях економіки країни, зокрема важкій промисловості, а також залучення наукового потенціалу до розробки меліоративних проектів для реалізації грандіозного «Сталінського плану перетворення природи». Окремі наукові колективи працювали над розв'язанням проблем, пов'язаних з оборонним комплексом.

На партійних з'їздах проголошувалась і насаджувалась офіційна ідеологія, що регламентувала всі аспекти життя країни і служила своєрідним керівництвом в науковій діяльності вчених. Приміром, в звітній доповіді М.С. Хрущова XVI з'їзду КП(б)У засуджувались прояви буржуазного націоналізму, помилки та виверти, виявлені в роботах вчених істориків, літературознавців, які працювали в інститутах АН УРСР. Висміювалось низькопоклонство перед «буржуазним Заходом», оголошувалась боротьба з космополітизмом, «буржуазним націоналізмом» [11; 46].

Реалізація рішень КП(б)У здійснювалась організаційними та агітаційно – пропагандистськими відділами, що відповідним чином керували діяльністю державних і громадських структур. Так, інструктори Управління пропаганди та агітації проводили загальні й партійні збори науковців, на яких доводили до відома вчених партійні рішення, постанови. Чимало уваги приділяли вивченню біографій діячів науки, шукаючи «компрометуючі факти» з метою їх подальшого використання [13; 119].

За ініціативою Л. Кагановича, обраного в березні 1946 року першим секретарем ЦК КП(б)У замість М.Хрущова, при Управлінні пропаганди та агітації було створено відділ науки і це попри те, що в системі партійного керівництва при ЦК КП(б)У ще з 1936 р. функціонував відділ науки і вузів.

В цьому ж році було сформовано комісію Політбюро ЦК КП(б)У по науці, в задачі якої входило «роздавати керівні вказівки». Їх виконання ставилося на контроль по партійній лінії, але комісія окрім нагінки не мала повноважень забезпечувати вчених матеріальними, технічними та ін. ресурсами. Та й при всьому бажанні, на думку С.В. Кульчицького, це було б важко зробити, адже рівень централізації управління в перші повоєнні роки дійшов максимуму [5; 131]. У центр за дозволом доводилося звертатися з приводу кожної дрібниці. Приміром, щоб отримати дозвіл на видавництво 20 томів Української Радянської Енциклопедії Л.Каганович звертався в ЦК ВКП(б) особисто до А.Жданова. Видавати енциклопедію дозволили, однак рекомендували ЦК КП(б)У всю роботу по її створенню проводити в контексті з інститутом «Великої Радянської Енциклопедії», а тематичний план даного видання повинен був містити інформацію про марксизм – лєнінізм, історію більшовизму та ін [14; 168].

В травні 1946 року Комісія Політбюро ЦК КП(б)У по науці працювала у Львові з метою виявлення недоліків у роботі науковців. Комісією було підготовлено для тодішнього секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді І.Д. Назаренка "Доповідну записку про кадри професорсько-викладацького складу кафедр суспільних наук і якість викладання у Львівських вузах". В ній нищівної критики зазнали професори І.П. Крип'якевич, М.М. Кордуба, яким вистачило рішучості стати на захист історичної спадщини М. Грушевського, негативно оцінювалась діяльність академіка М.С. Возняка та ін [15; 12-13].

Після розгляду матеріалів, наданих комісією до ЦК, у жовтні 1946 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає спеціальне рішення "Про заходи щодо посилення масово-політичної та ідеологічної роботи в західних областях України".

За ідеологічними нападками не забарилися й "організаційні висновки". Згідно постанови №1859 Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1946 року у Львові були ліквідовані відділи інститутів української літератури, історії України та економіки АН УРСР.

Наукові працівники львівських академічних установ лишилися без роботи. Дехто з них шукав засоби для існування на погано оплачуваних посадах у музеях, дехто (як відомий галицький історик М.М.Кордуба (1876-1947 р.р.)) в швидкому часі пішов у небуття. Частина ж львівських науковців було депортовано до Києва на "почесне заслання". Так, І.П.Крип'якевич з 12 вересня 1946 року був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР [16; 61].

У відповідності з ленінськими настановами головним важелем партійного керівництва наукою була кадрова політика, спрямована на усунення з керівних посад неояльних режиму вчених, намагання поставити на чолі науково – дослідних установ вірних, або принаймні, «слухняних» осіб. Для збільшення кваліфікованого штату партпрацівників восени 1946 р. було створено Республіканську партшколу при ЦК КП(б)У з дворічним строком навчання, реорганізована у 1948 р. в Київську вищу партшколу.

Партійні комітети забезпечували найкращі умови діяльності ідеологічним установам (парторганізаціям, партбюро, університетам марксизму – ленінізму), оскільки їм відводилась провідна роль в реалізації партійно-ідеологічної роботи в системі наукових структур.

Вищі законодавчі органи УРСР – Верховна Рада УРСР, Президія Верховної Ради УРСР – здійснювали «правове регулювання науковим будівництвом». Під пильним контролем партії на законодавчому рівні приймалися правові акти, які по суті відображали тоталітарні основи наукової політики радянської держави (передача наукових закладів в підпорядкування держави, створення принципів нових державних органів для керівництва цими закладами, регулювання порядку використання досвіду й знань вчених, вирішення питань щодо науково-дослідної роботи АН УРСР, вищих учбових закладів та ін.).

Інститут виконавчої влади, передусім Рада Народних Комісарів (з березня 1946 р. Рада Міністрів УРСР) порівняно із законодавчими органами відігравала значно більшу роль у керівництві наукою. Приміром, в доповідній записці про діяльність сільськогосподарських науково-дослідних установ читаємо: "починаючи з 1946 р. у відповідності з указами Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, тематичні плани науково-дослідних сільськогосподарських закладів та вузів розглядались сільськогосподарським відділом АН УРСР". І далі "в основу роботи, при складанні єдиного державного плану наукових досліджень в сільському господарстві на 1951 р. було покладено історичні постанови Ради Міністрів ГСРСР і ЦК ВКП(б) про сталінський план перетворення природи, а також вказівки пленуму ЦК КП(б)У з питань розвитку сільського господарства в республіці" [17;2]. Аналіз документальних джерел дає підстави автору зробити висновок, що в досліджуваний період, управління наукою здійснювалось на рівні партійно-урядових постанов з наступним контролем виконання. Повний інтерес викликає й дослідження питання наскільки був ефективним створений адміністративно-командною системою механізм управління науковими інституціями.

Розглянемо, наприклад, структуру управління академічною наукою в УРСР (1946-1953 р.р.).

Так, вищим розпорядчим органом влади в Академії Наук УРСР були Загальні збори, які формувалися з числа дійсних членів та членів-кореспондентів АН. Загальні збори проводилися з метою прийняття найважливіших рішень стосовно подальшої діяльності Академії, а також для проведення виборів, в яких могли брати участь тільки дійсні члени АН УРСР. Шляхом таємного голосування обирали Президента АН (в листопаді 1946 року Академію очолив О.В.Полладін, він залишався на цій посаді весь післявоєнний період), віцепрезидентів, членів Президії; голів відділів, директорів інститутів, кандидатури яких розглядалися відділами АН УРСР; рекомендувалися на затвердження Загальним збором [18].

Президія АН як виконавчий орган керувала діяльністю інститутів, об'єднаних у відділи наук, і була підзвітна Загальним зборам, Раді Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У, виконувала розпорядження АН СРСР. Президія приймала постанови й вносила на розгляд в уряд рішення та пропозиції щодо надання матеріальної допомоги інститутам АН, виділення коштів на капітальне будівництво, в першу чергу лабораторної бази інститутів, житла для наукових співробітників.

Президія АН зверталась і в Центральний Комітет Компартії України з клопотанням провести чергові вибори в дійсні члени та члени-кореспонденти АН, подаючи відповідно списки кандидатур. Вибори проводилися лише після дозволу ЦК.

Давно вже відпрацьована процедура дозволяла партапарату тримати їх під суворим контролем. Характерно, що партапарат, який користувався правом розглядати й відхиляти кандидатури, запропоновані Президією АН, керувався не лише об'єктивними даними, але й мірою популярності пошукача у науковому колективі, який він очолював, а також у його майбутніх колег [19; 156].

Виконуючи вказівки та рішення ЦК КП(б)У, Ради Міністрів, УРСР Президія АН контролювала дотримання науковцями принципу партійності в науці, марксистського висвітлення питань, "боролася" з проявами "буржуазного націоналізму" та ін.

Тематичні плани науково-дослідних робіт відділів АН складалися з урахуванням постанов ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР, на основі п'ятирічних планів розвитку науки і надсилалися Президією АН до Ради по координації наукової діяльності Академії Наук союзних республік при Президії АН Союзу РСР, а також Раді Міністрів УРСР.

Уряд за допомогою свого апарату вивчав їх. Узагальнюючий документ про виявлені недоліки подавався першому секретареві ЦК КП(б) і на його рівні відпрацьовувався з керівництвом АН УРСР. Розглянемо, наприклад, довідку "Про деякі недоліки плану науково-дослідних робіт АН УРСР на 1952 рік", яка за підписом заступника голови Уряду В.Г.Бондарчука на початку травня 1952 року надійшла до першого секретаря ЦК КПУ Л.Г.Мельникова. Насамперед привертає увагу пізній час розгляду довідки, завдяки чому вона втратила характер документа оперативного значення. По-друге, вражає низький рівень зауважень щодо проблематики суспільних наук (конкретних зауважень по інших науках в досвіді немає). В.Г. Бондарчук був переконаний, що історичні погляди О.М. Лазаревського, перипетії революції 1848-1849 р.р. у Галичині або мова особистих листів гетьмана Б. Хмельницького – це теми, що не мають теоретичної цінності й актуальності, а тому їх недоцільно вивчати в академічних установах. З свого боку, він наполегливо рекомендував досліджувати: філософам – питання націоналізму і космополітизму як знарядь поневолення трудящих; мовознавцям – засмічення галицького діалекту української мови до возз'єднання українського народу; історикам вади історичної школи М.С. Грушевського [20; 244].

Остаточний варіант тематичних планів науково-дослідних робіт після ряду узгоджень затверджувався Загальними зборами АН. Отже, Загальні збори хоча номінально й були вищим органом влади, однак реально керівництво академічною наукою здійснювала Президія АН, підзвітна ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР. Така структура управління дозволяла владі без зайвих перешкод контролювати діяльність АН УРСР.

Виступаючи в лютому 1946 року на передвиборних зборах у Москві, Сталін поставив науковцям конкретну задачу "не тільки наздогнати, але й випередити досягнення науки за межами нашої держави" [21; 4]. Оскільки її виконання вимагало значних засобів, сталінська система керівництва налаштовувалась перш за все на мобілізацію потрібних матеріальних, фінансових та людських ресурсів. І в цьому відношенні правомірно використовувати не стільки термін "командно-адміністративна система", скільки "мобілізаційна система". Принаймні, організаційні, економічні, ідеологічні, кадрові та ін. дії сталінського режиму вписуються в логіку мобілізації. Аналіз особливостей механізму управління академічною наукою потребує з'ясування методів, що застосовувались владою по відношенню до наукового потенціалу, адже в їх розкритті простежується відповідь на питання чому в післявоєнний період радянська наука не стала першою в світі.

Опрацювання дослідником матеріалу з даної проблеми дає підстави стверджувати, що обмеження демократичних засад управління академічною наукою і розширення притаманних тоталітарній державі директивних методів призвело до посилення втручання державних установ та партапарату у вирішення суто наукових проблем. Класовий підхід у розв'язанні кадрових проблем, монополія на істину, нетерпимість влади до інакомислення й намагання поставити у наукового керма партійних функціонерів руйнувало науку. "Вправлення мізків" (улюблений вислів Берії) науковцям, навішування ярликів "безідейності", "формалізму", "антинародності", "космополітизму", "буржуазного націоналізму", ідейно-політична та психологічна обробка не сприяли їх творчому пошуку. Наукова діяльність вчених перетворилась на планове виконання директив, постанов, рішень партії, уряду.

Будучи установою державною, АН УРСР з точки зору норм права мала б підпорядковуватися не урядові, а законодавчій владі. Лише за цієї умови Академія могла виступати як незалежний експерт, консультант, радник, але цього не сталося. Приборкання владою даної установи відбулось ще в кінці 1920-1930 р.р., а в досліджуваний період тоталітарна система вже сформувала потрібну їй конструкцію академічної науки, яка (якщо відкинути ідеологічні нашарування) не тільки сприяла виконанню державних замовлень, але й мала власні наукові здобутки.

Держава повинна приймати участь в організації науково-дослідної роботи. Однак визначальним критерієм її діяльності повинно бути не керівництво і не управління, як це трактувалося й трактується вітчизняним наукознавством, а створення сприятливих умов для наукової роботи. При цьому "жаднісінькі міркування національного, політичного або релігійного характеру не можуть і не повинні обмежувати вільність та повність наукового досліджу".

Джерела та література

1. Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. / Під ред. В.А. Смолія. – К.; 2000. – 464 с.
2. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. – Мюнхен, 1955. – Т.1; 1957. – Т.2; Полонська-Василенко Н.Д. Нарис історіографії України // Історія України. – К.: Либідь, 1993. – Т.1. – с. 29-34.

3. Замлинська О.В. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945-1947) // Київська старовина. – 1993. – №2.
4. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 р.р.: Дисертація кандидата історичних наук. – К., 1995. – 219 с.
5. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // УДЖ. – 2002, – №1. – с. 3-25.
6. Кульчицький С.В. Післявоєнний період в житті АН УРСР (1946-1960) // Історія Академії Наук України/ Редкол. Б.Є. Патон (від. ред.), Ю.Ю. Кондуфор та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – с. 129-178.
7. Шаловал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – 143 с.
8. Шаловал Ю.І. Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994. – 40 с.
9. Рубльов О.С. Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 352 с.
10. Онопрієнко В.І. Репресована наука України. – К.: Товариство "Знання", 1990. – 32 с.
11. У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 р.р.) Збірник документів і матеріалів: У двох частинах / Інститут історії України НАН України; ЦДАГОУ; Упорядник: Р.Я. Пиріг, Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов, Від.ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії НАН України, 1996. – ч.1. – 146 с.
12. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ-Херсон, 1998. – 172 с.
13. Комуністична партія України. З'їзд XVI. Матеріали з'їзду. – К., 1949.
14. Комуністична партія України. З'їзд XVII. Матеріали з'їзду. – К., 1952.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 30, спр. 619, арк. 115.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп. 30, спр. 377, арк. 168.
17. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 570, арк. 12-13.
18. Архів Інституту історії України АН України, ф.1, оп. 1, спр. 76, арк. 61.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.27, оп.18, спр. 6973, арк.2
20. Наукові сесії, конференції, наради // Вісник АН УРСР. – 1946. – №1-6; 1947. – №1-6; 1948. – №1-6 та ін.
21. Архів Президії НАН України, ф.1, оп.1, спр. 1278, арк. 156-160.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 1567, арк. 244-247.
23. Сталин И.В. Речь на предвыборном собрании избирателей 9 февраля 1946 г. – М., 1946. – 14 с.

В.Я.Павленко, К.Землянська

Єврейські землеробські колонії на Півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст.

В умовах відродження і становлення української державності отримало повноцінний розвиток культурне будівництво національних меншин та їх право на самобутність, що є одним з найбільш важливих принципів демократії. Цей багатомасштабний процес відкриває широкі можливості для визначення ролі кожного народу в межах єдиної держави.

Складна доля єврейського народу, який в повній мірі розділив трагічну і водночас героїчну історію українського, заслуговує на те, щоб стати об'єктом спеціальних досліджень, яких ще недостатньо. Загальновідомо, що історія кожного етносу накладає свій неповторний вплив на особливості кожного регіону. Не стало виключенням і Північне Причорномор'я. Слід наголосити, що залучення різних народів до процесу колонізації Південної України визначило її специфічні поліетнічні риси. За вказаними обставинами надзвичайно важливого значення набуває питання участі та значення євреїв у заселенні Півдня а також подальшому розвитку цього регіону.

Багатомасштабний процес колонізації Півдня України наприкінці XVIII століття був зумовлений активною завойовницькою політикою російського уряду на вказаній території. За умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. до Росії відійшли Південні українські землі між витокami Дніпра та Південного Бугу, фортеці Кінбурн, Керч, Енікале. Це забезпечувало право вільного мореплавства по Чорному морю та можливість виходу через Чорноморські протоки до Балканського півострова, що являв для імперії неабияке стратегічне значення. Але невдовзі після виведення в 1782 р. російських військ з Криму патріотично налаштована татарська знать скинула хана Шагін-Герая, прибічника Катерини II. Щоб послабити опозицію, Катерина II видала указ про приєднання Криму до Російської імперії, хоча раніше забор'язувалася не змінювати його статусу. Указ суперечив умовам Кючук-Кайнарджийського миру і був по суті протизаконним актом. [1 - 109]

13 серпня 1787 р. Туреччина оголосила війну Росії і розпочала воєнні дії, які врешті-решт скінчились переконливою перемогою останньої. В результаті Ясського мирного договору 1791 до Росії відійшли давні землі між Бугом і Дністром включно з Очаковом.

Російська імперія, яка нарешті отримала вихід до Чорного моря перш за все намагалася захистити свої кордони. Відповідно до указу Катерини II від 18 червня 1778 почалося будівництво Херсона – фортеці, міста і порту. В гирлі Дніпра, де розгорнулося будівництво міста, лежали незаселені землі. Ці території входили до складу Новоросійської губернії, яка з 1784 була перейменована в Катеринославське намісництво до складу якого входив Херсонський повіт [2 - 132]. 27 січня 1795 із намісництва до складу якого входив Херсонський повіт з 12 повітами. В 1796 Вознесенська, Катеринославська, Таврійська губернії були об'єднані в Новоросійську, яка по указу Сенату від 8 жовтня 1802 розділена на Катеринославську, Миколаївську, Таврійську губернії. Указом Сенату від 5 травня 1803 р. Миколаївська губернія була перейменована в Херсонську. Ця територія отримала назву – Новоросійська губернія. [1-56]. Таким чином, російським урядом було почато процес адміністративно-територіальної організації Півдня України.

У вказаному процесі прийняли участь представники різних національностей і соціальних груп, а великі резерви вільних, незаселених земель цікавили багаточисленних переселенців. Уряд Катерини II цілим рядом указів надав пільги тим, хто погодився оселитися на нових землях.

Землі на Півдні України в останній чверті 18 ст. відчували на собі наслідки "освіченого" абсолютизму Катерини II. Колонізаторська політика отримала статус пріоритетної і активно цілеспрямовано впроваджувалася. Але, незважаючи на це, Новоросія залишалася малозаселеною, про що переконливо свідчать наступні дані: до 1784р. в Херсонському повіті проживало 9694 чол. і 4029 жін. по 132 дес. на людину [3 - 18], – показник значно нижчий, ніж в інших регіонах України.

Виходячи з того, що багатство держави безпосередньо залежить від кількості працюючих, уряд застосовував політику запрошення іноземців до Російської імперії. В 1762 р. маніфестом Катерини II від 4 грудня було оголошено "всім иностранцам приходить в Россию и селиться где кто желает" [4-17]. Процесу багатосторонньої колонізації Півдня передувала сербська колонізація. Так, в 50-ті 18 ст. в Росії просили притулку серби на чолі з полковником Хорватом Куртичем, ними була створена область Новосербія. Разом з сербами в Росію прийшли болгары, молдавани, угорці, шведи, греки, німці і євреї.

Іноземні поселенці отримували значні земельні наділи до 65 дес. [5 - 25], звільнялися від податків, але були забор'язані прийняти присягу на підданство

Російської імперії. Для кожного цього процесу запроваджувалась канцелярія, контора опікунства іноземних поселенців[1-97]. В обов'язки цих новостворених владних структур входили завдання, пов'язані з вирішенням більшості проблем, з якими зіткнулись переселенці.

Таким чином розпочався новий етап колонізаторської політики – іноземна колонізація. Указом від 14 жовтня 1762 р. Катерина II наказує приймати всіх бажаючих іноземців.[3-19]

Перша колонія в Херсонському повіті була заснована шведами з острова Даго в 1782 р. на березі р. Дніпро. Незвичний для північних колоністів клімат, тяжкі умови праці зумовили незначну чисельність шведських поселенців на Півдні.[2-142]

Ще одну групу колоністів на Півдні України утворювали німці. Разом з переселенцями з Данціга прибули німці голандського походження, що оселилися у Мелітопольському повіті. Німецька колонізація продовжується до 20-х рр. 19 ст. У 1804 були засновані колонії Клостердорф, Мюльгаузен, Шлагендорф та інші. До початку 19 ст. на Херсонщині була 31 німецька колонія - 5,5 тис. чол. [6 - 16].

Серед поселенців Таврії були також цигани, яких дозволялося поміщикам приписувати до своїх володінь, щоб не дати їм продовжувати кочове життя.

Окремо слід сказати про історію грецької колонізації. У 1778 р. греки, які проживали в Криму звернулися з чолобитною до уряду Катерини II з проханням прийняти їх в своє підданство, їм було дозволено переселитися в Росію і вони заснували на р. Кальміус м. Маріуполь.

Уже в ті часи значну групу населення складали євреї- приблизно 6,7 % від всього населення Північного Причорномор'я [7 - 19]. Це були переселенці з Віленської, Могилевської, Мінської губерній, з території Білорусії, яка на той час вже відійшла до складу Росії. Мешканці Херсонської губернії, які сповідували єврейську віру, тобто іудеї, складали дві окремі і нерівні за чисельністю общини.

Ідеться про євреїв-караїмів та євреїв-талмудистів. У Новоросійському краї караїми стали селитися з 1784 р. невеликими групами: в Херсоні, Миколаєві, Одесі. Станом на 1849 р. за даними "Военно-статистического обозрения Российской империи" [8 - 49] в Херсонській губернії існувало три общини караїмів в кількості 484 чол. "Законы Русские" дають відмінну характеристику караїмів і євреїв талмудистів. Що стосується євреїв- талмудистів, то після ліквідації Запорозької Січі вони оселилися в Новоросійському краї, на основі височайших указів. Крім міст, в яких вони займалися торгівлею, різного роду ремісництвом, були запроваджені єврейські колонії з євреїв-землеробів.

Таким чином, колонізація Південної України носила складний характер. Зацікавлення російського уряду в освоєнні і заселенні Півдня України зумовили залучення до цього процесу іноземних колоністів шляхом надання їм певних пільг і привілеїв. Значне місце серед інших народів, залучених до широкомасштабного процесу колонізації, належало євреям, які зробили свій внесок у становлення і розвиток економіки Півдня України другої половини 18 - 19 століття в цілому і землеробства зокре

Ціла низка різноманітних причин примушувала євреїв залишати свої оселі і шукати кращого життя в нових умовах, у чужих країнах. "Последнее десятилетие 18 века – годы тяжелых потрясений для восточно-европейского еврейства. Это годы растущего обнищания и планомерного вытеснения евреев со старых экономических позиций, годы политических кризисов и решающих перемен" [9-17]. У найгіршому становищі знаходилися євреї Речі Посполитої після трьох поділів. Тому розумним є прагнення євреїв переїхати на Південну Україну. Як відомо, російський уряд віддає перевагу землеробам. Згідно з циркулярним ре-

скриптом 28 жовтня 1763 року чиновники адміністрації повинні піклуватися про те, що державі "особливо необхідні землеробці та пахотні люди", яких і повинні привертати без будь-яких перешкод до російських кордонів [4-17]. Разом з тим, попереднім указом від 14 жовтня 1762 року Катерина II наказує приймати всіх бажаних поселитися в Росії іноземців "за виключенням". Але зруйнування Запорізької Січі і запровадження великомасштабної колонізації Південної України примусили уряд відмовитися від своїх попередніх принципів. Євреям дозволяється засновувати землеробські поселення, а невдовзі примат фінансової політики проголошує дозвіл записуватися їм до купецтва та міщанства Південної України. Тим самим, історія розселення євреїв на Півдні України розділяється на два етапи: землеробський та торгово-промисловий.

Численні актові джерела - маніфести, укази, циркуляри, постанови, ордери, як результат проведення у життя цілого ряду політичних цілей, повністю відбивають непослідовність уряду відносно єврейського питання, коли залежно від обставин, конфесійне або політичне питання виходить на перше місце. Останнє пронизує всі щаблі адміністративної влади, де реакція місцевих установ, незважаючи на недосконалість інфраструктури, ніколи не запізнюється від намірів вищої влади [10 - 205].

В січні 1775 року Балтські євреї звернулися до російських урядових установ з проханням поселення їх в Новоросійській губернії. На це з'являється наказ генерал-поручика В.А.Черткова, з відсилкою на постанову 1762 року, яка забороняла подібні поселення [7-132]. Тоді єврейські представники вдаються до вищих інстанцій. Справа тягнеться до липня 1775 року, коли політична ситуація на Півдні суттєво змінюється. Січ зруйновано, а уряду необхідні землеробці на вже "вільних" землях. З'являється ціла низка законодавчих актів, які регламентували процес розселення [5-57].

Наприкінці липня 1775 року з'являється резолюція губернатора В.М. Муромацева, яка дозволяє переселитися євреям до Новоросійської губернії. Наступним наказом їм відводяться землі для оселення окремими землеробськими колоніями по Дніпру та Бугу [3-20]. Основою масового переселення євреїв до Південної України стають "Кондиції" 1776 року. 14 пунктів цих кондицій мали регламентувати процес розселення. Євреям надавалася державна позика на будівництво, пільга на 7 років звільнення від податків, право без перешкоди справляти обряди, безмитний провіз товарів вартістю 300 карбованців, можливість перевозити з Речі Посполитої до Росії горілку [11 - 352].

У 1777 р. в Новоросійській губернській канцелярії було складено

" пункты ... по которымъ выходящие въ оную губернію къ поселенію въ шанцахъ Екатериненскомъ и Крюковскомъ и въ м. Покровскомъ жидаы въ место по 20 семей принимаются [12 - 33]. Пункти ці не тотожні до Кондицій 1776 р. Саме тому необхідним є порівняльний аналіз даних документів [13 - 36] (див. Дод.№1).

Порівнюючи ці два документи, виразно бачимо, що вони мають небагато розбіжностей. У першому документі маємо набагато вигідніші умови: державна позика на будівництво дворів, пільги, що звільняли від податків на 7 років – у новому лише на один рік. Кондиція не обмежувала кількості горілки, яка завозилися, а нова обмежувала кількість тієї, що завозилася.

Урядові стає зрозумілим, що в цьому випадку ідеї фізіократів не мають сенсу. Євреї все більше займалися торгівлею, а не хліборобством. Податкова політика стає більш виваженою, уряд розуміє, що може виграти на податковій політиці щодо єврейської торгівлі.

Переломним етапом стає 1791 р., коли виходить імперський указ «О предоставлении евреям гражданства в Екатеринославском наместничестве Таврической области» [8 - 45].

Указом дозволялося євреям користуватися правом громадянства, що означало можливість записуватися до купецьких гільдій, і правами наданими міщанам. З цього часу законодавчі акти всіх рівнів – це результат поєднання конфесійної та фінансової політики російського уряду. У червні 1794 р. маємо іменний указ «О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое противу положенных с мещан и купцов христианских вероисповеданий.» Слід звернути увагу на ультимативний характер цього акту. Євреї, що записалися до купецтва та міщанства мусять заплатити подвійний податок за попередні три роки з 1791 року. Той, хто не бажає платити, повинен «выехать из империи нашей» [14 - 156]. Указом від 7 вересня на євреїв, які записалися до купецтва та міщанства поширюється грошовий податок у 500 карбованців на кожного рекрута. Сенатський указ 1796 року підтвердив необхідність сплати вказаного рекрутського податку [13-32].

Таким чином, актові джерела відносно розселення євреїв на Південній Україні другої половини XVIII століття – це кінцевий результат розумової праці на основі зведених в ранг державної політики теорій. Згідно з визначеними етапами вони мають спільне і особливе, де спільним є мета конкретного державного прибутку, тоді як особливе проявляє велику залежність від зміни політичної ситуації чи кон'юнктури. Це притаманно всьому комплексу актових джерел з історії розселення євреїв у Південній Україні.

Ідея залучення євреїв до землеробської праці вперше виникла в другій половині 18 століття на початку 19 ст. як серед впливових державних діячів, так і серед представників єврейства: з однієї сторони виступають Чацький зі своїм проектом 1788 та Державін, а з іншої Нота Наткін, пізніше І. Левінзон. Цю думку використав і уряд, прагнучи зробити євреїв "полезными для государства гражданами" [15 - 16], використати їх поруч із німцями та болгарями для колонізації Південної України.

Небажання євреїв займатися виробничою працею і неспроможність їх до землеробської праці – таким було необґрунтоване судження, на якому будувалися антисемітські лозунги, і яким уряд виправдовував обмежені заходи стосовно євреїв. Звичайним аргументом і доказом неспроможності євреїв у землеробських заняттях був нібито невдалий досвід розвитку єврейських колоній в Херсонській та Катеринославській губерніях часів Миколи І. Розглянемо історію становлення і розвитку єврейських колоній.

Початок планомірної єврейської колонізації Новоросійських земель відноситься до початку 19 століття, коли за Наказом Олександра І бідним євреям було дозволено оселятися на вільних землях. Щоб заохотити більше бажаючих, уряд запропонував ряд пільг: звільнення на 10 років від податків(крім земських), право отримання позики при переселенні[15-16].

Перші поселенці в 1807 році заснували колонії Бобровий Кут, Сейдемінуху, Добрую в Херсонському повіті і Ізраїлевку в Єлисаветградському, в 1808 і 1809 були засновані Кам'янка, Нагартав, Ефінгар, Інгупець. Цим поселенням було відведено 16 тис. десятин [4 - 72].

Наступні рішення розширювали коло привілеїв єврейських переселенців, але не настільки, щоб рух переселенців набув широкого розмаху.

Лише нове Положення 1844 року і додаткові до нього правила 1847 року викликали більшу зацікавленість єврейського населення у Новоросії.

За даними "Ревизской сказки" за (1850 рік) на території колонії Сагайдак землеробством займалися колоністи Горбанов, Каган, Шнейдер, Арамей, Липовецький, з них чоловіків 243, жінок 218 [16 - 52].

Упродовж 1846-1855 рр. на території Олександрівського уїзду сьогодишніх Гуляйпільського та Пологівського районів Запорізької області було засновано 10 єврейських колоній: Весела, Красноселівка, Межиріч, Новозлатополь, Трудолюбівка, Нечаївка та інші. Починаючи з 1846 єврейські колонії підпорядковувалися міністерству державної власності. Від 5 березня 1847 керівництво єврейськими колоніями було передано до комітету для іноземних поселенців Південного краю, в колоніях обиралися шульци [14-227].

Єврейські сільськогосподарські общини управлялися за німецьким зразком і очолювалися приказами, які складалися із шульца і двох бейзицеров. Замість старост обиралися сільські керівники, які затверджувалися земствам [17 - 209].

Олександрівські єврейські колонії поділялися на три прикази. До Новозлатопольського приказу входили колонії: Весела, Красноселівка, Межиріч, Новозлатополь; до Приютненського приказу були включені колонії Богдаровка, Горька, Роскошна, Приютна, Графський приказ складав дві колонії – Нечаївка і Трудолюбівка [18 - 139]. Для влаштування єврейських колоній було створено 574 господарства, які отримували по 40 десятин. На це населення було створено 345 тридцятидесятичних єврейських господарств. Зменшилась кількість німецьких господарств, що відбулося за рахунок несприйняття багатьма німцями форм землеволодіння, що були присутні в єврейських колоніях. Періодичні перерозподіли землі в колоніях позбавляли привілеїв, що дають постійні внески капіталів до постійних землеволодінь. Згідно до останнього Положення всім євреям переселенцям дозволялося вступати до розряду землеробців. Положення регламентувало сільськогосподарську діяльність євреїв-колоністів [7-143].

Переселенці задов'язувались уже в перший рік поселення завести город, обробити і засіяти не менше одної десятини, а на 6 рік не менше трьох десятин, мати достатню кількість худоби та інвентаря. За умов невиконання цих пунктів керівництво мало право виключати таких нездатних землеробців із складу сільської общини, забираючи землю [1-159].

Розглянемо питання про відношення євреїв землеробців до основних засобів виробництва – до землі, а також звернемо увагу на їх забезпеченість засобами праці і тягловою силою. Кількість надільних земель єврейських колоній Олександрівського повіту складало 11458 десятин або 3,18 % від усіх надільних земель в повіті [19-37]. Безземельними вважалися 101 господарство (6,59% від усіх безземельних селянських господарств повіту), до 1 десятини мало 27 господарств (3,1%, від 25-50 десятин-154 господарства 13, 32%) [20 - 96].

Таким чином, за надільним землеволодінням євреї-колоністи перевищували інші групи селянського населення Олександрівського повіту, за об'єктивними показниками тут було більше безземельних і тих, хто мав лише 1 десятину. З іншого боку, єврейські колоністи переважали сусідів за великим землеволодінням. Така статистика дозволяє стверджувати, що приблизно п'ята частина колоністських господарств зберегла початковий розмір наділу. До того ж це є і показником поступової диференціації сільських єврейських господарств. За цими показниками єврейські землевласники мало чим відрізнялися від корінних землеробців краю.

Від надільного землеволодіння перейдемо до вільного, приватного та арендного. Єврейські колоністи – єдині сільські мешканці Олександрівського по-

віту, які не мали на другу половину 19 століття ні десятини купчої землі. Чим це можна пояснити? Навряд чи лише негативним ставленням до приватної власності. На нашу думку, справа в тому, що єврейські землеробці дивилися на свою працю в сільському господарстві, як на тимчасове явище, тому не вважали необхідним мати земельне володіння. Інша причина криється у нестачі засобів на куплю землі. Грошей вистачало на аренду, що була розвинута серед євреїв не гірше, ніж у інших селянських станів, а за деякими групами навіть кращі [15 - 18].

Євреї-землеробці арендували землі як в своїх общинах, так і в інших громадах, переважно у приватних володарів. Характер арендного землеволодіння показує, що в своїх общинах за гроші вони займали 1510 десятин. Основний фонд арендних земель євреї землеробці формували за рахунок приватних володарів. Проаналізуємо характер аренди землі. Єврейські колоністи арендували менше 1 десятини, що складало лише 0,94 % загальної кількості. В той же час частка євреїв, що арендували близько 50 десятин перевищує показники інших землеробців.

Аренда землі в таких розмірах свідчила про глибокий інтерес землеробців до сільського господарства. З іншого боку, частка великих арендаторів перевищувала в єврейських колоніях аналогічну частку представників інших етносів більш ніж в два рази. Ця обставина свідчила про те, що розшарування серед єврейських селян було більш різким.

Що стосується забезпеченості єврейських землеробців засобами праці, то аналіз статистичних даних показує, що вони намагалися забезпечити себе найбільш сучасними на даний момент та найбільш продуктивними засобами виробництва. В їх господарствах знаходилося 373 букара, що складало 2,43% від усієї їх кількості. За чисельністю господарств, що мали букери і плуги одночасно єврейські колонії стояли чи не на першому місці у порівнянні з іншими групами селянського населення Олександрівського повіту [19-206]. Ця обставина ще раз підтверджує землеробський характер єврейських колоністських господарств. Аналізуючи стан єврейських землеробських господарств у відповідності до рівня забезпечення "мертвим інвентарем", необхідно зазначити, що в колоніях знаходилися 155 господарств без інвентаря [21 - 31]. Крім того, 116 господарств обробляли свої ділянки наймом (2,76%).

Наймана праця в єврейських земельних господарствах була широко поширена, особливо в літній період. 116 господарств обробляли свої поля лише найманою працею (18,5%), 64 господаря вели господарство комплексно: своєю і найманою працею [10-306].

Загальний висновок підтверджує, що основна частина єврейського селянства свідомо займалася землеробством, не набагато відрізняючись від інших землеробців Олександрівського повіту. Його частка за багатьма показниками, що характеризувало розвиток землеробства в повіті, свідчить, що єврейські землеробці навіть досягли більшого успіху, ніж їхні сусіди, офіційно корінні землеробці.

Політика російського уряду стосовно єврейських колоністів відзначалася непослідовністю, про що свідчать актові джерела. Провідною була ідея залучення євреїв до сільського господарства, що не враховувала багатовікових традицій цього народу. Торгівельні права у містах і селах обмежувалися, а податки збільшувалися. В актових джерелах зафіксовано непропорційність у сплаті податків євреями та іншими групами колоністів.

Наслідком такої політики стало те, що на Півдні України народжується феномен невідомий іншим періодам історії, феномен єврея, залученого до сільськогосподарської праці. Незважаючи на відсутність досвіду, єврейські зем-

леробські колонії Півдня України досить успішно розвивалися. Зростала зацікавленість євреїв в землеробській праці, про що свідчить високий рівень забезпеченості найпродуктивнішими знаряддями праці, культивуванням нових сортів сільськогосподарських культур.

Поруч з тим, більшість єврейських колоністів розглядала своє заняття землеробством як тимчасове явище, про що свідчить відсутність приватних землеволодінь, основною формою землекористування яких була аренда. Успіхи у сільському господарстві єврейських колоністів показали, що відсутність досвіду в цій галузі є скоріше трагедією цього народу, а не ознакою його нездатності до землеробської праці. Про що переконливо свідчать досягнення аграрної сфери Ізраїлю на сучасному етапі історичного розвитку.

Джерела та література

1. Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775-1800 г.-М.:АН СССР.Институт истории, 1959.-280с.
2. Канкрин И. Еврейские земледельческие колонии Александровского уезда // Русский Вестник.-1890.-№4.-с.135-146.
3. Бойко А. Формирование этнической структуры и быта сельского населения Северного Причерноморья // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.-Ч.2.-Запоріжжя.:РА ТанDEM-У, 1997.-с.18-21.
4. ДАХО. Архівна довідка для розробки наукової теми // Список поселенных мест Херсонской Губернии. Статистические данные из каждого поселения.-Херсон : Издание губернского Статистического Комитета, 1896.-350с.
5. Оршанский И. Евреи в России.-С.-П.:Изд.М.Хана,1872.-233с.
6. Епхарт И. Формы земледельческого труда в еврейских колониях // Восходъ.-1896.-№6.-с.15-18.
7. Бойко А. Актові джерела з історії розселення євреїв на Південній Україні останньої чверті 18 століття.-Запоріжжя.: Евреи края, 1992.-250 с.
8. ДАХО. Архівна довідка для розробки наукової теми // Военно-статистическое обозрение Российской империи.-Т.10.-С.-П.,1849.- 75с.
9. Беллер М. Еврейська історія та культура в Україні //УІЖ.-1998.-№1.-с.13-17.
10. Дубнов С. Краткая история евреев.-С.-П.:Общественная польза,1894. - 325с.
11. Еврейская энциклопедия.-Т.3.-С.-П.:Брокгауз и Ефрон, 1894.-960с.
12. ДАХО. Архівна довідка для розробки наукової теми // Список поселенных мест Херсонской Губернии. Статистические данные из каждого поселения.-Херсон : Издание губернского Статистического Комитета, 1896.-350с.
13. Василенко-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні // Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії.-Т.2.-К.:Зоря, 1929.-с.17-42.
14. Оршанский И. Евреи в России.-С.-П.:Изд.М.Хана,1872.-233с.
15. Епхарт И. Формы земледельческого труда в еврейских колониях // Восходъ.-1896.-№6.-с.15-18.
16. ДАХО. Фонд 14.ОП.1 Справа 78. Ревизские сказки о евреях колонии Израилевка и Сагайдак Бобринецкого уезда. Аркуші 45-66.
17. Кабузан В. Изменения в размещении населения России в 18-первой половине 19 в.-М.:Наука,1971.-199с.
18. Карагодин А. Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине 19 в.-Харьков.:Еврейский мир,1998.-317с.
19. Кнорозовский М. Сельское хозяйство у евреев в России // Русский Еврей.-1882.-№5.-35-46с.
20. Запариевич Ф. Историко-статистическое состояние еврейских колоний Новороссийского края.-М.: Брокгаузен, 1853.-135с.
21. Никитин В. Евреи-земледельцы // Восходъ.-1887.-№7.-с.26-32.

Додаток №1. Порівняння Кондицій 1776 р.та Пунктів 1777 р.

Кондиції 1776 року	Пункти 1777 року
№1...Євреї отримують право проживати з власної волі у наймі у господарів, а в місцях по Бугу і Дніпру отримують деревину на будівництво і грошову позику.	№1...Будинки і школи збудувати за рахунок місцевих коштів, місця для побудови помешкань обиратимуться євреями.
№2 Відводяться місця на кладовищі	№7 Відвести на кладовище землі
№3 Мито на провезення горілки складає 1 карбованець за відро, право вільної торгівлі горілкою та іншими товарами в межах губернії.	№4 Право вільної торгівлі всіми товарами, включаючи горілку, на рівних правах з російськими підданими.
№4 Про неприпустимість нанесення євреям збитків з боку проходящих полків.	№8 Під час проходження полків захищати євреїв як інших губернських мешканців Новоросії.
№5 Хоча найм російських робітників і не заборонено, проте має відбуватися за їх доброї волі і з паспортами	№9 Хоча найм російських робітників і не заборонено, проте має відбуватися за їх доброї волі і з паспортами.
№6 Суперечки і сварки вирішуються на зборах всього кагалу і рабину і у присутності призначеного командирю.	№10 За умов виникнення суперечок і сварок, вони мають вирішуватися на зборах всього кагалу і рабину і за присутності визначеного командира.
№7 Пільги на 7 років нараховуються з дня, коли євреї дають заяву про проживання на цих територіях; після 7 років за умов навернення до купецького стану платити з кожного карбованця 1 копійку, а для всіх інших по 2 карбованці на рік.	№5 Для тих, хто займається торгівлею або має у володінні заводи, платити з кожного карбованця 1 копійку, а з інших по два 2 карбованці на рік. Пільги на рік.
№8 З всіх товарів дозволяється провозити без сплати мита не більше як на 300 карбованців кожній родині.	№6 Дозволяється без мита провозити товарів на суму 300 карбованців кожній родині, у випадку перевезення горілки більше ніж 8 відер мають сплатити мито упродовж 2 років.
№9 Захищати євреїв як і інших губернських жителів.	№11 Захищати євреїв як і інших губернських жителів.
№10 Право продовжувати дотримуватися свого закону без перешкод.	№12 Продовжувати свій закон без перешкод.
№11 Шлюб з дівчиною із Речі Посполитої та її поселення на території губернії дозволяється.	№13 Шлюб з дівчиною із Речі Посполитої та її поселення на території губернії дозволяється.
№ 12 За бажанням над євреями може бути поставлений командир.	№14 Командир має бути призначений.
№ 13 рішення, яке потрібно всьому кагалу надається письмово.	Пункт відсутній
№ 14 Охорона євреїв російським командами зі сторони кордону.	Пункт відсутній
	№2 При поселенні дозволяється будувати винокурні, але не більше, ніж на 12 котлів.

До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії в 1890–1910 рр.

Інтерес до історії розвитку освіти зумовлений активним процесом реформування в цій галузі, який відбувається сьогодні. Відродження національної освіти і національної школи – одне з найважливіших завдань сучасної педагогічної науки. При цьому головною проблемою, як і в минулі роки, залишається матеріальне забезпечення освітніх установ.

Розвиток освіти на Півдні України, зокрема, в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX століття відбувався в складних умовах, долаючи всілякі перешкоди. Нестача коштів, денационалізаторська політика імперії, бюрократизм та консерватизм уряду стояли на заваді прогресивним ідеям. Проте Херсонська губернія змогла досягти значних успіхів в царині освіти, що пояснюється, перш за все, активною діяльністю прогресивної громадськості та земських діячів.

Майже вся дореволюційна література, що торкалася цієї теми, має офіційний характер і відображає політику російського царизму щодо освіти однобічно [1;44,63]. Упереджено висвітлювала дану проблему і радянська історіографія, замовчуючи очевидні здобутки освітан на початку XX століття. І лише в наш час, в процесі становлення незалежної України, з'явилися, нарешті, умови для об'єктивного дослідження нашої історії.

У 90-х роках XIX століття народна освіта не стала "народною" в повному обсязі цього слова. Причина цього полягала, перш за все, в недостатній кількості шкіл, хоча вона в період від 1885 по 1910 рік поступово зростала. З 1908 по 1909 рік кількість початкових навчальних закладів зросла з 1564 до 2026 [3;4;5;6;7;8;9;10;11;12]. У порівнянні з минулими роками, коли, наприклад, з 1900 по 1908 рік кількість шкіл збільшилась усього на 107, то в період з 1909 по 1910 рік – на 101. Таким чином, лише за один рік становище суттєво поліпшилося. Проте, це зростання не відповідало кількості дітей шкільного віку, кожен рік біля 60 % дітей залишалися поза навчанням. Так, з різних джерел ми маємо наступні причини відмови дітям у прийнятті до школи: через малий вік або у зв'язку з переповненням класів [2;16]. Крім того, діти не могли ходити до школи ще й через такі обставини як, наприклад, відсутність школи поблизу дому, неможливість батьків оплатити за квартиру та харчування, або ж через зайнятість дітей у господарстві [2;4].

З появою земств ситуація в сфері освіти помітно покращується. Однак процес масового відкриття навчальних закладів поступово уповільнюється за нестачею коштів.

На основі звітів херсонських губернаторів бачимо, що найбільша кількість дітей навчалася в 1909 році – 197020; з 1888 по 1889 рік кількість дітей, що навчаються, зросла на 62087 чол., а з 1899 по 1910 – на 50434, тобто різниця складає 11653 [3;4;5;6;7;8;9;10;11;12]. Проблема недостатньої кількості шкіл знову і знову піднімалася земством. У 1905 році під впливом революції в суспільстві поширюється думка про загальну обов'язкову початкову освіту, ряд інших прогресивних ідей. Тому не винятково, що у 1906 році кількість однокласних шкіл збільшилася на 0,46 %, а двох і трьохкласних - на 12,7 % [13;15]. Завдяки дії нових законів картина змінюється в 1909 році. Було виділено 6 900 000 крб. на потребу народної освіти, а також засновано при Міністерстві Народної Освіти шкільний будівельний фонд [13;23-26]. З цього часу основну частину витрат бере на себе Міністерство, а не земства, як було раніше. Нарешті, починає реалізуватися проект про загальну обов'язкову безкоштовну національну освіту.

У зв'язку з слабким фінансуванням початкових навчальних закладів та іншими причинами в Херсонській губернії завжди існувала проблема забезпечення шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. Становище вчителів в 90-ті роки XIX століття було нелегким, тому мало кого з них приваблювала перспектива викладати в сільській школі. Стосовно нестачі вчителів, то йдеться передусім про кваліфікованих вчителів, бо їх функції в 90-х роках XIX століття виконували люди, що часто мали лише початкову освіту, а то й домашню. Нестача вчителів особливо відчувалася в 1909 році, коли одночасно відкрилося більше 10 шкіл та інших навчальних закладів. Саме тоді проблема забезпечення шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами стає першочерговим завданням для держави та земств.

Як уже зазначалось, становище вчителів Херсонської губернії ніколи не було легким. Причини цього пов'язані були як з низькою платнею, так і зі складним завданням, що стояло перед ними: не відвернути простий люд від школи, не згасити те прагнення народу до знань, яке збудили реформи 60-70-х років XIX століття. Саме від простого вчителя залежала доля народу пригнобленого, сила якого дрімала під тягарем невігластва та тяжкої праці. Саме завдяки вчителям, що не боялися злигоднів та важких умов побуту, не зважали на різні циркуляри, накази, несли освіту і рідне слово в маси, сформувався той образ, що довгий час згадувався добрим словом серед народу.

По даним земських статистів у 1895 році вчителі земських шкіл мали такі оклади:

Повіти	Стать	До 200 крб.	200- 300 крб.	300- 400 крб.	400- 500 крб.	Більше 500 крб.
Єлисаветградський	чол.	-	24	33	2	-
	жін.	-	11	8	-	-
Ананьївський	чол.	1	16	4	3	-
	жін.	4	16	11	6	-
Тираспільський	чол.	12	3	1	-	-
	жін.	10	1	-	-	-
Одеський	чол.	-	9	8	16	-
	жін.	-	13	6	11	-
Херсонський	чол.	-	-	28	14	1
	жін.	-	1	15	1	1
Всього	чол.	13	52	74	35	1
	жін.	15	42	40	18	1

Таким чином, найменше заробляли вчителі Тираспольського повіту, найбільше – Одеського та Херсонського повіту.

Треба зауважити, що жінки-вчителі отримували меншу платню, ніж чоловіки, а взагалі платня вчителя по губернії дуже різнилася: від 22,5 крб. аж до 600 крб. [14;27]. Ця велика диференціація зумовлена тим, що вчителі отримували платню з різних джерел, які давали різний процент надходжень.

За даними статистики, більша частина вчителів – жінки. Чим приваблювала їх професія вчительки?

По-перше, народна освіта була однією з небагатьох професій, яку могли мати жінки, до цього можна ще додати професію фельдшер-акушерки та ремесла. В одному випадку велике значення мала природна тенденція жінка – мати – вихователь - вчитель. Цей стереотип формувался протягом віків, а в час, що досліджується, він реалізувався в можливість для жінок заявити про себе на освітянській ниві.

По-друге, для жінок, що не мали з різних причин засобів до існування, професія вчительки давала можливість заробити їх.

По-третє, це ті жінки, що відчували в собі особливе покликання до педагогічної праці. Вони, які вбачили в ній свою особливу місію і без вагань присвятили своє життя.

Відношення до вчителів у досліджуваній період було неоднозначним. Держава, з одного боку, розуміла необхідність підтримки їх в матеріальному плані, з іншого, намагалася про них "забути".

За десять років, з 1895 по 1910 р., ситуація з освітнім рівнем вчителів не покращилася. Вчительські кадри в Херсонській губернії готували тільки два навчальних заклади – Херсонська і Новобузька семінарії. Зрозуміло, що вони не могли забезпечити ані достатню кількість вчителів, ані їх рівень підготовки у відповідності із зростаючими суспільними потребами.

Як вже говорилося, протягом 1890–1910 рр. в губернії спостерігається стійка тенденція до прогресу в сфері освіти. Цей процес знайшов свій реальний прояв у зростанні кількості навчальних закладів різного типу.

Разом з тим, статистичні дані фіксують стрімке падіння грамотності серед українського населення. Причина такого становища пояснюється тим, що викладання велось російською мовою.

Проти викладання російською мовою в українських школах виступали як земства, так і передові громадські діячі України. Адже горезвісний указ Валуєва в 1863 р. про заборону друкування книжок українською мовою, оскільки її "не было, нет и быть не может". В наступні роки - Емський указ 1876 року, за яким фактично забороняли українську мову. Крім того, циркуляр графа Толстого (1871 р.) забороняв вживання будь-якої іншої мови, крім російської в початковій школі [15;30]. Отже, вчитель при поясненні матеріалу міг користуватися лише російською мовою, що зводило нанівець освітнє значення української школи. У 1881 році вчителі Херсонської губернії звернули увагу на неможливість викладання без вживання місцевої мови в губернії, що є багатонаціональною.

Видатний педагог Софія Русова з біллу у душі говорила про те, що Україна, Білорусія та інші країни, в минулому блискучої культури, майже суцільної письменності, стали глухою провінцією, де народна маса поспіль неписьменна. Вона звернула увагу громадськості на те, що людина, яка втрачає свою мову, свої національні корені, перетворюється на деморалізовану істоту, яка не має майбутнього. Історичний досвід показує, що немає гіршого ворога для свого народу, ніж людина, яку з дитинства відірвали від свого коріння і виховували під впливом чужої культури.

Оскільки діти в Україні не могли навчатися рідною мовою, то й рівень грамотності українського населення був низький.

У 1881 році питання про викладання українською мовою було підняте на з'їзді вчителів Херсонської губернії. У наступному 1882 році на Херсонських губернських земських зборах було вирішено затвердити постанову вчительського з'їзду. Головну турботу про те, щоб народна школа виконувала свою просвітницьку місію, взяло на себе земство. Хоча державою на земства були покладені лише господарчі функції, Херсонське земство активно проводило прогресивні ідеї в галузі освіти. Земство поставило матеріальні проблеми освіти на перший план, а, крім того, земці піднялись на захист рідної мови в школах де навчалися українці. Хоч це не могло істотно змінити існуючого становища, але не дало можливості відвернути думку громадськості від проблем викладання в школах рідною мовою.

Якраз в цей час цілий ряд відомих громадських та освітянських діячів висловили за впровадження на Україні навчання українською мовою: М.П.Драгоманов,

М.Грушевський, Б.Грінченко, С.Русова, Я.Чепіга, херсонець І.Федоров та багато інших. Серед земських діячів, які піклувалися розвитком освіти в Херсонській губернії, необхідно виділити тих, хто активно виступав за викоренення існуючих недоліків в системі освіти. Так, наприклад, гласний міської управи П.А.Зелений один з перших порушив питання скасування заборони українського слова в 1898 році. Був відомий як борець за покращення умов школярського побуту, захисник прав вчителів його колега М.Ф.Лузанов, який в своїх виступах звертав увагу громадськості на стан освіти в Херсонській губернії. Він завжди наголошував на тому, що наш народ зацікавлений в справі освіти і ладен йти на значні жертви, щоб дати освіту своїм дітям [2:2-24].

Окрім згадуваних проблем, тяжким залишалося становище з письменністю населення. Перепис 1897 року показав, що $\frac{1}{3}$ населення Херсонської губернії залишаються неписьменними. Щоб покращити становище, потрібно було негайно ввести загальну обов'язкову початкову освіту. Проект цього заходу був вже підготовлений, проте, у земства не вистачало коштів, щоб його реалізувати. Потрібна була допомога держави, але царські чиновники не поспішали її надавати, вважаючи вимоги ввести загальну обов'язкову початкову освіту передчасними.

Так, не дивлячись на складні обставини, завдяки зусиллям земств потреби освіти в Херсонській губернії почали фінансуватись значно краще. Витрати на неї складали $\frac{1}{3}$ бюджету губернії і в 1909 році довгоочікувана реформа почала вводитись в життя. Поряд з цими позитивними змінами, питання про освіту українською мовою залишалося невирішеним. Царський уряд не збирався відмовлятися від своєї асиміляторської політики, не припинялася й боротьба прогресивної інтелігенції за національну школу.

У сучасних умовах, коли в Україні відбуваються складні процеси реформування всіх сфер життя, у тому числі освітньої галузі, цінний досвід, набутий на початку ХХ століття має не лише пізнавально-наукове, а й практичне значення. Успішне його використання можливе лише за умови подальшого об'єктивного вивчення все ще маловідомих або ж забутих сторінок нашої історії.

Джерела та література

1. Анцыферов С.И. Справочная книга по низшему образованию. Год пятый. Сведения за 1907 – 1908 гг. – СПб: Сенатская типография, 1911-4-487.
2. Народное образование в Херсонской губернии за 1892-94 год. – Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1894. – 73 с.
3. Обзор Херсонской губернии за 1885 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, 1886. – 50 с. + приложение.
4. Обзор Херсонской губернии за 1899 год. – Б.м.в.б.р. – 91 с. + приложение.
5. Обзор Херсонской губернии за 1900 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, 1901. – 94 с. + приложение.
6. Обзор Херсонской губернии за 1903 год. – Б.м.в.б.р. – 92 с. + приложение.
7. Обзор Херсонской губернии за 1904 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, 1905. – 107 с. + приложение.
8. Обзор Херсонской губернии за 1905 год. – Б.м.в.б.р. — 109 с. + приложение.
9. Обзор Херсонской губернии за 1907 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, б.р. – 71 с. + приложение.
10. Обзор Херсонской губернии за 1908 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, б.р. – 62 с. + приложение.
11. Обзор Херсонской губернии за 1909 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, б.р. – 74 с. + приложение.
12. Обзор Херсонской губернии за 1910 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, б.р. – 96 с. + приложение.
13. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1907, 1908,

- 1909 годы. – Херсон: Паровая Типо-литография наследников О.Д.Ходушиной, 1910. – 59 с.
14. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году. – Херсон: Типо-литография О.Д.Ходушиной, 1897. – С.157, 178.
15. Сборник Херсонского земства 1881 – Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1881. - 203 с.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

**Реєміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р.
за документами державного архіву Херсонської області**

Друга половина 1920-х рр., яку в сучасній українській історіографії ще називають Великою Перервою, стала періодом відносно вільного національно-культурного будівництва в молодих союзних республіках, поки Кремль був зайнятий нарощуванням сили та внутрішньою боротьбою за владу після смерті Леніна.

У 1926 р. в Бериславському районі Херсонського округу була утворена єдина на території УСРР національна шведська сільрада з центром у с. Старошведське (Альт-Шведендорф), до складу якої ввійшли також висілки Новошведське (Ней-Шведендорф) і Шведська Поляна (Шведенфельд). Населення їх складали переважно шведи – нащадки переселенців з острова Даго (Хіум), що перебралися сюди в 1782 р., і військовополонених, переселених Катериною II у 1787-1890 рр. [1; 95]. На період створення національної сільради чисельність шведського населення становила близько 900 чоловік (приблизно стільки ж було і перших шведських поселенців). За півтори сотні років вони зуміли зберегти мову і традиції, а також і бажання повернутися. Саме в цей час розгорнувся один з найцікавіших епізодів в історії національних меншин Півдня України 1920-х рр. Спробуємо висвітлити його, спираючись на документи фондів Херсонського окружного і Бериславського районного виконкомів та Старошведської сільради, які зберігаються в державному архіві Херсонської області. Традиції еміграційних настроїв у шведському середовищі беруть початок ще у 1880-х рр. Як тоді, так і сорок років потому, головною їх причиною самі шведи називали відірваність від матері-Швеції і неможливість дати своїм дітям достойну національну освіту [2; арк.21]. Радянська влада офіційно дізналася про такі шведські устремління у травні 1928 р., коли член окружного бюро Нацменшин Гельбіх перевіряв діяльність Старошведської сільради [3; арк. 20; 4; арк. 85-94].

У 1928 р. сталася посуха, яка знищила майже всі посіви. Особливих запасів у населення не було, адже попередній рік також відзначився неурожаем. У червні загальні збори громадян сільради змушені були констатувати, що на них насувається голод, який обіцяє бути не меншим голоду 1921-1922 рр. [5; арк. 58]. Одногослосно було вирішено клопотатися перед райвиконкомом про видачу паспортів двом уповноваженим сільради для виїзду в Швецію з метою збору добровільних пожертвувань на користь голодуючих. Така практика дала відчутні результати ще в 1922 р., і загальні збори зробили наголос на тому, що коли пастор с. Старошведське Христофор Гоас повернувся зі Швеції з продовольчою допомогою, то її вистачило на півроку не лише на шведів, а й на „3600 душ“ з навколишніх сіл [6; арк. 58].

Загрозлива ситуація з хлібом стала сприятливим ґрунтом для посилення еміграційних настроїв. Немало цьому посприяли вищезгаданий пастор і представник шведської торгівельної делегації, який на три дні приїжджав з Москви у Старошведське, зупинявся в пастора і „...в разговорах с отдельными гражданами агитировал за эмиграцию“ [7; арк. 85].

Все це трансформувалося в чутки, що в 1929 р. шведський уряд планує переселити населення шведських колоній до Швеції і США. Селяни вирішили не чекати і самі проявили ініціативу – в серпні 1928 р. до ВУЦВК було направлено клопотання не лише про виїзд уповноважених для збору допомоги, але й про

дозвіл виїхати взагалі усім бажаючим. Управління справами РНК УСРР, посиляючись на розпорядження заступника голови РНК Сербиченка, відповіло, що дозвіл видати неможливо ні першим, ні тим більше другим, і наполегливо порекомендувало Херсонському окрвиконкому терміново вжити заходів по ліквідації напруженого стану в шведських колоніях [8; арк. 60]. Для вивчення ситуації на місці у вересні 1928 р. до шведів прибули заступник начальника Головного управління НКВС т. Слинко І.Ф., заступник голови ЦК Нацменшин при ВУЦВК т. Саулевич Я.Д.: та інструктор окружної адміністративно-територіальної комісії т. Безбородько. На пленумі Старошведської сільради 11 вересня 1928 р. Слинко вчинив шведам справжній допит, в результаті якого довідався, що вони твердо вірять у те, що радянська влада їх відпустить і знають, що в Швеції на них чекає земля „на каком-то острове” [9; арк. 25], а також не мають жодних претензій і нарікань на радянську владу. Коли шведи відповіли на питання стосовно причин виїзду, товариш Слинко прямо заявив: „Все вышеприведенные здесь причины не являются реальными и не могут служить причинами для выезда, а поэтому прошу не скрывать правильные причины, а говорить открыто правду, потому что Правительству нужно знать причины, почему именно население старается эмигрировать” [10; арк. 25-25 зв.], але іншої відповіді, звісно, не почув.

Тим часом Наркомат земельних справ УСРР розпорядився надати шведській сільраді кредитування, насіннєву та іншу допомогу в першу чергу і в максимальному обсязі [11; арк. 61]. Окрвиконком, в свою чергу, переадресував ці завдання нижче, в район, і порадив йому звернути увагу на розподіл тієї тисячі пудів пшениці, яка була надіслана селянам безпосередньо зі Швеції і до якої місцеві органи влади не мали ніякого відношення [12; арк. 30]. Ця допомога надійшла від Шведського Червоного Хреста, з яким тісні контакти мав пастор с. Старошведське, вочевидь, особистість сильна і яскрава. Зазначимо, що основним з термінових заходів місцевої влади була спроба загострити класові взаємини поміж шведів, але, як в лютому 1929 р. округ доповідав центру, реальних успіхів тут досягти не вдалося, оскільки „...надто великий вплив на шведів має пастор, який усі непорозуміння між шведами улаđував найможливішими прийомами релігійного характеру” [13; арк.21]. Старошведська євангельсько-лютеранська релігійна громада при церкві Святого Іоанна була досить сильною і впливовою. Гельбіх, перевіряючи в травні 1928 р. діяльність сільради, у своєму акті відзначив, що молодь цілковито знаходиться під релігійним впливом і не бере ніякої участі у соціалістичному будівництві і громадському житті, а діти під час релігійних свят не відвідують школу [14; арк. 85, 89-90].

Окрвиконком надав колоніям нечуваних пільг – так, посівний матеріал відпускався в таких розмірах, як того бажали селяни, видавався кредит на фураж, було організоване дитяче харчування, обладнані амбулаторія і хата-читальня і т. п. – навколишнім селам про таке й не мріялося. Незважаючи на такі заходи, еміграційні настрої пустили настільки глибокі корені, що восени 1928 р. шведи відмовлялися сіяти, так би мовити, сидячи вже на чомоданах, а сільрада не дуже переймалася ліквідацією цих настроїв. Округ негайно вислав на місце працівника, якому вдалося переконати шведів засіяти 80 % землі. Після завершення осінньої сівби прибув інший працівник, який 2,5 місяці проводив „проти еміграційну роботу” і відмовив-таки від виїзду 22 особи [15; арк. 21].

13 лютого 1929 р. ВУЦВК нарешті видав довгоочікуваний дозвіл на виїзд до Швеції. Почався новий етап листування за схемою „шведи-район-округ-центр”. Вся документація велася під популярним грифом „таємно”, і райвиконкому було наказано „...широко забезпечити нерозголошення цієї справи” [16; арк. 24].

Шведи дізналися про дозвіл виїжджати з телеграми РНК УСРР від 25 лютого 1929 р. і миттєво відреагували – вже в останніх числах лютого до районного земельного відділу була подана заява за 492 підписами про відмову від отримання весняного посівматеріалу [17; арк. 1-4] і почали активно готуватися до виїзду. Райвиконком взявся за голову – сільрада не виконувала розпоряджень керівних органів, заняття в обох школах стали періодичними, не проводилося ніяких громадських робіт, було занедбано лісонасадження і боротьба з ховраками. Бідні позичали гроші в заможних з тим, щоб відробляти їх уже в Швеції. [18; арк. 34-34 зв.]. Весняний посівматеріал і кредит на оранку земель був розподілений між п'ятьма так званими безкінними господарями, які вирішили залишитися [19; арк. 26]. Для порівняння: на травень 1928 р. безкінних господарств в сільраді налічувалося 115 [20; арк. 87].

У таємній терміновій доповідній записці окрвиконком скаржився РНК УСРР на постійно зростаючі вимоги з боку від'їжджаючого шведського селянства: всім без винятку видати безплатно паспорти, відправити ешеленом Херсон-Ревель і забезпечити на весь час поїздки харчуванням за рахунок Українського Червоного Хреста. Особливе обурення окружної влади викликала саме ситуація з видачею паспортів. Харків своєю телеграмою сповістив шведів: „Выдаче вам бесплатных паспортов сделано распоряжение Херсонскому окрисполкому...” [21; арк. 33]. Округ, залишившись без подальших пояснень згори, категорично відмовився видавати безплатні паспорти „куркулям”, а також видавати взагалі будь-які паспорти кільком росіянам і німцям, які теж проживали на території Старошведської сільради і хотіли виїхати [22; арк. 1-4]. Натомість шведи почали підозрювати, що їх навмисне затримують, примушуючи кожного подавати заяву на видачу індивідуального паспорта, замість видати всім один, колективний [23; арк. 33]. Та нарешті всі питання були розв'язані, і в червні 1929 р. емігранти вирушили до Швеції.

Документ, який пропонується увазі читачів нижче, датований жовтнем 1928 р., – коли український уряд ще зволював з дозволом на виїзд, а шведи твердо вірили у позитивне вирішення своїх клопотань, – становить, на нашу думку, неабиякий інтерес як за змістом, так і за формою. Публікується вперше.*

* Текст друкується без змін.

В Совнарком Украины.

Харьков.

Шведского

Гражд. населенных пунктов Старо-

сельсовета, Бериславского района,
Херсонского округа.

ЗАЯВЛЕНИЕ

За великое внимание и оказанную нам честь посещением представителя власти Нашей колонии в Сентябре с./г. для выяснения всех деталей по вопросу об эмиграции в Швецию, мы еще раз засвидетельствуем перед Совнаркомом наши чувства глубокой благодарности, преданности и высокопочитания, пожелая от полного сердца развития и процветания украинской культуры и языка до полного размаха и Правительству Украины преуспевания и сил для поднятия культуры до надлежащего уровня.

Слова представителя власти т. Слинько на общем собрании 13 Сентября с./г. о том, что он понимает и сочувствует нашим национальным чувствам и что они естественны, преисполняют нас самыми радостными впечатлениями и дают нам надеяться, что очередь разрешения нашего национального вопроса в благоприятном для нас смысле настала и что пробил час возврата обратно в лоно общей родной семьи.

Мы представляем себе радостные чувства и волнения душевные борцов за свободу, томивших в ссылке или тюрьмах там или сям, когда пробил величайший в истории человечества момент – великая октябрьская революция. В миг она открыла в всю ширь ворота темниц и выпустила борцов за благо человечества. Мгновенно она сняла кандалы с ног тех, которые желали идти по путям братства к высям свободы, счастья и света. Революция разбыла вдребезги оковы с рук тех, которые вели человечество к освобождению, защищая преследуемых, слабых, угнетенных и униженных. Не только к родным семьям и братьям, не только к родному очагу вернулись страдальцы за правду. Народ выбрал их своими предводителями и указал им почтенные места у кормила власти или возвысив их на командные высоты.

Наши предки ссылкой их в отдаленный, дикий, чужой край были прикручены к позорному столбу, материально влача самое жалкое существование, физически погибая и нравственно страдая неопишимо. Отрезанные как ветка от живого дерева они должны были исчезнуть с лица земли. Предание говорит, что лекарь, данный им для лечения, отравлял их, подкупленный мстительным помещиком. Когда-же больные отказались от лекарства, смертность приостановилась.

Мы не ожидали снятия оков отприсками Екатерины, ибо их руки были запачканы кровью как и ея; мы и предки ожидали, чтобы оковы и цепи их были сняты и разбиты чистыми руками отпрыска */неразборчиво – Ю.К./*. Поэтому мы обращаемся к вам, борцам за свободу и страдальцам за правду снять оковы Екатерины.

Наши предки не шли добровольно сюда, чтобы накинута на богатства Украины, чтобы как старые варяги княжить и владеть и установить свои порядки. Нет, они сосланы сюда в ссылку. Их гнали сюда как стадо овец на заклание в жертву отступителям за неподчинение и проявление воли к свободной жизни.

Недалеко от Шведской могилы под Полтавой, где покоятся Каролины – павшие воины Карла XII, в той-же Полтавск. губ. в деревне Решетилровке нахо-

дится другая шведская могила. Здесь зимовали ссыльные 1781/82 гг. Предание говорит что смертность была велика. Русское население, усвоив текст и мелодии похоронных песнопений, принимали живое участие в отпевании покойников.

Если старые Каролины могли-бы теперь прервать вековое гробовое молчание, то они сказали-бы: «Мы не шли походом на Украину с завоевательной целью, мы шли освободить ее. Мы полегли костями не добывшись цели, но наша кровь недаром пролилась, наши идеи о великой свободной Украины не были убиты грохотом пушек и пулями Петра, они были восприняты украинским народом, который в силу заветов воспрянул духом, когда настало время, и прогнал погромщиков Петлюры и Деникина и восстановил свободную независимую Украину в братском союзе со старшей сестрой.

Украина, раздавленная под сапогом Петра и его приемников, не могла отблагодарить нас за пролитую кровь и добрую волю, она могла только предоставить нам место вечного упокоения, но теперь представляется возможность отблагодарить, не сооружением чугунного или мраморного памятника, а нерукотворного – великодушным актом возвращения живущих на территории Украины единоплеменников в лоно общей родной семьи. Они были оторваны как живой кусок от тела родной матери Швеции, благодаря нашему поражению под Полтавой.

Пребывание их на Украине не прошло бесследно, за гостеприимство и приют они оставляют вам высокий идеал, так любить Украину, как они любили Швецию, сохранив за 146 летнее пребывание на чужбине язык и культуру, обычаи, нравы и традиции предков. Любите Украину, ибо «кохання к рідній мати» есть залог светлой будущности и могущества и силы и славы и защиты, и процветания и развития украинского народа».

В заключительной речи т. Слинько сказал, что по поводу лучшего устройства нашей судьбы Украинское Правительство вступить в переговоры со шведским правительством.

В виду вышесложенного еще имеем честь просить Совнарком, если это еще не сделано, вступить в переговоры с Шведским правительством и затем ускорить ответ. Мы уповаем что Совнарком откликнется сочувственно к нашему обращению о разрешении выезда в Швецию и о принятии деятельного участия в устройстве дальнейшей нашей судьбы, снискав этим нашу общую любовь и уважение всего шведского народа, что послужит укреплением дружественных отношений и смычкой между обоими народами.

Подлинный за 394 подписями

Херсонскому ОкРисполкому для сведения.

С подлинным верно: Уполномоченные /подпись, неразборчиво – Ю.К./
Сигарт А.Хр.
Бускас И.П.

17.X.-28 г." [24; арк. 106-107].

На жаль, ми точно не знаємо, кому належить авторство цього документу. Але це, безперечно, була людина творча – чого варте саме лише звернення до республіканської влади від імені давно загиблих воїнів Карла XII, та й трактування самого Карла мало не як світоча і ідейного батька української визвольної боротьби. З таких позицій виходило, що Україна просто повинна була віддати борг населенню Старошведської сілради, дозволивши йому виїхати. Цікаво,

наскільки такі погляди на роль шведів в історії українського радянського державотворення поділяла решта населення сілради?). В усякому разі, нам і тепер не зайве прислухатися до слів автора про любов до Батьківщини, вкладених в уста давніх каролінів.

Зрештою, виїзд дозволили, і це було якраз вчасно – Великий терор зі своїми репресіями, пошуками „ворогів народу“, депортацією вже наближався. Але як емігрантам повелось на історичній батьківщині – це вже зовсім інша історія.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – Том XI. – Часть 1. Херсонская губерния. – СПб.: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. – 85 с., 15 с. прил.
2. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф.Р-311, оп. 1, спр. 31, арк. 21.
3. ДАХО. Ф.Р-311, оп. 1, спр. 31, арк. 20.
4. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 102, арк. 85-94.
5. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 102, арк. 58.
6. Там же.
7. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 558, арк. 85.
8. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 102, арк. 60.
9. Ф.Р-311, оп. 1, спр. 31, арк. 25.
10. Там же. – Арк. 25 – 25 зв.
11. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 102, арк. 61.
12. ДАХО. Ф.Р-311, оп. 1, спр. 31, арк. 30.
13. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 109, арк. 21.
14. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 558, арк. 85, 89-90.
15. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 109, арк. 21.
16. Там же. – Арк. 24.
17. ДАХО. Ф.Р-311, оп. 1, спр. 40, арк. 1-4.
18. Там же. – Арк. 26.
19. ДАХО. Ф.Р-311, оп. 1, спр. 40, арк. 34 - 34 зв.
20. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 558, арк. 87.
21. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 109, арк. 33.
22. ДАХО. Ф.Р-311, оп. 1, спр. 40, арк. 1-4.
23. Там же. – Арк. 33.
24. ДАХО. Ф.Р-2, оп. 1, спр. 526, арк. 106-107.
25. ДАХО. Ф.Р-306, оп. 1, спр. 331, арк. 1-52.
26. Забуттю не підлягає: Нариси, спогади, оповідання / Редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», редактор-упорядник Дубовик Е.О. – Херсон, 1994. – Гіркий біль правди. – С. 223-230.

О.І.Шинкаренко

Документи свідчать

До 70 річчя пам'яті жертв голодомору в Україні

У листопаді цього року офіційно було пошановано 70-річницю пам'яті жертв голодомору в Україні 1932-1933 років. На сьогодні оприлюднено чимало документів того часу, спогадів сучасників тієї трагедії. Документи ці різні і стосуються багатьох аспектів тих подій.

Але ми вирішили звернутися як до теми про ставлення держави до безпритульних дітей, котрі в першу чергу страждали від голоду, так і до розуміння партійними чиновниками причин безпритульності.

Пропонуємо документ, який вийшов з канцелярії відділу Державного політичного управління у вигляді спецповідомлення до канцелярії комісії Генічеського райкому КП(б)У (фонд П-116, оп. 1, спр. 141, арк. 19-23).

Документ подається у повному обсязі, із збереженням усіх стилістичних особливостей тексту.

ГЕНИЧЕСКОЕ *¹
РАЙОТДЕЛЕНИЕ ГПУ
ТУТ-33
ПРЕД. К.К. Р.К.И.

г. ГЕНИЧЕСК
СПЕЦ-СООБЩЕНИЕ

"О недочетах по борьбе с беспризорностью и бродяжничничеством по Геническому району"

СОСТАВЛЕНО 1/VI - 33 г.

В целях борьбы с беспризорностью и бродяжничеством в гор. Геническе имеется комиссия в состав которой входят:

Пред. Комиссия - Пред Горсовета - ШАПОШНИКОВ
Члены комиссии - Инспектор Наробрава - КОРЯКИН - «-
- Инспектор здраводела - БУДАКОВ
- «- - Зав. дет. Домом - САНКЕВИЧ
- «- - Нач. милиции - КОСТЫРКИН

Уполномоченый Обл. комиссии по Геническому району является Зав. фин. Отдела РИК»а - КОНЕВСКИЙ

По имеющимся у нас данным комиссия по борьбе с беспризорностью и бродяжничеством - бездействует, о чем свидетельствует - хотя бы то обстоятельство, что за весь период существования комиссии было проведено 1 заседание - посвященное вопросу борьбы с беспризорностью.

Члены комиссии ссылаясь на затрудненность своей основной работой, этому вопросу не уделяет достаточного внимания. Отдельные члены комиссии, мало того, что не уделяют внимания борьбы с беспризорностью, но даже не в курсе дела работы комиссии, в смысле того, что делается в части усиления работы по борьбе с беспризорностью.

За последнее время, в особенности по городу Геническ наличие беспризорных постепенно увеличивается, между тем со стороны членов комиссии надлежащих мер к изъятию беспризорных с улиц не применяется мер. Как установлено - в большинстве своем дети прибывают в гор. Геническ из окрестных сел, а также из др. районов не только расположенных в близи гор. Геническа, но и с городов РСФСР.

По состоянию на 1 июня в гор. ГЕНИЧЕСКЕ организовано - детский дом с охватом 700 чел. детей, в том числе грудных 84 чел. И детский коллектор вместимостью 130 чел.

Касаясь работы детского дома отмечаем, что дети находящиеся в детском доме питанием обеспечены, но не полностью и в особенности отсутствует - в достаточном количестве молоко и сахар.

Что же касается приготовления пищи для детей - отмечаем, что таковая не удовлетворительна, и в особенности то, что пища готовится одна и та же как здоровым, так и больным, что способствует увеличению смертности среди детей, находящихся в детском доме.

Уход за больными детьми ПЛОХОЙ, помещение совершенно не приспособлено для дет. дома, так и коллектора. Обслуживающий персонал мало уделяет внимание уходу за детьми.

Уход за больными детьми из рук вон плохой, больные дети помещаются в комнатах, подвергаемых сквозняку. Совместно с больными детьми на-

¹ розміри літер, розташування тексту за оригіналом

ходяться здоровые дети. Няньки к детям не прикреплены. «Кал» из под больных детей не убирается, тапки не выносятся, в комнатах плохой воздух и грязь. Не только здоровым, но и больным выдается сырая вода. Дети помещаются на полу, на матрацах по 4-5 чел. вместе. Верхняя одежда на ночь не снимается, что способствует наличию насекомых «Вшей», одежда не дезинфицируется.

В связи с таким состоянием детского дома и коллектора на протяжении трех дней — 30, 31 мая и 1 июня умерло 7 душ детей.

Коллектор организован 25 мая. 27 мая — после организации коллектора, в связи с наплывом беспризорных в гор. ГЕНИЧЕСК, созданная из комсомольцев бригада провела облаву по гор. ГЕНИЧЕСКУ с целью изъятия всех беспризорных, в результате чего за одну ночь было подобрано 63 чел. беспризорных детей.

Детский коллектор предназначен для временного содержания детей, но в виду того, что детский дом перегружен дети находятся в коллекторе довольно продолжительное время.

Коллектор находится в безобразном антисанитарном состоянии. Совершенно никаких ассигнований на содержание такового не имеется, коллектор содержится исключительно на средства ДД² у которого финансовая возможность ограничена. Продукты для питания детей, как находящихся в коллекторе, так и детдоме в централизованном порядке не отпускаются, в связи с чем питание детям отпускается не регулярно, так как продукты отпускаются за счет экономии получаемой Райздравинспекцией из фондов детских ясель, садов и т. п. Дети довольно часто до 12 часов дня не получают никакой пищи.

В связи с таким снабжением детей, последние добывают для себя пищу в порту — бычки, которые во дворе дет. дома на огне их поджаривают и в сыром виде едят, кроме этого зачастую на рынке гор. Геническа встречаются дети из коллектора или дет. дома — просящие покушать.

Помещение коллектора находится в антисанитарном состоянии, дети грязные и особенно в плохом состоянии находятся грудные дети. Совершенно отсутствует «Уборная», дети оправляются около помещения, Грудные дети долгое время валяются в собственном «КАЛУ». Помещение для коллектора не приспособлено, не только со стороны гигиены, но такое расположено вблизи базара, в тесных комнатах, что не дает возможности улучшить санитарное состояние. Коллектор совершенно не оборудован, кухня отсутствует, пища готовится в ведрах во дворе.

В связи с таким состоянием коллектора и уходом за детьми наблюдается большая смертность.

За последнее время, в особенности последние дни помимо детей, которые действительно не имеют родных и являются беспризорными, имеются случаи оставления детей на улицах города — родными, которые прибывают в гор. Геническ из других мест. Несвоевременная изоляция оставленных детей на улице вызывает отрицательные толки среди населения, что используется анти-советским элементом в целях ведения А/С³ агитаций.

Гр. ПОЛЬСКИЙ Афанасий — житель поселка Калиновка — Сталинского С/Совета во время пребывания в гор. ГЕНИЧЕСКЕ — на базаре среди массы заявляет: «ВОТ СМОТРИТЕ, ЧТО ТОЛЬКО ДЕЛАЕТСЯ — ДЕТИ ВАЛЯТСЯ НА УЛИЦЕ, ЭТО ТОЛЬКО ПОТОМУ, ЧТО В КОЛОХОЗЕ

² детского дома

³ антисоветской

КОЛХОЗНИК ПОЛУЧАЕТ ПРОДОВОЛЬСТВИЕ ТОЛЬКО НА СЕБЯ – ТАКИМ ОБРАЗОМ МАТЕРИ ВЫНУЖДЕНЫ ОТВОЗИТЬ СВОИХ ДЕТЕЙ НА СТАНЦИЮ И ОСТАВЛЯТЬ ЕГО ТАМ»

Служащий Райпотребсоюза КОВАЛЕНКО И.М. сравнивая настоящее положение с дореволюционным временем указывает : «ГОЛОДНЫЕ И УМИРАЮЩИЕ ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ И В МИРНОЕ ВРЕМЯ – КАК НАРОД НИКУДА НЕ ГОДНЫЙ, ТАК И В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ ОН НЕ НУЖЕН ДЛЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ. ЕСЛИ ОН БЫЛ НУЖЕН И ПОЛЕЗЕН ДЛЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ, ТО НА НЕГО БЫ ОБРАТИЛА ВЛАСТЬ ВНИМАНИЕ И ТАКОГО БЫ МАССОВОГО ВЫМИРАНИЯ НЕ БЫЛО БЫ, А ТО ВИДНО НАРОД УЖЕ НЕ НУЖЕН ДЛЯ СОВ. ВЛАСТИ». И тут же в продолжении своего разговора добавляет: «ЕСЛИ МНЕ НУЖНА СОБАЧЕНКА, ТО Я ЕЕ БУДУ КОРМИТЬ ИЗ ПОСЛЕДНЕГО, А ЕСЛИ ОНА МНЕ НЕ НУЖНА, ТО ПУСТЬ ПРОПАДАЕТ, ТАК И НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ».

Отмечены случаи, когда родные оставляют детей на улицах просить милостыни, как правило такие дети «ложатся на улице и кричат» – с целью обратить на себя внимание проходящих, такие дети на ночь исчезают по домам, как факт:

В Рыбтресте работает работница – КОСТЕНКО которая получает продукты, имеет корову. Несмотря на это перед уходом на работу 9-ти летнего своего ребенка высылает на улицу с целью просить милостынь, который вечером возвращается на квартиру.

Не смотря на данные указания Рай. ОНО и Райздравинспекцией о борьбе с беспризорностью, за последнее время отмечены случаи, что из сел в гор. Генчиск колхозниками и единоличниками привозятся дети, которые оставляют на улице города, так:

29 мая Зам пред. Н.Григорьевского СельСовета – Самайлов доставит в гор. Генчиск – 3-х детей, которых вместо того, чтобы опруделить в дет.дом оставил на улице.

Для ликвидации указанных ненормальностей Райотделением ГПУ через Райисполком перед Горсоветом поставлен вопрос о выделении нового помещения для коллектора с расчетом на 200 чел., чтобы в последствии этот же дом передать для детского дома, немедленно выделив грудных детей в отдельное помещение.

Предложено Раймилиции своевременно изолировать детей беспризорных, находящихся на улице, передавая таковых в коллектор.

Через Райинспектуру перед Здравинспекцией поставлен вопрос об улучшении санитарного состояния дет. дома и коллектора, а также обработки поступающих детей в коллектор, усилив врачебный досмотр за детьми – выделив больных в отдельное помещение и выставив баки с кипяченой водой.

НАЧ. РАЙТДЕЛЕНИЯ ГПУ

/БАЗИЛИЙ/

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СПО

/ЗЕЛИНСКИЙ/

На документі є дві резолюції, перша про створення бригади (так в тексті) для перевірки становища дитячого будинку і друга, - що керівництво будинку притягнуто до карної відповідальності.

Зазначимо, що ці діти не брали участі в громадській війні на боці противників радянської влади, не піднімали повстань, злісно не ховали хліб, не відмовляли-ся від сплати руйнівних податків з класовим підтекстом.

У держархіві Херсонської області зберігається не багато документальних свідчень про голодомор на Херсонщині; але вони є і дуже переконливі.

З.С.Орлова

Е.И.Казимирчак-Полонская и Г.В.Курнаков Из истории переписки

Жизнь архивиста интересна поисками и находками, какие-то из них не оставляют следа в памяти, другие становятся своеобразными вехами, как и люди, с которыми сводит судьба и профессия. Таким стал для меня Георгий Васильевич Курнаков. Замечательный художник, знаток искусства, литературы, скромнейший человек, один из первых наших фондообразователей. Документы, фотографии, фоторепродукции работ Курнакова образовали в госархиве области ценнейший личный фонд. Собирать эту коллекцию я начала с конца 50-х годов, первое поступление в хранилище архива относится к 1962 году, дальнейшая работа по созданию личного архива Курнакова продолжалась до конца его жизни.

С особенной теплотой Георгий Васильевич рассказывал о замечательном своем друге – Елене Ивановне Казимирчак-Полонской. Тогда они оба были еще живы и активно переписывались. Георгий Васильевич говорил о Елене Ивановне с восхищением. Он считал, что встреча с ней – подарок судьбы: «...Вы для меня фортуна... как был бы счастлив мир, если бы на сто человек хотя бы двадцать таких людей, как вы»... пишет Георгий Васильевич Казимирчак-Полонской.

Как-то я предложила Курнакову собрать эти письма, перепечатать их с тем, чтобы подлинники и один из машинописных экземпляров хранились в архиве, а два других у него и Елены Ивановны. Естественно, с ее разрешения. Директор госархива области, Елена Яковлевна Дьяченко, живо откликнулась на эту идею.

Прежде чем перейти к письмам Курнакова и Казимирчак-Полонской хочется, хоть кратко, рассказать о них. Имя Г.В. Курнакова широко известно на его родине – Херсонщине. Заслуженный деятель искусств Украины учился в Херсонской учительской семинарии, в Киевском художественном училище, Академии художеств Украины. С 1911 года картины Курнакова неоднократно экспонировались на художественных выставках Херсона, Крыма, Киева, Баку и др. Называли его – певцом родного края. Он прожил большую, интересную творческую жизнь. Помню как, прийдя в его домик на Перекопской (Военный форштадт) впервые, я увидела мольберт, старый, дореволюционный; банки и вазочки с цветами из собственного сада. На мольберте стоял этюд – сирень. С тех пор меня, из этого гостеприимного дома, никогда не отпускали без цветов и ещё – книги. У Георгия Васильевича была очень солидная библиотека по искусству; а Надежда Тихоновна, его верный друг и жена, увлекалась беллетристикой; тут мы с ней находили общий язык. Надежда Тихоновна с интересом, энтузиазмом относилась к нашей идее собрать архив Курнакова и часто подсказывала «Жоржу», так она его называла, что было бы хорошо сохранить и передать на вечное хранение.

Георгий Васильевич рассказывал, что познакомился с Еленой Ивановной Казимирчак-Полонской в Херсонском пединституте в 1945 году. Город только-только оживал после тяжёлых страшных лет немецкой оккупации, в институт пришли те, кто в течение 3,5 лет мечтал вновь войти в студенческие аудитории, взять в руки учебники и книги. Не было ещё ни телевидения, ни дискотек, была жажда знаний и астрономический студенческий кружок, созданный Еленой Ива-

новой, стал «лучом света» в скучном быте пединститута. В кружок пришла группа творческой молодёжи, которая с восторгом впитывала в себя не только знания математики и астрономии, но и прекрасные рассказы Казимирчак-Полонской о живописи и литературе, музыке и поэзии. В кружке образовалась группа студентов - любителей рисования и вот тогда к ним, к Казимирчак-Полонской пришёл Георгий Васильевич Курнаков, он давал уроки живописи, учил, направлял студентов-любителей и вместе они создавали картины «звёздного неба». Эти картины сопровождали все занятия кружка.

Но кто же она была «Планета Полонская»? Обращаемся к сухим фактам автобиографии Елены Ивановны, найденной нами в архиве Херсонского педуниверситета, а тогда пединститута.

Заявление Казимирчак-Полонской на имя директора написано 15 мая 1945 года... «прилагаю копию моего докторского диплома Варшавского университета по астрономии... прошу принять меня в состав педагогического персонала... на моём издвигении находятся большая мать и 8-летний сын» и подпись — «Е.И.Казимирчак-Полонская» (св.1 инв.4).

В автобиографии Елена Ивановна пишет, что родилась 8/21/ноября 1902 г. в селе Сельце Владимирского уезда на Волыни в культурной семье. Отец был кандидатом прав Санкт-Петербургского университета, т.е. юристом, а работал «в области дендрологии» садоводства, умер в 1926 году, мать вела хозяйство. В 1919 году закончила украинскую гимназию в Луцке с золотой медалью, в 1920 сдала экстерном все экзамены за мужскую гимназию с латинским и греческим языками. Без аттестата этой гимназии не принимали в университет. Далее в автобиографии Елена Ивановна пишет, что давала частные уроки и служила в Луцком окружном суде чиновницей, а в 1922 году стала студенткой физико-математического факультета Львовского университета. Все годы студенчества Елене Ивановне пришлось совмещать учёбу с работой, лаборанткой на кафедрах минералогии и кристаллографии, ассистентом кафедры астрономии, читала курс по сферической и практической астрономии. Закончила она университет в 1928 году. В течение двух лет Елене Ивановне пришлось, по семейным обстоятельствам, заниматься садоводством и пчеловодством, работала в декоративных и фруктовых питомниках.

В конце 1931 года Елена Ивановна переехала в Варшаву и стала сотрудником Астрономической лаборатории Варшавского университета. 22 марта 1934 г. она защитила диссертацию и получила ученую степень доктора филологии Варшавского университета.

В 1936 году вышла замуж за учёного-ихтиолога Льва Ивановича Казимирчака, в 1937 году у Елены Ивановны родился сын — Серёжа. В 1940-1941 годах Елена Ивановна вновь работала во Львове, в астрономическом институте Львовской обсерватории по звёздной фотометрии и вела научно-исследовательскую работу.

Далее в автобиографии Елена Ивановна пишет, что в феврале 1941 года эта диссертация на русском и французском языках была сдана в редакцию Астрономического журнала в Москве и принята к печати.

А прежде, в феврале 1940 года, после присоединения Западной Украины к СССР, Елена Ивановна впервые посетила Киев, где выступала с докладом на астрономическом съезде в Украинской Академии Наук, доклад её вызвал отклики, восторженные отзывы учёных.

Летом 1941 года, когда Львов был занят немецко-фашистскими оккупантами, Казимирчак-Полонская ушла с работы, она писала, что не служила ни в одном немецком учреждении, добывала средства к жизни — сначала во Львове, а потом в Варшаве и г. Жирардове путём частных уроков и изготовления художественных игрушек для детей.

«26 апреля 1945 года — согласно эвакуационному листу, будучи русской по национальности, подданной б.Польского государства и стремясь послужить своей Родине — я получила право выезда в УССР с направлением в Херсон».

Листок заполнен 17 августа 1945 года и указан адрес — Днепропетровская, 2, общежитие пединститута; там, в комнате студенческого общежития жила Елена Ивановна с матерью и сыном. Сухие анкетные данные, а за ними — жизнь, молодая любовь и расставание с любимым человеком навеки, он ушёл в польскую армию, попал в плен в немецкий лагерь. Они мечтали вместе уехать в Советский Союз, жить и работать в Одессе — там и обсерватория и море, но не судилось...

Их сын умер в Херсоне, и Елене Ивановне, глубоко религиозному человеку, не разрешили похоронить его по церковным обрядам.

В Херсонском пединституте встретили Елену Ивановну недружелюбно. Очень уж она отличалась, и внешне и внутренне, от преподавателей института. Её любимая ученица и друг Мария Андреевна Мерзлякова так определяла Елену Ивановну... «Она была не похожа на наших преподавателей, не выделялась, скромность, глубина чувств... Это был человек, по которому всё можно было мерить...». Очень красивая, с сияющими глазами, полными жизни и любви, смотрит на нас Елена Ивановна Казимирчак-Полонская с фотографии.

Постоянное недоверие «власть имущих» — руководства института; её приняли на работу вначале лаборантом, несмотря на диплом доктора философских наук, через некоторое время Елене Ивановне разрешили читать математику на подготовительных курсах, затем на заочном отделении, а позже на стационаре физмата.

Георгий Васильевич Курнаков, в эти первые годы жизни Елены Ивановны в Херсоне, стал её другом и почитателем, он восхищался её энциклопедическими знаниями и преданностью науке, трудоспособностью, любовью к литературе и искусству и с энтузиазмом принимал участие в работе студенческого кружка.

В 1947 году Елена Ивановна подготовила и провела научно-астрономическую конференцию. В пригласительном билете, переданном в госархив области сыном преподавателя и друга Е.И.Казимирчак-Полонской — Евгении Ивановны Кривчени - Владимир Николаевич Дмитренко значится: «Конференция организована студенческим кружком любителей астрономии им. Бредихина и состоится... 18, 20, 22 и 24 мая 1947 года в здании института (проезд Пестеля 3, главный корпус, Зал) начало в 17 часов...». Читаешь этот пригласительный билет и поражаешься — первый доклад о работе астрономического кружка делала Елена Ивановна, а потом в программе значатся 25 докладов и сообщений, притом не только математиков и физиков, но и студентов гуманитарных факультетов — историков и географов! Т.е. всё живое, думающее вовлечено было Казимирчак-Полонской в ауру студенческого кружка. Пригласительный билет завершается фразой — «на конференции будет демонстрирован художественно-иллюстративный материал, выполненный студентами в количестве 35 иллюстраций и графиков». Этот материал готовился под руководством Г.В.Курнакова, который к конференции написал портрет Ф.А.Бредихина. К со-

жалению, найти что-либо из этого «художественного» наследия нам пока не удалось.

Трудный быт, болезнь матери и одновременно подготовка к сдаче кандидатского минимума - «читала ежедневно по 100 страниц (это была её норма) произведений общественной и политической литературы, изучала английский язык, хотя знала великолепно немецкий, польский, испанский, итальянский. А вот для сдачи кандидатского экзамена поставила себе цель: изучить английский. И изучила...» (Е.Кривченя «Звезда Полонская»).

Потом была смерть единственного сына - Серёжи и глубоко оскорбившее «решение» институтского начальства, вмешавшегося в процесс похорон, и присутствие представителей органов, внимательно наблюдавших за тем, чтобы «не дай Бог» священник не совершил церковный обряд.

Что это было для Елены Ивановны, человека глубоко верующего, трудно вообразить. Постоянное назойливое, гнусное вмешательство в личную жизнь, в жизнь духа, недоверие, ревнивое чувство зависти к отношению студентов к ней - всё это создавало невыносимую атмосферу, в которой жила Елена Ивановна.

Очень скоро после смерти Серёжи Казимирчак-Полонской пришлось уйти из института. Уволили её по приказу № 194 от 27 июля 1948 года.

Оставшись без работы, с больной матерью, Елена Ивановна уехала из Херсона. Вспоминая Херсон, она писала: «Он был могилой моего бедного сыночка и бедной мамы. Там меня не понимали, и если бы я осталась в Херсоне, он был бы вскоре и моей могилой» и далее... В Херсоне оставаться было невыносимо...». Уехала она в Ленинград, где в Институте теоретической астрономии АН СССР знали её работы и где вскоре она сдала, в течении одного дня, все три кандидатских экзамена на отлично, а затем (в 1950 г.) защищала кандидатскую диссертацию. В протоколе защиты диссертации записано, что «такой блестящей работы стены Академии не знали с 1917 года» (Е.Кривченя «Звезда Полонская»). Елене Ивановне члены учёного совета предложили считать диссертацию докторской, но она отказалась, сказав, что докторскую напишет лучше.

Вот к этому периоду к 1949 году и относится начало переписки Курнакова с Казимирчак-Полонской. Переписывались они регулярно. В фонде Георгия Васильевича содержится 115 писем Елены Ивановны, письма, зачастую, на 5-10 листах, сформированное из них архивное дело содержит 279 листов (фонд Р-1177, оп. 1, ед. хр. 20-23). К сожалению, не все письма, полученные Курнаковым и отправленные им Е.И. Казимирчак-Полонской, вошли в наши архивные дела, но и те, хранящиеся в архиве, представляют собой бесценный дар красоты духа, интеллекта, добра, высокой нравственности.

Осталось немного, прежде чем перейти к письмам, немного и очень трудно писать о, поистине, трагических страницах жизни Елены Ивановны.

В 1952 году в Херсоне умерла мать Елены Ивановны, похоронить мать Елене Ивановне не пришлось, так как в это время она была арестована.

Вот как сама Елена Ивановна рассказывала друзьям о своем аресте. Она постоянно ездила в Херсон к матери. Трудно работая, жила впроголодь и отправляла все заработанные деньги на обеспечение ухода за матерью. Однажды, приехав навестить мать и пообещав, что скоро заберет ее к себе в Ленинград, она села в поезд, в вагон вошли двое мужчин и стали проверять документы. «Я сразу все поняла - это арест. Меня привезли в Бутырки...» В тюрьме Елена Ивановна провела восемь месяцев. Непрерывные ночные допросы, пытка бессонницей и выстаиванием на ногах сутками. С тех пор - болезнь ног.

Ей устраивали перекрестные допросы, в которых иной раз участвовало до двенадцати следователей. На допросах она не скрывала своей веры в Христа, отрицала обвинение в шпионаже.

Всю силу своей мысли, весь свой талант педагога обратила Елена Ивановна на беседы со следователем. Его допросы – ее проповеди длились месяцами. Случилось невероятное – Елена Ивановна со всей своей стройной логикой ученого сумела опровергнуть все доводы обвинения, убедить следователя в своей невиновности и в том, что вера в Бога не преступление. Следователь (имени его Е.И. так и не назвала) сумел добиться ее освобождения, этот человек провозжал Елену Ивановну в Ленинград и нес по перрону ее чемодан.

После выхода из тюрьмы, Елена Ивановна поехала в Херсон к друзьям, жила у своей ученицы и друга Марии Андреевны Мерзляковой. Вновь пришла в пединститут, и вновь ей отказали: не могли, по словам директора и парторга, доверить воспитание подрастающего поколения. От отчаяния Елена Ивановна написала письмо Сталину и, как не удивительно, получила ответ, в котором сообщалось о разрешении ей работать в любом вузе страны. Письмо получено было 5 марта 1953 года в день смерти Сталина. В этот же день ей предложено было вернуться в Херсонский пединститут, она отказалась. Вот как описывает этот эпизод Евгения Ивановна Кривченя в своем очерке «Людина – планета» (газ. «Новый день», 11.11.95): «Мені особисто доводилось двічі ходити до педагога, умовляти її поговорити з ректором (за його проханням). Пішла неохоче, здогадувалася, що йому відомо про відповідь Сталіна. Ректор інституту і парторг люб'язно запропонували їй роботу за предметом, який тільки вона забажає, пообіцяно негайно надати квартиру. Вислухавши їх, Олена Іванівна сказала: "Але ж ви не можете мені довірити виховання молоді". "Наша думка про Вас змінилася", - відповіли вони. "Та я не змінилася, - сказала вона – я така ж, як була". Так Херсонський пединститут потерял видаючогося ученого і педагога.

Елена Ивановна поехала в Одессу и попала на прием к секретарю Одесского обкома КПУ (в Херсоне секретарь обкома отказался её выслушать). В Одессе же ей предложили на выбор несколько вузов, выбрала пединститут. В письмах этот период не отражён, переписка возобновилась лишь в сентябре 1953 года, до этого была встреча в Херсоне и долгие-долгие задушевные беседы. Итак, Одесса – 5 ноября 1953 г. «... Прошу держать меня, по-прежнему, в курсе Ваших творческих достижений. Всегда помню о Вас и бесконечно благодарна Вам за всё, что Вы мне дали в области живописи... Веду здесь студенческий кружок по изучению истории отечественной живописи... Кружок возбуждает большой интерес, но приходится много готовиться...» Удивительная женщина, не прошло и года после 8 месяцев Лубянки, после холодного приёма в Херсонском пединституте, а она не только пишет научные статьи, преподаёт, но и ведёт кружок по живописи! И это на фоне полной бытовой неустroенности. Вот как она описывает свою «квартиру» в Одессе: «Страшно бедствую, т.к. моя хозяйка оказалась с преступными замашками... 27 сентября ночью она сделала нападение на мою комнату – с камнями, железными ломами – в окно и в двери. Отражала эту ночную осаду вместе с моей бывшей ученицей – концертмейстером консерватории, которая осталась у мене ночевать...»

И несмотря на трудности работа, работа и письма другу – Георгию Васильевичу Курнакову: «...Недавно я пришла домой в глубокой печали, но Ваши цветы рассеяли её...» В другом письме читаем: «Ваш натюрморт по-прежнему радует взор, сердце, всю душу...»

Все письма полны раздумий об искусстве, заботы о друге. Елена Ивановна годами, вначале из Одессы, а затем из Ленинграда, посылала Курнакову книги по искусству, литературные новинки, багеты, краски.

Осенью 1956 года Елену Ивановну пригласили на работу в Институт теоретической астрономии Академии наук в Ленинграде, с этих пор и до конца их эпистолярного романа письма Курнакова адресовались в Ленинград. Проработала Казимирчак-Полонская в институте более 40 лет, блестяще защитила в 1968 г. докторскую диссертацию, написала свыше двух тысяч научных работ, была представителем Советского Союза в Международном Союзе астрономов. Каждый день, час её жизни были заполнены работой, помощью молодым учёным, рецензированием книг, перепиской с учёными разных стран, друзьями. Жила она одиноко, часто болела, но рядом всегда были друзья-ученики. Была Елена Ивановна глубоко религиозным человеком, ряд её работ был посвящён вопросам религии, духа. Будучи уже слепой, еле передвигаясь по комнате, написала Елена Ивановна свою последнюю работу – «О действии благодати Божьей в современном мире». Опубликовано в Санкт-Петербурге в 1998 г., а автор – монахиня Елена.

Елена Ивановна, в конце жизни, приняла сан монахини в миру и умерла в монастырской больнице 30 августа 1992 года. Похоронена на территории Пулковской обсерватории на кладбище астрономов.

Российская Академия Наук на основании решения Комитета по наименованию малых планет Международного Астрономического Союза малой планеты № 2006, открытой в Крымской астрофизической обсерватории, 1 сентября 1978 г. присвоила имя – Polonskya. И живёт, движется в звёздном мире душа Елены Ивановны – планета Polonskya...

Госархив области благодарит друзей и коллег Е.И.Казимирчак-Полонской по Пулковской обсерватории, любезно откликнувшихся на наши письма, приславших книгу Елены Ивановны «О действии благодати Божьей в современном мире» и воспоминания о ней, которые использованы при подготовке публикации.

Є.Г.Сінкевич, А.Г.Покачалова

Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами)

Проблема добровільно-примусового переселення українців у 1944-1946 роках є актуальною у контексті польсько-українських відносин і привертає увагу багатьох дослідників в Україні та Польщі. Разом із тим змушені констатувати, що питання щодо становища переселенців на теренах Херсонщини майже не досліджене.

9 вересня 1944 року у Любліні уряди УРСР, БРСР та Польський Комітет Національного Визволення підписали угоду "Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР". Цей документ давав підставу для переїзду українців (русинів, лемків) до південних областей УРСР, а також повернення до Польщі поляків та євреїв, які до 17 вересня 1939 року були польськими громадянами. Згідно із угодою РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанови про підготовку до прийому та влаштування громадян переселених із Польщі.

У різних районах Херсонської області по рідному відбувався цей прийом переселенців. Це залежало від фінансового становища, матеріальних можливостей і від самого настрою керівництва районів. Переселенці із своїм нехитрим скарбом прибували залізницею на вузлові станції, звідки їх мали розподіляти для постійного місця проживання по селах районів. Більш-менш гладко ця про-

цедура відбувалася у Генічеському, Сивашському та Троїцькому районах [1] У більшості випадків переселенці змушені були зупинятися на станціях та у тимчасовому примітивному житлі поблизу них, та очікувати по декілька днів і навіть тижнів вирішення питання про поселення. Зачасти така ситуація, на думку начальника управління НКЮ Кривопускова, була зумовлена звичайною бюрократичною тяганиною. Існували і об'єктивні чинники, що гальмували вирішення проблем переселенців. У роки Другої світової війни велика кількість будівель була зруйнована. Переселенцям зачасти надавали житло інтернованих татар та німців. Юридичною підставою для таких дій було рішення обліконкому від 22 серпня 1945 року.

Зачасти місцева адміністрація не поспішала передавати переселенцям вільне житло, розраховуючи продати їх демобілізованим червоноармійцям. Багато будівель колишніх німецьких колоній були зайняті під підсобні приміщення. Тому траплялися випадки, коли в одній кімнаті проживало по 2-3 родини чисельністю 12-15 осіб. Деякі будівлі були без даху, вікон тощо. На думку інспектора переселенського відділу А.І.Манзело в Дудчанську сільраду не потрібно було розселяти переселенців, так як вона абсолютно зруйнована, тоді як у сусідній Гаврилівці вільними є 25 квартир. Щоправда голова Гаврилівської сільської ради протидіяв розміщенню у селі переселенців, мотивуючи це тим, що у Дудчанах їм легше допомогти продуктами харчування [2].

Важким було становище переселенців і в селах Копані та Радянське. Квартири тісні та в поганому стані. Так, родина переселенця Ковбаси чисельністю 7 осіб жила у помешканні 5 метрів квадратних. Аналогічні проблеми виявляємо і в Білозерському районі. Зокрема, у колгоспі "Прогрес" чотири родини, чисельністю дванадцять осіб, проживали в малесенькому приміщенні, а родина Германюк (11 осіб) розміщувалася у помешканні загальною площею шість метрів квадратних [3].

На січень 1945 року переселенцям було виділено житло: у Великоолександрівському районі – 412 приміщень, у Калінінському районі – 117, у Горностаївському – 1, у Великопелетихському – 27 [4]. У Бериславському районі переселенцям житло не було виділено, а голова районної ради Генічеського району Н.Ф.Кліменко восьмиста новоприбулим родинам порекомендував споруджувати житло своїми силами.

Деякі зрушення намітилися у наступному році. Із матеріалів перевірки проведеної 18 вересня 1946 року виходить, що були наділені житлом: у Високопільському районі на 258 сімей – 216, у Генічеському на 65 сімей – 44, у Каховському на 23 сім'ї – 8, у Бериславському на 131 сім'ю – 25, у Каланчацькому на 23 сім'ї – 7, у Цюрупинському на 29 сімей – 2, Білозерському на 20 – 2, у Новотроїцькому на 70 – 11, у Великоолександрівському на 79 – 9 будинків [5].

Не менш складною була проблема наділення прибульців землею. Більшість переселених із Польщі селян отримали по 0,5 гектара землі. У себе на Батьківщині ці люди, як правило, залишили значно більші наділи орної землі, лісу та луків. Траплялися не поодинокі випадки коли і цього мінімуму не було виділено. Так, під час перевірки проведеної 17 червня 1946 року було встановлено, що із 1025 родин мали ділянки тільки 676 сімей. По районах ця цифра співвідносилася наступним чином: Бериславський – на 131 родину виділено 22 присадибні ділянки, Новотроїцький – 70 родин – 42 ділянки, Калінінський – 88 родин – 55 ділянок, Верхньорогачицький – 64 родини – 30 наділів, Херсонський селянський район – на 14 – 3, Сивашський – на 17 – 4, Білозерський – на 20 – 3, Цюрупинський – на 29 – 9 [6].

Місцева влада активно спонукала новоприбуле населення до вступу в колгоспи. Однак, не всі переселенці виявляли бажання вступати до колгоспів. У рішенті виконкому Херсонської обласної ради депутатів трудящих зазначалося, що в наслідок недооцінки головами райрад проведення масово-роз'яснювальної роботи серед прибулого населення, не створення належних житлових умов, станом на 1 квітня 1945 року із 3416 сімей до колгоспів вступило 364 сім'ї [7]. Переселенцю, що був на Батьківщині приватним власником важко було осмислити і прийняти нову психологію селянина-колективіста. Влада не покидала намагань усунути привезений ними реманент та худобу. Траплялися випадки, коли переселенці чинили відкритий опір (у колгоспі "Новий труд"). Селянин Л.Г.Мишейчук вказував на крадіжки колгоспниками суспільної власності та на випадки ледарювання. Очевидно під тиском із зовні до колгоспу "Шлях соціалізму" вступило три родини переселенців, але з умовою, що можна буде вийти із нього при нагоді. Селянин Мирценюк, що мешкав у Високопільлі говорив, що "...як скажуть працювати, так і будемо..." У Польщі він мав 15 гектарів лісу, 3 будинки, 6 коней та 10 гектарів орної землі [8].

У постанові Херсонської облради вказувалося на відсутність боротьби з ворожими і куркульськими елементами, які розповсюджували провокаційні чутки, спрямовані на дискредитацію колгоспного ладу у Великоолександрівському, Новотроїцькому, Херсонському та Генічеському районах. На 17 вересня 1946 року опитаних 1025 родин переселенців тільки 612 були членами колгоспів [9].

Як видно із статистики тільки в Херсонській області переселенці мали отримати від держави компенсації за втрачене майно і для облаштування на новому місці 9 084 644 крб. Станом на 17 вересня 1946 року їм було виплачено 1 158 783 крб, тобто 13% від необхідної суми [10].

Існували проблеми із організацією навчання дітей новоприбулих. Так, у Генічеському районі станом на 12 квітня 1945 року із 187 дітей шкільного віку відвідувало школу 163. Станом на 17 вересня 1946 року по області із 591 дитини шкільного віку із числа переселенців навчалася у школі 324 дитини [11].

Проблемою для новоприбулих стало і ставлення до них місцевого населення. Так, переселенці, що облаштувалися у Куйбишевській сільраді нарікали на упереджене ставлення з боку її голови Г.Геллера та його заступника Більмуса, які обзивали їх "фашистами", "бандитами". Окрім того голова сільради оббирав переселенців матеріально, за що в кінцевому результаті був заарештований і отримав 5 років позбавлення волі. У Калініндорфі все той же Більмус і голова одного із колгоспів Тасокін вчинили стрілянину на подвір'ї переселенців, що збиралися виїхати до Західної України [12].

Брутальне ставлення до переселенців у Генічеському районі з боку голови колгоспу "Червоний чангир" Зеленського мало своїм наслідком відтік переселенців до інших районів [13]. У Білозерському районі голова колгоспу "Прогрес" Щербіна дорікав переселенцям: "Коли у нас розкуркулювали, то таких як ви в Сибір відправляли". Називав їх "польськими бандитами" ноги яких не гідні ходити по землі тощо. Були скарги і на те, що місцева адміністрація забороняє святкувати релігійні свята [14].

Компетентні органи відмічали все зростаючу тенденцію у переселенському середовищі до від'їзду в інші регіони і навіть спроби повернутися назад – до Польщі. Наприклад, у Генічеському районі загальний настрій переселенців до переїзду мотивувався: 1) відсутністю вільних присадібних ділянок, 2) низькими врожайми картоплі, 3) відсутністю доброї питної води, 4) близькістю Сиваша та сухістю клімату. Були й скарги на непривітне ставлення представників місцевої адміністрації. В числі тих хто підбурює до переїзду зазначався В.Головенко із колгоспу "Новий труд" [15].

Аналогічна ситуація була у Цюрупінському районі, де найбільше нарікань було на незадовільні житлові умови, піщані ґрунти та природно-кліматичні умови.

Ще у 1944 році перші переселенці самовільно почали покидати місця виділені для їх поселення і перебиратися в інші регіони України, Білорусії та Польщі. На бюро обкому КП(б)У від 21 вересня 1945 року зазначалося, що із Великоолександрівського району виїхало 45 родин, із Херсонського – 13 родин і так далі. Таке становище підривало трудову дисципліну в колгоспах, порушувало встановлений порядок для переселенських господарств. На бюро обкому було вжито низку застережних заходів по недопущенню самовільного переселення [16]. Однак, фактом є те, що із прибулих до Херсонської області 4643 родин на момент перевірки (17.09.1946 р.) залишилося 1025 сімей. Решта (78%) самовільно виїхала у інші регіони. У цьому контексті цікавою є статистика по районам:

Каховський район – із 125 родин виїхало 102 (86%);

Іванівський район – із 33 родин – 32 (97%);

Каланчацький район – із 281 родини – 258 (92%);

Великопетихський район – із 288 родин – 274 (92%);

Сивашський район – із 246 – 229 (98%);

Горностаївський район – із 67 – 64 (95%);

Голопристанський район – із 162 – 147 (91%);

Нововоронцовський район – із 413 – 370 (90%);

Генічеський район – із 552 – 487 (83%) [17].

Ситуація, що склалася на Херсонщині із переселенцями була типовою і для інших південних областей України.

Джерела

1 ДАХО Ф.р.1979, оп. 1, спр.242, арк.13

2 ДАХО Ф.р.1979, оп.1, спр.242, арк.1

3 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.31

4 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.8

5 ДАХО Ф.р. 1979, оп.2, спр.207, арк.24

6 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.207, арк.24

7 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.277, арк.22

8 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.15

9 ДАХО Ф.р. 1979, оп.2, спр.207, арк.24.

10 ДАХО Ф.р. 1979, оп.2, спр.207, арк.24.

11 ДАХО Ф.р. 1979, оп.2, спр.207, арк.34.

12 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.21.

13 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.61

14 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.40

15 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.242, арк.234.

16 ДАХО Ф.р. 1979, оп.1, спр.277, арк.32.

17 ДАХО Ф.р. 1979, оп.2, спр.207, арк.24

**РЕЛІГІЄЗНАВСТВО
ЕТНОГРАФІЯ
ФІЛОСОФІЯ**

Формування ідеалу української жінки в період Київської Русі

В типології ставлення до жінки в Україні можна виділити такі періоди: дохристиянський, часи Київської Русі, Литовсько-польської держави, козаччини, періоду російської імперії, радянський та сучасний етап. Зміни в суспільстві, релігії призводили до зміни в ставленні до жінки, вимог до неї, жіночого ідеалу, але в основному спадковість зберігалась і набуто передавалось з покоління до покоління.

В часи язичництва ставлення до жінки в племенах було різним. Наприклад, як зазначає літописець, поляни не викрадали жінок, мали спокійний, тихий характер, знали сором перед невістками, сестрами й матерями, мали шлюбні звичаї. Зокрема, жених не брав силою наречену, її приводили до нього після весілля другого дня, давали віно за неї. Іншими були традиції древлян. Але в усіх племен весілля було суспільним визнанням шлюбу. [7; 31]. Практикувалось багатоженство в середовищі князів, літопис згадує про жінок князя Володимира до прийняття християнства

Із прийняттям християнства ще довго жило язичництво з його вільними стосунками між чоловічою та жіночою статтю. На християнство переносились язичницькі обряди та уявлення, вимоги до жінок. Відбулось поєднання язичництва, як внутрішнього переконання й християнства, як форми – "своєрідний характер еволюції: нове не витісняє старого, а нашаровується на нього, додається до старого... В системі релігійних вірувань пізнішого часу обов'язково присутні в тому чи іншому вигляді уявлення попередніх епох [1;4].

Із християнством приходять нове тлумачення людини, а отже і жінки. Церква починає активно втручатись у стосунки чоловіка та жінки. Статут князя Ярослава про церковні суди (XI – XII ст.) свідчить про роль церкви в житті суспільства. На користь митрополита брали штрафи за порушення норм моралі в стосунках чоловічої та жіночої статі, зокрема, за блуд кума з кумою, с пасербицею [3;87- 90], з чужою дружиною, з мачухою, черницею, свекра зі невісткою, із двома сестрами, за насильницьке видання дівчини заміж, якщо вона щось зі собою зробить, за блуд християнина з євреєм, чи мусульманином. Передбачені були й інші покарання: оскотнення, відлучення від церкви тощо [3; 134, 135].

На протязі Середньовіччя як Європа так і Україна пройшли величезний шлях, насичений радикальними змінами в усіх без виключення галузях. Це і прогрес техніки, обміну, зростання міст, зміни в системі організації виробництва, становищі основної маси населення (селянства), відбулися зміни в структурі панівного класу, в мистецтві, релігії, літературі. Однак, ритми змін різні, "світло-відчуття, бачення світу людиною, аграрною по своїй природі, суспільства мінялось повільніше, ніж культура людей освічених"[2; 10]. Уже в ранній період Київської Русі в літературі знаходить своє відображення як аристократичний етос, так і міщанський. Аристократичний візирець жінки і міщанський (селянський, плебейський) проходять паралельно через усю літературу, однак на ранніх етапах домінує аристократичний.

Християнство на Русі від початку поширюється як офіційне віровчення. Ідеологічне протиборство між християнською ідеологією та міфологічним світоглядом сприяло розвитку їх діалогу. Поганство ще довго уживалось з християнством. Широкі маси не здатні були засвоїти духу християнської віри, а в більшості обмежувались зовнішніми формами, що прикривали її внутрішній зміст та дух, а

тому людність ще довго трималась разом із християнством і попередніх поглядів і звичаїв, – була власне, прихильною до двох вір – поганської та християнської. Найбільш помітним таке явище було в глухих, далеких від культурних осередків місцевостях. З часом, таке "двовірство" під впливом церкви слабшало, а, проте, елементи поганства у формі різних повір'їв, поглядів та звичаїв залишилися. Глибинним джерелом філософських ідей в Київській Русі були безумовно,:

1. Світоглядні уявлення стародавніх слов'ян, народна культура.
2. Учення раннього християнства, елліністична філософія, надбання духовної культури Візантії та Болгарії, де провідне місце займає Біблія.

Джерелом інформації про ставлення до жінки в часи Київської Русі є тогочасна література – як ті книги, що писались в країні, так і перекладна література, що проникала в Русь, адже те, що читалось, перекладалось говорить про певну зацікавленість. Переклади та іноземна література є свідченням того, які саме філософські шукання відбувались на той час [4,5,6]. Тематика перекладної літератури, зокрема, перевага в ній етичних творів, безпосередньо пов'язаних із проблемою людини відображають особливості менталітету і самотності, незалежність Київської держави, що сприймала візантійську традицію критично, через "слов'янську редакцію".

В XV ст. поширеними серед русичів були книги, перекладені з грецької мови. Візантійська література проповідувала ідеал жінки, що дотримується заповідей господніх і тим приумножує милість Бога до себе. Серед книг, що формували ставлення до жінки й одночасно відповідали уявленням про роль жінки були такі, як "Александрія", "Слово про Рахманів", "Сказання про Дракулу"[5,6]. Так у "Александрії" жінка звинувачена в усіх найбільших злочинах в історії людства. Через жінку, твердить автор, загинув Соломон, Троя, Адам впав у немилість. Але жінка була й мудра й вірна. Мудра жінка зберігає честь і вірність чоловіка. Їй подвійна хвала: і від Бога нагорода і від людей честь. В уста Олександра Македонського вкладені слова про те, що муж є голова жінці і її суддя і навіть царю не дано судити жінку перед чоловіком, але жінка не має права судити чоловіків. Горє країні, де править жінка, горє чоловікові, котрим володіє жінка. Жінка створена для народження дітей і підвладна на чоловікові [5;166].

В літературі присутня стурбованість зростанням населення та пошуки виходу із ситуації. В "Слово про Рахманів" подає ідеальні, утопічні стосунки чоловіка та жінки. Жінки живуть окремо від чоловіків і лише 40 днів на рік живуть разом, щоб народити дітей. Після народження 2-х дітей чоловік більше не приходить до жінки, спрямовуючи всі зусилля, на суспільно корисні справи. Завдяки такому устрою населення країни невелике[5;174-177].

В "Сказанні про дочку Олександра Македонського" жінка – це істота, що ладна в рідного батька відібрати життя. Хитрістю вивідала дочка про засіб безсмертя, що приборіг батько на випадок смерті, за що була проклята батьком[6,178].

В "Повісті про Акіра Премудрого", що відома була на Русі ще в до монгольські часи викладена ціла система поглядів щодо жінки. Жінку треба любити всією душею, закликає автор, бо вона мати твоїх дітей, насолода в житті. Вибір дружини – справа дуже відповідальна, адже на все життя бере чоловік в свій дім супутницю. Краса не повинна бути головним аргументом у виборі дружини. Чоловік має дбати про власну сім'ю, не захоплюватися красою чужих жінок, уникаючи блудниць. Жінки, зазначає автор, бувають і злі, і глупі. З глупою жінкою не треба ні знатись, ні радитись. А злій жінці не можна відкривати власного серця. Зла жінка гірше тяжкої хвороби, через неї чоловік не бачить світу навіть у влас-

ному домі [4;247-283].

Образ злої жінки детально аналізує Данило Заточник. Його настанови – властиві для людей простого походження, не аристократів. Змальована картина сімейного життя простого люду, ідеал жінки середнього класу, вимоги до жінки перегукуються з гесіодівськими "Труди й дні". На його думку нема нічого злішого за злобу жіночу. Така жінка постійно замишляє зло, її не можна навчити нічому, ніякі методи не переконують її, навіть побиття. Якщо її б'ють, то вона стає ще гіршою – "краще камінь бити, ніж злу жінку вчити". Коли у неї сумирний чоловік, вона заноситься; в багатстві горда, в бідності – злословить. Не можна довірити тайну – життя чоловіка загубить. Погана жінка – це жінка, що нічого не чує, нікого не слухає, лицемірка; священика не шанує, людей не боїться, всім докоряє, всіх засуджує. Данило Заточник називає таку жінку "плутовитою торговою", загродою від спасіння", збирачкою данини для біса, зброєю диявола, стрілою отруйною, захисницею гріха, засліпленням розуму, людського смуткою. В цьому також є і вина чоловіка, бо то не чоловік, котрим керує жінка, якщо чоловік дивиться лише на красу жінки, слухає її слова ласкаві і не перевіряє діла її, то такий чоловік, проклятий і жалю до нього не має бути. Усі біди через жінку – висновок автора [4;386-389]. Жінка повинна ходити до церкви, молитись, вчитись вдома у свого чоловіка. Нелегко знайти хорошу жінку, підкреслював Данило Заточник, але хороша жінка варта пошуків, вона "вінець мужу своєму", "безпечаліє", запорука щасливого життя.

Про неподобних жінок говорить у своєму "Поученні" Володимир Мономах. Він закликав молодих людей не мати з ними справи. Про погані сторони поведінки жінки говориться в творі XV ст.: "Слово про хміль Кирила, філософа словенського"[6;578-581]. Філософ засуджує жінок-п'яниць, називаючи їх посмішищем, що має бути від Бога й церкви відлученою, краще б їй не родитись, – каже автор.

В "Поученні к простой чаді" автор, можливо нагородський ігумен Мойсей, різко виступав проти п'яниць, як жінок так і чоловіків. Засуджував він також жінок, схильних до надмірних веселощів, в чернечому аскетичному запалі виступав проти танцю взагалі, як прояву зв'язку з сатаною[4; 400 – 407].

Засуджується давньоруськими авторами нероби, блудниці, погані господині, що не дбають про свій дім, неохайні, нечепурні, лихослівні, всім не задоволені, такі, що не сумніваються у своїй правоті, перелюбниці. Не схвалюють автори жінок, що надто багато дбають про свою зовнішність. Злі жінки дістаються чоловікам за гріхи, добрі – для спасіння.

В літературі Київської Русі більше уваги приділено жінці як матері, що породила синів – рятівників, борців за землю Руську, жінці – спасительці. Велике місце посідає образ Матері Божої. Позитивні образи окремих жінок мають конкретні імена. Наприклад, княгиня Ольга в "Повісті времінних літ", дружина Васильовича Марія в "Задонщині", Ярославна в "Слові о полку Ігоровім", мати Феодосія Печерського в "Житії", дружина Тимофія Валуєвича Феодосія з "Задонщини" та інші. Давньоруські автори формують ідеал жінки. Це – скромна, стримана, богобоязлива, вірна, розумна. Хороша жінка багатодітна, уникнення вагітності, чи її переживання каралось по закону і засуджувалось як тяжкий гріх, діти – благо для сім'ї. Покірنا, слухає чоловіка, в гості без чоловіка не ходить, з чужими чоловіками не спілкується. Зовнішність хорошої дружини теж підкреслює її скромність, стриманість, волосся заміжньої жінки прикрите. В Київській державі жінки прикрашали себе – це і браслети, намисто, вишивки, хутро, але – усе це мало бути в міру. В вихованні моральних чеснот жінки суспільство виходило не стільки зі страху перед майбутнім покаранням, чи надії на райське блаженство,

скільки з природного прагнення до чесного життя на землі. Вимоги авторів – це неці більш строгіші, ніж світських авторів.

Жінка – мати займає особливе місце в українській ментальності, наприклад, патріотизм український – це любов сина до матері : Україна – жіночого роду, жінка, Україна – мати, ненька Україна. Культ Богоматері більш поширений в українців, ніж культ сина – Ісуса Христа. Особливе місце жінки в українській сім'ї сприяло переважанню жіночого начала в історії України: вихованням займалась мати; мати мала реальну владу в родині; батько – це лиш караючий авторитет, або поширений інший тип – лагідний батько. В українському фольклорі теж домінує жіноче начало над чоловічим: жінка б'є чоловіка – типовий сюжет української пісні. Жінки вольові, агресивні, звикли керувати, це закріплюється в дітях, переноситься від матері до доньки, як дружини й матері своїх дітей. Українській сім'ї властивий матриархат. В Західній Європі вихованням займались однаково обоє батьків. Норми поведінки, характер моралі (ідеал людини, настанова до життя є підпорядкованими нормами й ієрархії цінностей – типовим для жінки. Чи не тут причина українського кордоцентризму? Поступово в суспільній свідомості формується особливе уявлення про українку, як про самостійний і незалежний жіночий тип.

Велику увагу приділялось дівчині як майбутній жінці. Народження дочки – честь дому. По смерті батька незаміжні дочки отримують спадок, мали право купувати майно, землю, заміжні свою частку отримали при виході заміж. Нерухомим майном володіли молоді дівчата і при житті батьків. Наприклад, князь Володимир Святославич подарував дочці від першої дружини Рогнеди – Предиславі майно та село. Дівчина мала право вибирати собі чоловіка. Заборонялось вінчати дівчат, молодших 12 років. Життя – дівчини й хлопця оцінювалось однаково. Наприклад, за договором Ігоря з Візантією передбачалась однакова плата за полонених юнака чи дівчину – 10 злотників.

Від дівчат, що ставали дружинами кліру вимагалась обов'язкова невинність, для мирських - не обов'язково, але за втрату необхідно було сплатити штраф. Міжнаціональні, міжрелігійні шлюби заборонялись, але у вищих верствах населення були досить поширеними. Починаючи від князівських дочок Київської Русі і в подальшому шляхта родичалась з польськими, литовськими, російськими дворянами.

В Україні мало свої особливості ставлення до еротики, сексу, до шлюбу, безшлюбності, аскетизму, полігінії, одруження з іновірцями. Багатоженство було у князів до прийняття християнства, із прийняттям християнства збереглось досить вільне розлучення. Розлучення українська церква допускала з багатьох причин, за що критикували як католики так і православні, зокрема, Росії. Відмінним від західного було ставлення до дітонародження, вагітності, переривання вагітності, статі новонародженого, пологів. Дітонародження розглядається як бажане.

Отже, в усі часи в Україні не було однозначної негативної оцінки жінки: розрізняли погану й хорошу жінку, цінували хороші риси і висміювали погані. Визнаючи, що жінка істота суперечлива і одночасно це і Сва й Марія, Мати Бога в українському християнстві ніколи не розглядали її тільки як Еву, а Марію – Мати Боже - лише як виняток, або як таку чиї риси тільки частково властиві окремим святим жінкам. У зв'язку з тим, що християнство на державному рівні вперше прийшло через жінку, княгиню Ольгу, і серед святих вона була першою, до жінки в українців більш позитивне ставлення. Церква активно втручалась відношення між чоловіком та жінкою, регулювала ці відносини, поряд із відповідальністю за деякі вчинки перед державою наступала відповідальність перед церквою.

Названі вище джерела дають підґрунтя для реконструкції сутності як філософських поглядів, так і народних уявлень Київської Русі про жінку. Філософська думка Київської Русі була невід'ємною від книжкового знання, збирання звідусіль книжкової мудрості. Структурним архетипом її є безумовно, християнська філософія у тому вигляді, як вона склалася в патристиці, а пізніше у візантійській філософській традиції. Отже, в цей період можна прослідкувати три напрямки в розумінні жіночого начала:

- Побутовий (усна народна творчість, основним компонентом якої є залишки язичництва);

- Релігійний (християнське уявлення про жінку як Єву й Матір Божу); філософський (етико-філософські вчення Стародавньої Греції, Візантії та Риму).

Історія не пройшла безслідно, вона сформувала сучасний тип відносин між чоловіком та жінкою і впливає на них.

Джерела та література

1. Боровський Є. Світгляд давніх киян. - К.: Наукова думка, 1992. - 176с.
2. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. - М.: Искусство, 1990. - 396с.
3. Древнерусские княжеские уставы X - XIV вв. / Изд. Подгот. Я. Н. Шапов - М.: Наука, 1976. - 240с.
4. Памятники литературы Древней Руси. XII в. - М.: Художественная литература. 1980. - 704 с.
5. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. - М.: Художественная литература. 1982. - 688 с.
6. Памятники литературы Древней Руси. Конец XV - первая половина XVI века. - М.: Художественная литература, 1984. - 768 с.
7. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI - начало XII века. - М.: Художественная литература. 1978. - 413 с.

К.К.Недзельський

Іван Огієнко – захисник українського православ'я

Найбільш виразною рисою релігійності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) є захист православного відгалуження християнства в його українському варіанті. Чому єдина спочатку християнська віра роз'єднується на католицьку і православну, а згодом і на протестантську течію в єдиному "тілі Христовому" є загадкою, яка навряд чи здатна підкоритися не заангажованому науковому дослідженню. Доля розколу спіткала кожен з світових релігій, а інколи і національних релігій і тому напрошується думка, що в розколі не слабкість, а потуга розвинутих релігійно-філософських систем, оскільки будь-який розкол пробуджує енергію протилежно спрямованих життєвих сил. Відтак боротися за життя – відстоювати якусь чітко означену позицію, якою б абсурдною вона не видавалася протилежній стороні.

Бажання жити, якщо воно хоча б найменшою мірою виходить за межі бажання біологічного пристосування до життя, є проникненням в трансцендентність, або, що є тим самим, - залучатися до енергії, яка є вищою за біологічну і людство не спромоглося позначити цю енергію іншим епітетом ніж божественна енергія. Більш відоме ім'я цій енергії благодать і виходить вона від Бога. Чому ця благодать є різною для католика, православного чи протестанта, які беззаперечно визнають спокутну жертву Ісуса Христа в ім'я людини – питання більш філософське, аніж богословське. Але не підлягає жодному сумніву те, що Іван Огієнко мав таке ж природне право відстоювати життєдайність православної віри, як і ті, хто доводив зверхність католицизму, або й протестантизму в контексті віри Христової. "Путі Господні несповідимі" – в цьому відомому біблійному вислові є алюзія як на те, що культурне життя людства може виражатися в різноманітних формах, так і на те, що до істини можуть вести різні шляхи.

Тема розуміння життя як боротьби є тим пробним каменем, який виявляє суперечності світобачення І.Огієнка і в зв'язку з цим дає можливість краще зрозуміти його погляди на сутність православної віри, яку він ревно захищав. Як за своїм темпераментом, так і за життєвими ідеалами, український вчений і богослов – людина активної дії. Згідно з концепцією основних типів українських характерів М.Шлемкевича він, поза всяким сумнівом, належить до типу шевченківської людини, для якої гасло "борітесь, поборете" є життєвим кредо. Слід зазначити, що православ'я в його класичному вигляді спрямовує людину радше на пасивне світоспоглядання, що виробляє особливий внутрішній затишок у своїй свідомості, куди вона може втекти від знегод і негараздів зовнішнього світу. Ось чому українська історія сформувала образ так званої сковородинської людини, для якої відомий вислів українського філософа-мандрівника "Світ ловив мене, та не впіймав" є керуючим принципом усього життя. Митрополит Іларіон, однак радикально відрізняється від нього не лише розумінням природи релігії, але передусім поведінковою стратегією, що більш притаманна для західного шляху буття.

Розбіжності в відстоюванні православного християнства в його класичному вираженні й активною громадською позицією, яка більш притаманна західній концепції індивідуалізму, що їх ми бачимо в митрополита Іларіона, безсумнівно є відображенням тих суперечностей, в яких опинилася українська історія на переломі XIX – XX століть. Якщо століттям, або двома раніше такі представники української духовної еліти, як І.Вишенський чи Г.Сковорода з їх пасивноуникаючим ставленням до громадських справ могли сприйматися як духовні проводирі свого народу, який розумів ідею свободи передусім в її квієтистському сенсі, то нові політичні реалії підносили на трибуну суспільного життя вже тих героїв, які трактували свободу не в розумінні уникнення, а навпаки, активного включення в громадську й політичну діяльність. Дехто вважав, що релігія в боротьбі людини і народу за свої права є лише завадою, але І.Огієнко побачив у ній її мету, засіб і головну рушійну силу історичного процесу.

Для релігійного світогляду характерна роздвоєність на антиномії, а це неодмінно спричиняється до двох можливих стратегій практичних дій по відношенню до зовнішнього світу, – пасивної (непротивлення злу) та активної, що вимагає від особи рішучого наступу проти виявів зла в житті соціуму. Антиномічну природу релігійної віри підкреслив безпощадний критик християнства Ф.Ніцше: "На ділі немає для богів іншої альтернативи – або ти уособлюєш волю до влади і залишаєшся божеством племені, народу, або ти уособлюєш безсилля до влади, а відтак ти безсумнівно хороший, *благий*..." [7, 31] Натиск і покора, активність і пасивність представлені тут як діаметрально протилежні, але не зважаючи на це, рівноцінні стратегії соціальної поведінки, вибір яких має здійснюватися залежно від конкретної життєвої ситуації, або особливостей історичного моменту. Може скластися й така ситуація, яка вимагатиме гнучкого одночасного використання даних стратегічних ліній поведінки, однак для митрополита Іларіона це не властиво. Він чітко і послідовно тримався того полюсу, який вимагає ініціативи і рішучого опанування обставинами, виходячи з імперативів власної волі.

Свідомо відмова від активних дій виступає протестною формою зміни навколишнього світу, тому релігія в певних випадках повинна розглядатися як "бунт свідомої меншості" проти пануючого порядку в суспільному житті, проте митрополит Іларіон розуміє релігію не як протест, а як головну умову організації й підтримання гармонійного суспільного життя. Український вчений і богослов волів би радше до "бунту мас", але не у вульгарному матеріалістичному його розумінні, а в сенсі внутрішнього духовного перетворення свідомості людей на

основі Євангелія, - "обоження людини". Відомий датський філософ С.К'єркегор добре пояснив специфіку релігійного опанування світу, розрізняючи в ньому світ зовнішній і світ внутрішній. Антиномія двох світів – внутрішнього і зовнішнього (духовного і матеріального; світу добра й світу зла) дає найбільш повну характеристику мікрокосму віруючої людини незалежно від її віросповідання.

На думку С.К'єркегора, зовнішній світ підвладний законам недосконалості, адже тут повторюється одвічна несправедливість: свій хліб їсть той, хто не працює, для того ж хто спить, він більш доступний, ніж для того, хто трудиться в поті чола.. У зовнішньому світі все належить тим, в кого воно вже є, відтак зовнішній світ, підкорений закону загальної байдужості, нагороджуючи щастям інколи добрих, а інколи недобрих людей. Немає значення той спосіб, у який людина набула мирських скарбів – в будь-якому разі це належить їй. Натомість у світі духу все виглядає інакше. "Тут панує споконвіку божественний порядок, тут дощ не проливається рівною мірою на праведних і неправедних, тут сонце не світить однаково для добрих і злих; і лише той, хто трудиться, отримує тут свій хліб, і тільки той, хто пізнав неспокій, знаходить умиротворення... Той же, хто не працює, не отримує хліба..." [5, 29]

Навряд чи можна краще схарактеризувати духовну і економічну ситуацію, яка існувала за часів І.Огієнка в Україні, ніж накладаючи на неї "матрицю" сутнісного протиставлення двох світів датського екзистенціального філософа. Важливо, що невлаштованість зовнішнього життя українського народу, "байдужість" долі до його страждань спричинених поневолювачами стимулювала фантазію І.Огієнка на опанування іншим світом – світом духовним, в якому торжествує справедливість. На його думку по-справжньому справедливим може бути лише світ збудований згідно з цінностями православної віри.

Іван Огієнко як апологет українського православ'я вважав, що актом божественного приречення Україні через посередництво апостола Андрія Первозванного визначено православний шлях до духовності. Це дуже нагадує ситуацію в перші століття затвердження християнської віри в Римській імперії, коли не відбулося ще достатнього вкорінення її в свідомість людей і тому залишалася небезпека навернення їх у якусь іншу релігію. "Україна була й буде – рано чи пізно – тільки православна. І тільки тоді вона стане міцною, єдиною, соборною і досягне мрій своїх. Інакше такою вона не буде!" [2, 7]

Своєрідність соціально-економічного становища України на рубежі XIX-XX ст. значною мірою сприяла виробленню такого релігійного світогляду І.Огієнка, який був так чи інакше зорієнтований на захист раннього християнства з його чітко окресленим акцентуванням на вольовому началі, якому православна віра є дуже близькою за своєю суттю. Сильні сторони раннього християнства, а відтак і ортодоксального православ'я краще співвідносяться з нагальними потребами українського суспільства зазначеного періоду, ніж раціоналізованого католицизму, який був адаптований до суспільства, що стояло на якісно вищому шаблі свого розвитку. Християнство у своїх витоках є релігією страждених мас, тому людина страждаюча є більш привабливою для ортодоксальної християнської віри: "Християнська релігія існує лише для того, хто потребує безмежної допомоги, а відтак, лише для того, хто потерпає від нескінченного лиха." [1, 454]

В той час як більшість західноєвропейських країн після подій французької буржуазної революції досягли значних успіхів в розв'язанні проблем, пов'язаних з правами й свободами людини, в російській імперії, до складу якої входила Україна, запанував правовий і моральний нігілізм. Право наділеного владою, багатого за таких умов стояло вище природних прав людини і цілком закономірно, що в таких умовах виникає чисельна маса пригноблених людей. Низи, що по-

терпали від розбещених і неспроможних до виконання владних функцій верхів потребували нової релігії, як це було в римській імперії в епоху виникнення християнської віри і така релігія невдовзі з'явилась, вдало замаскувавшись під вивіскою наукового атеїзму. Апологія православної християнської віри митрополита Іларіона має ті ж витоки, але діаметрально протилежне спрямування – не винаходити нової релігії, а адаптувати до болючих проблем суспільного життя наявну. Адаптація (оновлення) означає ніщо інше, як повернення до витоків і категоричне заперечення будь-яких трансформованих модифікацій християнства. Логіка міркувань українського вченого і богослова в даному випадку є абсолютно прозорою й виправданою з точки зору історичного моменту, в якому перебуває українська держава.

Можна сказати, що позиція митрополита Іларіона в цьому відношенні є сильною стороною його духовної спадщини, адже вітчизняна історія хвилює поверховим сприйняттям чужих ідеологій і саме ця поверховість, нездатність глибоко проникнути в саму суть вчення призводить до швидкого розчарування в ньому і далі, по правилу зачарованого кола, захоплення новими вченнями, доля яких, звісно, така ж сама. З огляду на це, прагнення митрополита Іларіона зупинитись і глибоко прожитися вченням Ісуса Христа, завдяки чому воно виявить свій благодатний вплив на життя українського народу, є розумною антитезою захопленню модними чужоземними вченнями, що не сприймаються ані серцем, ані розумом. Релігія як така, не є якоюсь панацеєю від усілякого роду життєвих негараздів, що дається стражденній людині без особливих зусиль. Релігійна віра пов'язана з духовним подвигом її суб'єкта, а тому її чудодійний вплив на буття соціуму є наслідком важкої роботи, зорієнтованої на внутрішнє самовдосконалення людини. Доречно тут згадати міркування І.Канта з приводу розрізнення істинних і неістинних релігій, який зазначав, що "...істинна релігія полягає не в знанні чи сповідуванні того, що Бог зробив або робить для нашого спасіння, але в тому, що ми самі маємо робити, щоб стати гідними цього." [3, 206]

Стиль життя митрополита Іларіона, своєрідна спрямованість його духовної спадщини засвідчують, що саме у такий спосіб він розумів природу християнської віри. Освячена високими моральними ідеалами християнського віровчення активність індивіда, усвідомлення ним свого обов'язку перед Богом, прагнення до морального самовдосконалення – ось центроутворюючі принципи огніскового релігійного опанування світу. Те, що активна життєва позиція вимагає вироблення моральних підстав діяльності індивіда, це цілком зрозуміло, адже будь-яку діяльність конструє її мета через посередництво певним чином обраних моральних засобів її досягнення. Тому християнство в своїй суті жодною мірою не є релігією пасивного споглядання, навпаки, це релігія, яка ідеально відповідає розумінню життя як боротьби в ідеальному її сенсі (у крайньому вираженні як ідеологічної війни). "Віра в Бога – це передусім надія на особисту моральну силу" [3, 8] Це прекрасно розуміє митрополит Іларіон, але тут ми маємо констатувати ту суперечність його релігійних поглядів, яких він просто не міг уникнути з огляду на існуючу в його час історичну ситуацію довкола християнської віри.

Для митрополита Іларіона вчення Ісуса Христа – це заклик до творчої діяльності насамперед на користь суспільства, конкретним виявом якої має бути боротьба за оновлення української православної церкви. На перший погляд в цьому питанні він виступає як традиціоналіст, вимагаючи очистити українську православну віру від різного роду негативних впливів: повернути їй ім'я Первозваної, привести у відповідність з канонами перших семи Вселенських Соборів, провадити богослужіння виключно українською мовою, створити умови повер-

нення православних звичаїв і традицій в українське національне й державне життя.

Разом з тим, якщо брати до уваги активну громадську, політичну і релігійну діяльність митрополита Іларіона, що підкреслює зазначену суперечність його релігійних поглядів традиційному православ'ю на шлях захисту якого він став цілком відкрито, то виникає думка про те, що реально він виступав за модернізацію православної української церкви, намагаючись свідомо чи несвідомо привести основоположні принципи її діяльності у відповідність із вимогами часу. Православ'я в його час вже не могло обмежуватися переважно виповнювальною (компенсаційною) функцією, оскільки реалії політичного і суспільного життя вимагали від індивіда не втечі від впливів зовнішнього світу й занурення у свій внутрішній світ, як до цього закликав свого часу Г.Сковорода, а навпаки, дієвої соціальної позиції. Оскільки для митрополита Іларіона справжнє вчення Ісуса Христа – це свого роду моральний кодекс будівника міцної і культурно розвинутої національної держави, то навряд чи він би погодився з такою характеристикою справжньої релігії: "Релігія – наче спокійне дно, що на найбільший глибини залишається спокійним, незважаючи на величезні хвилі, що прокочуються на ним." [1,455] Це не означає зовсім, що митрополит Іларіон повністю заперечував виповнювальне значення релігійної віри, але її суттю для нього є саме здатність пробуджувати в людині потяг до активної боротьби за встановлення в усіх сферах суспільного життя моральних принципів християнського вівочення.

Проте, якщо брати до уваги особливості західноєвропейського реформування християнської віри, то в цьому відношенні митрополит Іларіон залишається традиціоналістом. Перевага Західної Європи в піднесенні її культури була зумовлена появою світської культури в епоху Відродження на противагу релігійній, яка превалювала у Середньовіччі. Розчарування світу, демістифікація суспільного життя, сприяли розвитку незалежної від релігії науки і на її підставі технічних засобів підкорення природи. Відтак слід було детально розробити проблему співвідношення наукового знання і релігійної віри, або іншими словами, чітко визначити статус таких форм інтелектуальної діяльності як філософія, богослов'я та природничі науки. Волонтаризм ранніх християнських богословів більш відповідний позиції митрополита Іларіона, ніж протестантський раціоналістичний підхід до питань віри. Якщо представник філософії Нового Часу Ф.Бекон вважав, що ми можемо стільки, скільки знаємо, то для українського вченого й богослова більш доречним був би такий парадокс цього вислову, - ми можемо настільки, наскільки віримо.

Разом із тим зрозуміти позицію І.Огієнка в захисті українського православ'я можна краще, якщо брати до уваги його плюралізм по відношенню до розвитку національних культур. Немає і не може бути єдиної історії людства, - кожен народ має свою власну історію. Розмаїття національних культур (для нього – це культури християнського світу) зумовлюється ступенем осягнення народом божественної істини через посередництво канонічної церкви. Хоча не можна не помітити того, що в його розмірковуваннях із цього приводу простежується не прихований провіденціалістський підхід щодо православної передвизначеності історії. Його твердження стосовно того, що українська культура є й має бути тільки православною цілком може бути застосованим і стосовно світової культури взагалі. Тому захищаючи православ'я як "канонічну віру" від "неканонічного" католицизму він одночасно захищає православну цивілізацію, першоосновою якої є візантійська культура. Підтвердженням цього є своєрідний месіанізм української православної церкви в розумінні митрополита Іларіона, згідно з яким загибель візантійської культури покладає на православний Київ величезне завдання стати "другим Єрусалимом". Москва як "третій Рим" із цим завданням не

справилася, більше того своїми неканонічними діями по відношенню до української православної церкви, вона віддалила й Київ від святої справи, а тому гостро постає питання її дерусифікації.

Як бачимо, митрополит Іларіон ставить свого роду надзавдання для українського народу: не тільки самому врятуватися від поширення неканонічного християнства у формі католицизму і протестантизму, але врятувати від цього й інші народи. Воістину той, хто потерпає від життєвих негараздів, мріє ошчасливити не стільки самого себе, скільки той світ, від якого він і зазнає страждань. Це одна з тих характерних "безглуздостей" релігійної віри, яка добре узгоджується з відомим тертуліанівським висловом *Credo, quia absurdum*, але яка дає можливість краще зрозуміти митрополита Іларіона як захисника православної віри.

Бачення історичного процесу як боротьби і інтерактивної взаємодії цивілізацій, фундаментом яких слугує релігійний чинник, спрямовує дослідження творчої спадщини І.Огієнка на осмислення такого складного інтегрального поняття, як дух нації (культури, цивілізації) у його відношенні до сповідуваної народом релігії. З точки зору цивілізаційного підходу найбільш важливими детермінантами духу є інтенціональність, як спрямованість свідомості на розумну мету та пасіонарність (у розумінні небаченого спалаху творчої енергії, ентузіазму, пристрасного прагнення до реалізації національної ідеї). Сугестивність, пристрасність Іларіонової православної апології, акцентування на тих моральних чеснотах, які більше ґрунтуються на вольовому, аніж на раціональному началі (любов, сумління тощо) дають підстави стверджувати, що в православній вірі його найбільш приваблює здатність концентрувати різні напрямки духовної діяльності людини в одну потужну силу. Природу православної віри, як нерозщепленого творчого духу добре показав відомий російський релігійний філософ П.Флоренський, який зазначав зокрема, що "Розумна віра" є ганьба й сморід перед Богом" оскільки вона "...є початком диявольської гордині, бажанням не прийняти в себе Бога, а видати себе за Бога, - самозванством і свавіллям." [8, 64-65.] На його думку самоочищення або самовиправлення є нічим іншим, як зібранням всіх духовних сил людини в серці, як єдиному центрі розуму, волі й почуттів. "Зібрання розуму в серці є увага, зібрання волі – активна творчість, зібрання почуттів – виваженість і поміркованість." [8, 100] Як далі побачимо, митрополит Іларіон хоча й не розглядає специфіку православної віри на такому рівні філософського осмислення як це робив П.Флоренський, однак він цілком погодився б із саме такою його характеристикою.

Отож православна віра це не прикра помилка Святого Володимира, як це подеколи стверджують прокатолицько налаштовані вітчизняні дослідники української історії (наприклад, Томашівський), а свого роду "земне" завдання від Бога українському народові, а значить ця віра для українців, не дивлячись на те, що так нелегко приживалася на ґрунті народної віри, є для них "рідною". Щоб довести "рідність" православ'я для українців, митрополит Іларіон звертається до легенди про перебування Андрія Первозванного на українських землях і доводить, що християнство "прищеплювалося" у свідомості пращурів українського народу від самого початку свого виникнення. Апостол Андрій і апостол Петро протиставляються тут як засновники двох основних гілок християнського віровчення, але прихметник "Первозваний" по відношенню до Андрія має підкреслювати первинність і канонічність православ'я. А це означає, що Бог виявив особливу милість до українців, адже саме на їх долю випало сповідувати християнську віру в її неспотвореному вигляді. Така логіка огієнкового розуміння навернення українців в православ'я знімає будь-які сумніви стосовно декларованої прозахідно налаштованими дослідниками вищості католицизму, під впливом якого, на думку деяких дослідників, виробляються більш досконалі духовні

засади для розвитку культури, державності й науки. Католики намагаються привласнити собі те, що по праву належить православним і, на жаль, їм поки що це вдається, - ось так можна сформулювати точку зору митрополита Іларіона по відношенню до цих двох опозиційних напрямків християнства.

З точки зору цивілізаційного підходу до аналізу православної ортодоксії І.Огієнка він представляє і захищає радше традиційний, а не модерний тип суспільного устрою, - таку собі ідилію соціального буття, що безпосередньо пов'язана з природним середовищем і заняттям традиційними типами праці, але водночас добре усвідомлює необхідність прориву до нової якості соціального й культурного життя. Для досягнення такої мети необхідно створити те, що Ш.Монтеск'є називав "загальним духом" народу. "Різні речі панують над людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, мораль, звичаї; як результат усього цього утворюється загальний дух народу. Чим більше посилюється в народі дія однієї з цих причин, тим більше послаблюється дія інших." [6, 412]

В огієнковій концепції витворення нового світовідчуття і нової поведінки людей ключову позицію займає релігія, яка має інтегрувати перелічені чинники в духовну силу, що надихає народ на величні звершення. Тут можна говорити про ймовірний вплив на його світогляд ідей романтиків, які вважали, що кожний народ має створювати свої матеріальні багатства і культурні цінності шляхом "заглиблення у власну національність" (в площині соціальної структури суспільства - це заглиблення у нижчі, передусім селянські прошарки, як осереддя збереження національної специфіки, а в регіонально-часовому сенсі, - повернення до її чистих духовних витоків.) Оце "заглиблення у власну національність" для митрополита Іларіона є не що інше, як рішуче повернення до канонічного православ'я (рідної української віри) із його духовним синкретизмом і величезним потенціалом до пробудження національної свідомості українського народу.

Немає нічого дивного в тому, український учений і богослов передймається насамперед проблемами творення людського духу як певного цілісного утворення людської свідомості, аніж звертається до просвітницької традиції "розщеплення" цього духу на окремі складові, надаючи беззаперечну перевагу розумному началу. Як зазначав один із засновників слов'янофільства І.В.Киреевський, східні теоретики православної віри прагнули насамперед до "правильності внутрішнього стану мислячого духу", натомість західні богослови "...вважають, що досягнення повної істини можливе і для розділених сил розуму, що незалежно діють як поодинокі окремість." [4, 274] Відтак, "центр духовного буття" західними отцями церкви не відшукується. Російський філософ з сумом констатував, що західна філософія ніколи не намагалася на належному рівні оцінити "духовну філософію східних отців церкви", втім саме східні письменники "зберігали і утримали у всій чистоті й повноті вчення істинно-християнське і, тримаючись постійно у самому, так би мовити, осередді істинного переконання, звідси могли ясніше бачити і закони розуму людського, і шлях, що веде його до істинного знання, і зовнішні ознаки, і внутрішні рушії його різноманітних відхилень." [4, 273]

Тут ми бачимо майже повний збіг поглядів на суть православного вчення російського філософа й українського богослова і це не випадково, оскільки вони належать хоча й до різних слов'янських народів, однак є представниками однієї для обох (матірної) православно-візантійської культури. Проте для нас важливо те, що І.Киреевський не ставлячи перед собою такого завдання, але через те, що мав ґрунтовну західну підготовку в галузі філософського знання, більш чітко схаактеризував ментальні відмінності традиційного суспільства від модерного на прикладі відмінностей російського й західного просвітництва. За правилом

аналогії, ми маємо підстави стверджувати, що й І.Огієнко, як вже зазначалося, "говорить" від імені традиційного суспільства, або інакше "молодої" культури, завдання окремих відгалужень якої залежать не тільки від національної специфіки, але й від тієї стадії, або часового відтинка, на якому вона історично знаходиться.

Якщо для зрілої культури "тонкощі" розумової діяльності, філософська рефлексія превалюють у духовному житті народу, то для культури слабо розвинутої, яка тільки-но починає заявляти себе в контексті світового історико-культурного процесу, більш важливим є те, що А.Бергсон називав "життєвим поривом". Розум розщеплює дух, натомість релігія його скріплює, зводить в синкретичну єдність, а відтак концентрує і каналізує колосальну психічну енергію народу для досягнення прориву в напрямку консолідації атомізованих індивідів у "національний моноліт". Звідси цілком зрозумілим стає прохолодне ставлення митрополита Іларіона (й православ'я взагалі) до раціональної розумової діяльності і, натомість підкреслена увага до почуттєвої й вольової діяльності людини, на підґрунті якої зростає "філософія серця". Саме до ірраціональної сфери людської психіки й апелює релігійна віра. До речі, волютаризм, авторитаризм більш притаманний традиційному, тобто слабо структурованому в соціальному відношенні суспільству, аніж модерному, тому й у політичних концепціях вітчизняних філософів надається перевага закликам і декларативним заявам перед раціональним обґрунтуванням соціальних ідей.

Єдність духу для початкових етапів розвитку цивілізації є більш значимим чинником, аніж яскраві спалахи інтелекту, що знаходить вихід через окремих геніальних індивідів нації, тому митрополит Іларіон віддає належну шану духовним проводирям українського народу, висвітлюючи в своїх працях їх подвижницьку діяльність і поруч з цим не виявляє подібної зацікавленості до творців вітчизняної академічної науки, хоча за своїм статусом вченого й богослова міг би це робити. А унія його непокоїть через те, насамперед, що вона виступає проводником західного раціонального компонента в українську свідомість і тим самим руйнує будь-яку можливість духовного єднання українців на ґрунті православної віри, яка якраз і зумовлює цю єдність.

Як бачимо, мова йде про добре відомий механізм згуртування людей довкола вчення Ісуса Христа, адже раннє християнство, допоки воно не спромоглося у вольовий спосіб об'єднати величезну кількість людей в таке масштабне історичне об'єднання людей як "християнський світ" також із великою нетерпимістю ставилося до греко-римської премудрості і тільки в епоху схоластики, коли єднанню людей довкола християнського віровчення раціональна філософія вже не загрожувала, спостерігається послаблення, свідченням чого стала відносно безболісна аристотелізація християнського богослов'я. Відтак проблема "віра – знання" не є абстрактною, а чітко прив'язаною до історичного етапу розвитку якоїсь культури. Завдання віри в такому сенсі, і це цілком збігається з поглядами митрополита Іларіона, полягає в перетворенні різноманітного "етнографічного матеріалу" в націю і державу, спроможну творити оригінальну й зразкову для наслідування культуру.

Джерела та література

1. Витгенштейн Л. Философские работы. Ч.1. – М., 1994. – 612 с.
2. Іларіон, митрополит. Візантійська культура й Україна // Віра й культура.-1953.-№2.-С.3-10.
3. Кант И. Религия в пределах только разума. // Трактаты и письма. – М., 1980. – 710 с.
4. Киреевский И.В. Критика и эстетика. – М., 1979. – 439 с.
5. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М., 1993. – 384 с.
6. Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955. – 799 с.
7. Ницше Ф. Антихристиянин // Сумерки богов. – М., 1989. – 399 с.
8. Флоренский П.А Столп и утверждение истины.// Собр.соч. в 2-х тт. Т.1.(1) – М., 1990.- 491 с.

Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. XX ст.)

Здобуття Україною незалежності у грудні 1991 року створило благодатні умови для наукових пошуків в усіх без винятку напрямках історичної науки. При вирішенні кола питань, пов'язаних з історією православної церкви в Україні 20-30-х рр. XX ст., у дослідників з'явилося прагнення відійти від усталених концепцій, знайти нетрадиційні підходи до оцінки розколу в середовищі РПЦ, характеристики його головних течій – "тихонівців" (прихильників патріарха Тихона) й "обновленців".

На початку 20-х років склалася безпрецедентна для російського православ'я ситуація: виникли реальні передумови розриву між церковною ієрархією і значною частиною парафіян. В результаті чого Російська православна церква опинилася перед лицем гострої кризи.

Руйнівність цієї кризи збільшувалася тим, що антирадянські акції церковного керівництва не були підтримані всім духовенством. Проти них виступила частина парафіяльних священиків і богословів ліберального напрямку – головним чином колишні учасники обновленського руху, що виник у російському православ'ї на початку XX ст. і подавленою церквою в роки політичної реакції, що наступила після поразки революції 1905-1907 рр. Обновленці критично відносилися до багатьох сторін дореволюційного церковного життя, зокрема до са-кралізації православ'ям самодержавства, орієнтації церкви на політичну реакцію і т.п. Вони прийняли Жовтневу революцію і зміни в становищі церкви.

Вихід із кризи можна було шукати лише на шляхах політичної переорієнтації РПЦ. Тільки така переорієнтація могла повернути єпископату і духовництву вплив на парафіяно-трудящих, що стали в умовах соціалістичного суспільства основною соціальною опорою церкви. Ні сам Тихон, ні його найближче оточення подібну переорієнтацію на той момент здійснити не могли [1, с.622].

Вирішенням кризи традиційного російського православ'я зайнялися прихильники ліберально-обновленського руху, що були налаштовані опозиційно стосовно Тихона й засуджували "тихонівщину" за підміну релігії політикою. Вони вважали, що РПЦ варто негайно перевести на позицію лояльності стосовно Радянської влади і почати цей процес необхідно з усунення від керівництва церквою патріарха Тихона, реорганізації церковного управління і модернізації всього релігійно-церковного комплексу.

Автор схиляється до думки, що влада використала реформаторські настрої в середовищі прогресивного духовенства для розколу РПЦ й дала поштовх і можливість (арештом Патріарха Тихона) отримати обновленцями церковну владу. Про саме такий напрямок політики партії свідчить шифрована телеграма усім секретарям губкомів Й.Сталіна від 14 квітня 1922 р.: "Необхідно в згоді з рішеннями наради секретарів губкомів і голів губвиконкомів ужити заходів до того, щоб узяти на облік лояльні елементи духовництва і спонукати їх виступити проти нинішньої церковної ієрархії, що виступила контрреволюційно проти радянської влади, виявила свою злу волю й безсилля і тим скомпрометувала себе укр. Лояльні елементи духовництва повинні одержати впевненість у тому, що радянська влада, не втручаючись у внутрішні справи церкви, не дозволить

контрреволюційним ієрархам розправитися над демократичними елементами духовництва.

Треба всіляко підштовхувати полярних попів на гасло нового Помісного Собору для зсуву контрреволюційного Патріарха і його кліки. Ні губкомам, ні виконкомам, ні в якому разі не брати участь у цій роботі офіційно або відкрито. Ініціатива повинна виходити від демократичних попів і віруючих мирян" [2, с.9].

Зусиллями Л.Д.Троцького, О.Ярославського та інших лідерів партії обновленням створили найсприятливіші умови для боротьби з Тихоном.

16 травня 1922 р. у Москві відбулися установчі збори групи "Жива Церква", що прийняли програму, яка передбачає "перегляд і зміну всіх сторін церковного життя, які нагально вимагаються сучасним життям". Було утворено Вище церковне управління (ВЦУ) на чолі якого встав архієпископ Антонин (Грановський).

Лідери "Живої Церкви" охарактеризували свою діяльність як "церковно-революційну", спрямовану на те, щоб домогтися відсторонення від керівництва церквою єпископів-ченців, ліквідувати монастирі, увести шлюбний єпископат і реорганізувати церковне управління. Що ж стосується перегляду догматики і модернізації богослужіння, передбачених програмою "живоцерковників", то їх вирішили відкласти до Помісного собору.

До України обновленський рух проник влітку 1922 року. Його парафії одразу ж опиняються під захистом партійно-державної верхівки та органів ДПУ. Всіляко заохочуючи обновленців, підтримуючи їхніх вождів, власті спрямували свої зусилля проти ієрархів, духовенства, яке залишилося вірним патріархові Тихону [3, с.32].

На теренах Миколаївської губернії, до якої у 1922 р. входила й Херсонщина, обновленський рух з'явився в кінці серпня 1922 р. в особі миколаївського священика Семеонівської церкви Сергія Славинського.

С.Славинський розгорнув активну роботу із створення ініціативної групи "Жива Церква" в Миколаєві. На початку вересня група була організована і провела своє перше засідання. Найпершими завданнями вона вважала: встановлення зв'язку з Вищим Церковним управлінням; досягнення змін існуючого одностороннього способу управління церквою на місцях на користь соборного, а не призначуваного; широке проведення інформації серед духовенства і парафіян по всій губернії [4].

Єпископ Херсонський та Миколаївський
Прохоній (Тимофєєв) (1877-1937)

Ініціативна група була налаштована досить оптимістично, бо, на думку Славинського, "обновленському руху співчуває більшість місцевого духовенства. Але з його боку поки не виявляється практична робота внаслідок того, що духовництво, яке здавна звикло до формалізму, чекає "вихідного папера за номером таким-то". Цим, мов, буде визнана канонічність вищого церковного управління і тоді, куди не йшло – можна ризикнути. Певних противників обновленського руху немає. Загалом, становище серед більшості місцевого духовенства вибігало. Серед парафіян спостерігається цілком визначений настрій, який свідчить, що оновлення церкви необхідне й воно повинне бути реалізоване найближчим часом... Я вже був у Херсоні. Настрій там

сприятливий... рух у недалекому майбутньому охопить широкі кола місцевого духовенства та віруючих, і весь процес відновлення церкви пройде безболісно" [4].

Ймовірно, ініціатори обновленського руху Миколаївщини та Херсонщини покладали надію на те, що єпархіальне керівництво теж піде за прогресивним духовенством і підтримає обновленство своїм авторитетом. Особливі надії покладалися на Херсонського єпископа вікарія Херсонсько-Одеської єпархії Прокопія (Титова) /1877-1937/ [5]. Але єпископ відразу ж зайняв вичікувальну позицію, в результаті чого був викликаний до Києва: "На наше питання про відношення до обновленського руху єпископа Миколаївського Прокопія, ми одержали відповідь, що в даний час єпископ Прокопій виїхав до Києва за викликом Львова... Нині Львов відіграє видну роль у церковному обновленському русі. Причини виклику єпископа Прокопія невідомі. У всякому разі, можна сказати, що він дотепер офіційно не висловився з питання про церковний рух. Якщо ж узяти до уваги, що ми маємо певні розпорядження вищого церковного управління про негайну перебудову церкви на місцях, що не може бути невідомим єпископу Прокопію, то можна прийти до висновку, що в його особі якщо ми і не будемо мати союзника, то у всякому разі він і не супротивник руху", - писав кореспондент газети "Красный Николаев" [4].

У Києві, ймовірно, Прокопію було запропоновано підтримати обновленський рух, але він відмовився співробітничати з обновленцями, бо вже через тиждень в газетах з'явилися більш категоричні публікації: "єпископ Прокопій... є тим же чорносотенцем і вірним послідовником Тихона, що пішов "на покій"; ...оточений буржуазними дамами і поміщиками, в особі священика Скадовського, проводить нооособове диктаторство з переміщення рядових священиків і висуванню на сан священства знайомих і родичів наближених дам. Ці дами на правах "мироносиць" пестять і балують Прокопія всіма принадажностями життя. Чистота в покоях Прокопія бездоганна, тому що вона наводиться щодня наближеними дамами..." [6].

Його категоричну відмову від співробітництва підтверджує й указ ВЦУ у Москві від 16 вересня 1922 р. про звільнення єпископа Прокопія [7]. Але єпископ категорично заявив, що "тримає курс на автономію української церкви, стоїть за підпорядкування екзарху українському і за повну незалежність від ВЦУ й тому, розпорядженню ВЦУ не підкоряється" [8].

Виходячи з політики єпископа Прокопія, органи ДПУ та НКВС усіма силами намагаючись закріпити позиції обновленства та ізолювати непокірного ієрарха, швидко розгортають справу по обвинуваченню єпископа у контрреволюційній діяльності, що "виявилася у здійсненні допомоги міжнародній буржуазії в її боротьбі з радянською владою, у використанні релігійних марновірсств темних мас, з метою повалення робітничо-селянської влади" [9].

16 лютого 1923 року єпископ Прокопій був заарештований і ув'язнений у Херсонську в'язницю, а 26 серпня переведений до Одеської в'язниці. Згодом, викладаючи слідчому історію свого арешту в Херсоні, владика Прокопій казав: "В 1923 році у зв'язку з появою в Церкві обновленства, до якого я за своїх переконань не примкнув, я був притягнутий до суду за сприяння білим; мене обвинувачували у тому, що я для білих улаштовував молебні і збір пожертвуваль. Останні улаштовували в церквах, але не за моїм наказом, а за розпорядженням керуючої єпархії єпископа-вікарія Олексія Баженова, що зараз служить обновленським митрополитом у Казані. Він до відповідальності притягнутий не був, тому що був тоді вже обновленцем. Місцеві урядові органи до нових течій-орієнтацій церковного характеру відносилося краще, ніж до Церкви. Їм більше віддавалося привілеїв у передачі храмів: група віруючих невелика, а їм давали

храм, а в ньому відмовляли нашій групі. Їм легше дозволяли скликання зібрань... Приклад наступний відносно Олексія Баженова: його до відповідальності не притягнули, а інших, однаково винних, притягнули" [Цит. за: 10, с.346, 348].

Популярність єпископа Прокопія була настільки велика, що православне населення міста Херсона вибрало велику групу уповноважених, щоб клопотати про звільнення архієрея. Вони звернулись до Патріарха Тихона з проханням клопотати про звільнення єпископа Прокопія. Вони писали: "Насмілюємося клопотатися перед Вашою Святістю про направлення за доданою адресою звертання нашого до радянської влади про звільнення нашого дорогого архіпастиря єпископа Прокопія (Титова) і про надання можливого сприяння з Вашого боку до найшвидшого повернення єпископа Прокопія до його люблячої пастви". 25 жовтня 1924 року клопотання Патріарха було подано до ОДПУ [10, с.348].

Єпископ Прокопій був засуджений до розстрілу, який замінили висилкою за межі України. 12 січня 1925 року він був звільнений і виїхав до Москви. 19 листопада 1925 року Прокопія, в числі інших єпископів, знову заарештували та, звинувативши у приналежності до контрреволюційної групи духовенства та мирян, заслали на 3 роки на Соловки. Тут він у 1927 році, не приймаючи так званої "Декларації" митрополита Сергія - майбутнього Патріарха, пристає до прибічників "істинно-православної церкви" й обирається одним з її єпископів. Після соловецького заслання у грудні 1928 р. Прокопія відправляють у трирічне заслання на Урал.

Незважаючи на відстань і положення засланого, владику залишався реальним главою своєї єпархії. Тісний моральний і духовний зв'язок, що виник один раз між архіпастирем, духовенством і народом, підтримувався з обох сторін. У Херсоні утворилося духовне ядро однодумців Прокопія на чолі з о.Іоанном Скадовським (це був осередок ІПЦ [11]. – О.Т.). Воно й зв'язувало херсонську паству з архієпископом Прокопієм. Віруючі регулярно збирали і доставляли для свого архієрея посилки і численні листи, завдяки яким архієпископ був у курсі всіх єпархіальних справ. Незважаючи на ув'язнення, етапи і вислання, що не припинялися, архієпископ Прокопій з першою нагодою відповідав на всі листи й у своїх відповідях робив розпорядження, давав поради, благословляв. Він регулярно перестерігав своїх священників, щоб вони не приймали ні в якому разі розкольніцьких єпископів і всіляко ухилялися від розколів, зберігали вірність Патріаршії Церкви.

У свою чергу діяльність о. Іоанна Скадовського не залишилася непоміченою Херсонським ОДПУ, і в 1928 році священник і його сподвижники були заарештовані. О.Іоанна Скадовського і диякона Михайла Захарова (найближчого соратника Скадовського) відправили до Вишєрського концтабору, де вони знаходилися до лютого 1933 року. В 1934 році ув'язнення у таборі було замінено засланням.

30 липня 1931 р. архп. Прокопій був заарештований знову і засланий до Казахстану на 3 роки. По закінченні терміну засилання він побував у Москві, де зузупинився у брата. Згодом, якийсь час жив у Томську у своєї матері, але клімат йому не підійшов, і він вибрав місцем поселення Камишин, де знаходився у засланні священник Іоанн Скадовський, його найближчий сподвижник і друг. До Камишина Прокопій прибув 16 вересня 1934 року й оселився у Дар'ї Олексіївни Фунтікової, де жив о. Іоанн Скадовський і висланий з України єпископ Іоасаф (Попов) (керівник Дніпропетровського центру ІПЦ. - О.Т.). З усіх церковних питань вони були однодумцями.

І тут зв'язок з Херсонською єпархією не переривався. Архієпископ був у курсі всіх херсонських подій. Листи регулярно передавалися через ченця Афа-

насія (Стореуса). Знову і знову Прокопій перестерігав свою паству стояти до кінця в православ'ї і не слухати нікого, хто б ні «прийшов до них з боку», нехай навіть в архієрейському одязі.

Наприкінці жовтня 1934 року архієпископ Прокопій, єпископ Іоасаф, священник Іоанн і священник Євстафій Маркович Нориц, що приїхав за чиеюсь рекомендацією з Харкова шукати місце, були арештовані. Разом з ними був заарештований і священник Георгій Чудновський.

У результаті 17 березня 1935 року архієпископа Прокопія й о. Іоанна Особлива Нарада при НКВС СРСР засудила і вислала в Каракалпакію терміном на п'ять років. Архієпископ Прокопій і його сподвижник о. Іоанн із дружиною Катериною Володимирівною опинилися в місті Турткуль.

Наприкінці серпня 1937 року Прокопія та Скадовського знову було заарештовано. 26 серпня на допиті єпископ виказав своє ставлення до обновленського руху:

"Слідчий: Як формулювали ви в бесідах з віруючими ваші розбіжності з обновленцями?

Прокопій: Свої розбіжності з духівництвом обновленської орієнтації я мотивував тим, що послідовники цих орієнтацій порушили церковні канони і сприяли антицерковній політиці радянської влади...

Слідчий: Ви відповідаєте неточно. Так, у бесіді з віруючими ви формулювали ваші розходження з духівництвом обновленської орієнтації, а саме в тому, що це духівництво визнає радянську владу в декларативних заявах про відмовлення від боротьби з нею, ви ж стоїте зовсім на протилежних позиціях. Чи підтверджуєте ви це?

Прокопій: Ні, не підтверджую, а заявляю, що в бесідах з віруючими я про невизнання радянської влади ні з ким розмов не вів" [12].

В процесі розслідування свідок Мігуліна Т.Г. показала: «При здійсненні релігійних обрядів Титов і Скадовський систематично проводили контрреволюційну агітацію. Скадовський став мені говорити про те, щоб я ні в якому разі не примикала до обновленського церковного руху, і заявив, що обновленці визнають радянську владу — владу антихриста, і нам ні в якому разі не потрібно визнавати радянську владу» [12].

28 жовтня 1937 року трійка при НКВС ухвалила: архієпископа Прокопія (Титова) і священника Іоанна Скадовського «розстріляти, особисто їм приналежне майно конфіскувати» [12].

23 листопада 1937 року святитель Прокопій і священник Іоанн були розстріляні.

Отже, до самого останнього вироку ядро патріаршої церкви 1920-х років не зрадило своїх ідей, що в певній мірі сприяло меншій популярності обновленського руху на Херсонщині та Миколаївщині, на що вплинув значний авторитет Херсонського єпископа Прокопія та його антиобновленська діяльність у засланні.

Активна проповідницька діяльність вищого "тихонівського" духовенства ускладнювала реформаторську діяльність обновленських груп, робила нежиттєздатними висунуті і відстоювані ними проекти церковних перетворень, що й підтвердилося практикою.

Література

1. Русское православие: вехи истории. — М.: Политиздат, 1989. — 719 с.
2. Игумен Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвизники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. - Книга 3. - Тверь: ООО "Издательский дом "Булат", 1999. - 623 с.
3. Пащенко В. О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-і роки XX століття // Автореф... д.і.н.: 07.00.02 (Вітчизняна історія). — К., 1993. — 80 с.
4. Живая Церковь в Николаеве // Красный Николаев. — 1922. — 8 сентября (№504). — С.2.

5. Більш детально життєпис архієпископа Прокопія див.: Игумен Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. - Книга 5. - Тверь: ООО "Издательский дом "Булат", 2001; прот. Николай Доненко. Наследники Царства. - Симферополь, 2000.
6. Отцы-епископы // Красный Николаев. - 1922. - 17 сентября (№512). - С.1.
7. Увольнение на покой // Коммунист. - 1922. - 19 сентября (№214). - С.2.
8. Живая Церковь // Красный Николаев. - 1922. - 13 октября (№533). - С.2.
9. Суд над епископом Прокопием // Коммунист. - 1923. - 27 ноября (№270). - С.2.
10. Игумен Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. - Книга 5. - Тверь: ООО "Издательский дом "Булат", 2001. - 480 с.
11. Скадовський Іоанн, протоієрей – благочинний у м. Херсоні. Не визнавав разом із причтом кафедрального собору призначеного на Херсонську кафедру архієп. Анатолія (Грисюка), замість архієп. Прокопія (Титова). Служив на квартирах. Окормлював віруючих у Херсоні й окопишніх селах. Його погляди на Херсонщині підтримували свящ. Д. Мірошкін, свящ. с. Ново-Збур'ївка Кирилов. 15.01.1931 – заарештований, спільно зі свящ. М. Захаровим і ще 5 черницями і мирянами проходив у справі Істинно-Православної Церкви в Україні. Засуджений на 5 років концтабору.
12. Прот. Николай Доненко. Наследники Царства. - Симферополь, 2000 // <http://www.zaistinu.ru/ukraine/church/prokopiya.shtml>

А.П.Гоменюк

Нетрадиційна релігійність у суспільному житті сучасної України

На сучасному етапі розвитку нашої держави відбуваються значні зміни у масовій та індивідуальній свідомості. Україна зараз стягнена у небачену світоглядну революцію, і одну з найважливіших ролей у цьому процесі відіграє релігія.

Наша держава в даний час стає поліконфесійною і світоглядно-плюралістичною. Все це супроводжується появою різних неорелігійних рухів і культів, кількість яких постійно зростає.

Неорелігійні течії і рухи, що нині існують в світі, є дуже неоднорідними за своїм походженням, характером та формами релігійної організації і діяльності. Серед їх розмаїття можна виділити декілька груп. До першої віднесемо неохристиянські рухи на загально-християнській основі. До них належать різні секти, місії, новітні церкви, які привнесені до нас з-за кордону. Це – Християнська місія "Еммануїл", Лівобережна церква Христа, Армія спасіння, Церква Ісуса Христа, Святих останніх днів (мормони) та інші. Крім того, цей напрямок доповнюють відроджені християнські об'єднання українського походження такі, як Спілка християнської міжконфесійної згоди "Логос" і Собор євангельських церков. Сюди можна віднести і таке проросійське неохристиянське утворення, як церква Воскресаючої Богородиці.

Усі вони спираються на Біблію як головне джерело віросповідання і на особу Ісуса Христа як центральну фігуру релігійних доктрин. Характерним для них є: критика ортодоксального християнства, оголошення своєї церкви винятково істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським щодо спасіння Христової віри. Визнання Ісуса Христа межує з визнанням керівника Церкви Пророком, посланцем Бога.

Друга група – релігії орієнталістського спрямування. Вони є модернізацією різних варіантів індукції та буддизму. До них належать Міжнародне Товариство Свідомості Крішні, Тихоокеанський дзен-буддистський центр, Місія Божественного Світа, Трансцендентальна медитація, Світло душі та інші. Основним для них є містичний шлях звільнення (мокша), тобто пробудження в людині іманентного божественного начала. Завдання полягає у тому, щоб злитися з цією божественною природою, використовуючи для цього різні способи медитації.

Езотеричні – Члени Періховського товариства, Асоціації "Жива етика", послідовники Олени Блаватської, Данила Андреева, Олеса Бердника, Г.Гурджиева та ін. Ці течії можна розглядати як прояв нової релігійності, яка є опозицією до офіційної ідеології традиційних релігій. Так, зокрема, вчення сучасних езотериків, ввібравши в себе езотеричні (таємний, внутрішній) традиції різних епох, сформували віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магичні засоби спілкування з ним, підпорядкування його своїм інтересам. Всі засновники цих течій переконані, що тільки вони дають надзвичайно глибокі, позитивні знання про світ.

Наступна група – сайентологічні рухи. Сайентологічні вчення прагнуть поєднати в собі науку і релігію, адекватно віддзеркалити проблеми сучасного індустріального суспільства.

Характерною ознакою сучасного релігійного життя є поява синтетичних (штучно створених) релігій, що у своїх догматах, культах спираються на поєднання елементів різних традиційних релігій, створюючи власні вчення, систему обрядових дійств, церковну організацію, претендуючи на статус надрелігії. В них надто розвинутий культ лідера, авторитет власних віросповідних джерел, присутня ідея богообраності їх послідовників. До цієї групи належать Церква єднання, або Церква уніфікації, Всесвітня віра Бахаї, Біле братство та ін.

Звичайно, ця класифікація не є ідеальною, можливо життя внесе в неї зміни, але на даний час вона допомагає орієнтуватися в океані нетрадиційних рухів і сект.

Більшість із них відомі на Україні. Поява їх пояснюється глобальними, загальносвітовими причинами.

З'явившись в Україні як частина світового релігійного процесу, нетрадиційні релігії успадкували ті риси, які характеризують їх взагалі і в будь-якій країні. Найсуттєвішим для них є те, що вони не обмежені рамками однієї релігії і певною мірою спрямовані на міжрелігійний синтез. Для більшості із них є характерним універсалізм і синкретизм. Для них основне, що об'єднує їх, це визнання існування Надприродного і зв'язок з ним людини. Їх не цікавлять догматичні докази стосовно якоїсь релігійної системи чи вчення. Вони не порівнюють їх, а визнають істинність усіх релігій, місію роль усіх пророків. Тому неорелігії відкриті для послідовників будь-якого віровчення. Вони базуються на тому, що доповнюють інші релігії і особливо наголошують на засновникові того чи іншого релігійного напрямку, який нібито посланий Богом людству для проповіді Божого слова. Вони надзвичайно шанують свого засновника, формується навіть певний культ учителя, який набуває рис Божества.

Визнаючи істинність усіх релігій, привносячи в своє віровчення і культ елементи багатьох з них, використовуючи ідеї та концепції теософії, антропософії, сучасні філософські й богословські доктрини, астрологію, окультизм, вони є синкретичними і універсальними утвореннями, що вбирають в себе ці ідеї та елементи.

Оця підвищена здатність до універсалізму і синкретизму – головна особливість більшості сучасних релігій.

Неорелігії, на думку їх засновників, покликані привести людство до глобальної єдності, якій сьогодні заважають багато факторів: соціальна і економічна нерівність країн, народів, окремих людей, а також їх неоднаковий моральний і культурний рівень. Подолати таку несправедливість, стверджують представники неорелігій, можливо в результаті об'єднання Заходу і Сходу, тобто об'єднавши мудрість і раціоналізм.

За організаційними своїми принципами нетрадиційні релігії є дуже відкритими, оскільки об'єднують людей на основі добровільності незалежно від їхніх

віку, національності, статі, віросповідання, соціального стану, професії чи роду занять, політичних переконань тощо.

У момент виникнення неорелігії вважалися молодіжними, більшість в них становили юнаки і дівчата з "білого" середнього класу, причому, як правило, ті, що мають хорошу освіту. Але зараз вони постаріли і не лише у віковому відношенні. Деякі з них уже почали набувати ознак занепаду чи кризи.

Крім загальних характеристик, наявним в Україні нетрадиційним релігіям притаманні й певні специфічні риси. Це, в першу чергу, визначається умовами, в яких функціонує той чи інший новітній релігійний рух, і водночас особливостями суб'єкта, що сприймає віровчення того чи іншого напрямку. Якщо взяти, наприклад, Європу чи Америку, то там нетрадиційні релігії з'явилися в результаті послаблення традиційної релігійності, занепаду їх авторитету, а в нас, навпаки, поява неорелігійних рухів збіглася з періодом релігійного відродження, а тому може розглядатися і як наслідок кризи традиційних релігій, і одночасно як прояв піднесення і плюралізації релігійного життя.

Порівнюючи темпи поширення неорелігій в Україні, треба відзначити їх відносну повільність. Це пояснюється тим, що після періоду тривалої, так званої безрелігійності з "дозволом" відкрито вірити в Бога, більшість людей звернулися до звичних релігій – християнства, ісламу, іудаїзму.

Крім того, для країн Європи та Америки неокульту були мовно адаптовані, що сприяло їх швидкому поширенню в цих країнах.

В Україні ж, навпаки, мовний фактор відіграв гальмівну роль. Оскільки неомістична література тривалий час існувала лише в англійському варіанті, то це не сприяло її поширенню, а відтак і обмежувало кількість прихильників різних неорелігійних течій. Але зараз ситуація суттєво змінюється. З'явилися численні переклади цих видань не лише російською, а й українською мовою. До того ж кількість тих, хто володіє іноземними мовами, в Україні рік від року зростає. Це безумовно буде сприяти поширенню неорелігійних публікацій.

Якщо на Заході неорелігійні культу виступили певною релігійною альтернативою існуючим традиційним релігіям, то в Україні вони з'явилися як протест проти комуністичної ідеології, як форма дисидентства.

У перехідний період неомістичизм має компенсаційний характер, оскільки він своїми віроповчальними і моральним принципами прагне заповнити той духовний вакуум, що утворився після панування комуністичної ідеології, тобто компенсує альтернативу комуністичній вірі.

Неорелігії в Україні мають й суто прикладну спрямованість. Для багатьох послідовників неорелігійних рухів, останні виступають не як форма пошуку Бога, Абсолюту, Світового Розуму, а як спосіб розв'язання своїх особистих проблем за рахунок використання різних оздоровчих методик і медитацій. Адже і оздоровчі методики і, особливо, медитація присутні в тій чи іншій мірі в культурі всіх нетрадиційних вірувань.

Особливістю для України можна вважати й те, що більшість неорухів прийшли сюди через посередників, тобто не з батьківщини релігійного руху, а з інших країн, не від учителя, а від його західних учнів. Тому така поява майже всіх нетрадиційних течій в Україні є вторинною, а не "апостольською".

Певна легкість проникнення і сприйняття в Україні неорелігій пояснюється специфікою вітчизняного менталітету, який в силу географічного розташування України – її межового стану між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю – був відкритий різним впливам. Це сформувало у нашого народу певний плюралізм світогляду, терпиме ставлення до інакомислення.

Одна з головних ідей неорелігійних течій – об'єднати Захід і Схід через об'єднання всіх релігій – знайшла підтримку в настроях і бажаннях здолати роз-

кол християнства на католиків, греко-католиків, три православні церкви, множини протестантського руху. Крім того, міжконфесійні конфлікти, які тривають у нашій країні, роблять привабливими неорелігії для представників інших конфесій за їх синкретизм і універсальність. Склад неосект в Україні має свої особливості. Якщо на Заході в них, в основному, вступали віруючі, які йшли шляхом переосмислення церковних доктрин і релігійного культу, їх раціоналізації або ж розмивання системи догматичних релігійних норм, то в нас в неорелігійні рухи вступали переважно невіруючі. Тому послідовники неорелігій в Україні не так глибоко переконані, як їхні західні одновірці.

Крім того, на відміну від Заходу, де неорелігійні рухи мали вплив на широкі верстви населення, в результаті чого соціальний склад неорухів був неоднорідний, то в Україні коло посвячених виявляється надто обмеженим. Це переважно художня і технічна інтелігенція, у тому числі вчителі, науковці природних галузей, інтелектуалізовані спортсмени тощо. Для них є характерним низький рівень гуманітарної освіти і багато амбіцій.

Аналіз причин появи неорухів в Україні, особливостей її поширення дає можливість спрогнозувати можливі явища і процеси в цьому середовищі на найближче майбутнє. Так, тенденція до розширення кордонів неорелігій в Україні буде мати незворотний характер.

Вони також змушені будуть вести активний пошук форм взаємовідносин з суспільством, державою, громадськістю, традиційними Церквами з метою подолання наявного ще загального негативного відношення до них.

Більшість неорелігій, щоб зберегтися і функціонувати в Україні змушені будуть вписатися в соціально-економічну, політичну та ідеологічну ситуацію, пристосуватися до вимог часу.

SUMMARY

Presented article gives the reasons and conditions of appearing neoreligious in Ukraine, and characteristics of their state.

Л.А.Михайленко

Ідеологічні основи руху ваххабітів

Неісламські суспільства донедавна не усвідомлювали внутрішніх проблем мусульманського світу. З середини XVIII ст. до 70-х років XX ст. Захід був активною стороною, а Схід – пасивною. Підвищення інтересу ЗМІ до ісламу останнім часом пояснюється причиною виключно негативного характеру – діяльністю екстремістів. На цьому фоні виникає досить однобоке уявлення про мусульманську культуру, на основі якого нічого, окрім ісламофобії сформуватися не може. Ключовими поняттями в "мусульманському" лексиконі ЗМІ стали ісламізм, тероризм та ваххабізм. У більшості випадків всі вони використовуються як синонімічні. До сих пір досить дискусійними є правомірність використання терміну "ваххабізм". [2] Тому доцільно проаналізувати ідеологічні основи ваххабістського руху.

Ваххабізм – вчення, що виникло на Аравійському півострові з використанням певних положень ісламу з адаптацією до умов буття племінних еліт півострова. На сьогодні воно офіційно прийнято в Королівстві Саудівська Аравія, а також розповсюджується офіційними органами, національними та міжнародними суспільними організаціями за межами Королівства. Ваххабізм – назва, отримана цим рухом неаравійцями – встановилась у сходознавчій літературі. Самі послі-

довники цієї течії називають себе "єдинобожниками", "істинними мусульманами", ахль-ат-тавхїд або муваххїдун, або салафітами. Термін салафіти має досить розпливчате значення. В середньовічному ісламі до салафітів відносили всіх, хто прагнув наслідувати стиль життя та віру перших праведних халїфів – "ас-салїхун". В новітній час цим терміном визначають аравійських та індійських ваххабітів, фараїдїтів. [8] Духовні ж витоки ваххабітської течії сягають XVIII ст. Оскільки Корану та Сунни було не достатньо для забезпечення правової основи суспільних відносин, виникає потреба в додаткових джерелах. Допустимі правові рішення можна було знайти на основі висновків за аналогією; в той же час цілий ряд вчинків, аспектів, актів випадав з тієї галузі, на яку поширювалось вчення і на них не було будь-яких узагальнюючих вказівок. Це призвело до того, що в XVIII – IX ст. виникають різні течії – правові школи ісламу, з яких до наших днів зберегли свій статус мазхабів чотири: ханафітський, ханбалїтський, малїхїтський та шафїїтський. Безпосереднє відношення до ваххабізму має ханбалїтський мазхаб. Ця правова школа отримала свою назву за ім'ям імама Ахмеда Ібн-Ханбала, склалася в IX ст. в основному на противагу догматичній, теологічній системі мутазилїтів раціоналістичного характеру. Ханбалїти різніться крайньою педантичністю, ворожістю до будь-яких новацій, фанатичною строгістю вимог до дотримання обрядового та формального боків судочинства. Ханбалїтська система категорично заперечує будь-які спроби вільного тлумачення Корану та хадїсів. Лише в обмеженій формі, у виключних випадках допускається "кїяс" та "іджма". [1] Окремо можна виділити творчість ханбалїтського богослова Такї ад-Дїна Ібн-Таймїї та пов'язаного з його діяльністю напрямку – салафізму, оскільки його концепція пошуку ідеалу життя в житті предків (від "салаф") стала основою ідеології ваххабітів. В своїх проповідях та творах теолог закликав наслідувати слово Корану та Сунни, заперечував іджму та лише частково визнавав кїяс. Подібно всім ханбалїтам Ібн-Таймїй засуджував біда, перш за все культ святих, паломництво до їхніх "мазхарам", доводячи, що Коран наказує здійснювати хадж тільки до трьох святинь: Мекки, Єрусалиму та гробниці Пророка. Ібн-Таймїй надавав антропоморфічне тлумачення атрибутів Аллаха. [7] Один з його біографів, Ібн-Сатута, стверджував навіть, що під час проповідування в мечеті Дамаска, він дозволив собі наступне порівняння: "Бог спускається з небес на землю, так, як я роблю це зараз" – і з цими словами зійшов зі сходів кафедри. [8] Як й інші ханбалїти, він виявляв непримиренність до інших релїгій, до філософії, що завжди веде до "зневїри". Його ідеї отримали широке розповсюдження в ісламському світі і знаходили прибічників навіть аж до встановлення Оттоманської імперії. Вплив Ібн-Таймїї відчувався протягом чотирьох століть. Його праці були предметом уважного вивчення і в мусульманських колах відігравали роль мовчазної сили, що час від часу викликали вибухи ворожості до біда. [6] Своєрідне відродження ханбалїзму в цілому та ідей Ібн-Таймїї відбулося в XVIII ст. коли аравітянин з Неджду, богослов Моххамед Ібн-Абд аль-Ваххаб надав йому практичне спрямування. Формально Аль-Ваххаб не створював нових догматів, а лише намагався відновити серед арабів іслам в його первинній коранїчній чистоті. Антигнурецька спрямованість ваххабізму мала кінцевим результатом вигнання турків, звільнення та об'єднання арабських країн під гаслом "чистого ісламу". Аль-Ваххаб, вивчаючи богословські науки у знаменитих улемів, приймав активну участь в релїгійних диспутах. Повернувшись на початку 40-х років до Неджду, він виступив перед арабською спільнотою з промовою Нового релїгійного вчення. На сучасному етапі джерелами ваххабітського віровчення визнано:

- Коран (буквально його зміст, при запереченні існуючого прихованого сенсу - батїн);

- шість "канонічних" суннітських збірок хадисів – Аль-Бухарі, Мусліма, Ібн-Маджа, Абу-Дауда, Ат-Тармізі та АН-Насаї;
- два такири – Ібн-Касіра та аль-Бадаві. [5]

В загальних рисах головні положення ваххабізм зводяться до наступного: вчення чотирьох правовісних напрямів (ханафіти, шафіїти, малікіти, ханбаліти) ні для кого не обов'язкові. Кожен мусульманин може мати свої власні думки та судження щодо сутності вчень закладених в Корані. Всі люди рівні від народження і ніхто не може бути посередником між Богом та людьми. Оскільки тільки Бог знає всі таємниці, то без потреби спрямовувати молитви до валів та самого Пророка. Тільки в останній судний день Муххамад отримає від Бога дозвіл на заступництво за свій народ (за вченням сунітів це заступництво надано Муххамаду і тепер). Ваххабітські догми стверджують необхідність ліквідування всі поверхові форми ритуалів та духовних церемоній, введених досить довільно. Незаконним також є спорудження гробниць померлим святим та молитися перед ними. Існує дозвіл дотримання тільки чотирьох свят: фітр (розговіння), ашура – піст в десятий день мухаррема та ніч мубарака в місяці шаабана, коли Аллах записує все здійснене людьми за рік. Поряд з цим ваххабіти не визнають свято мавліда на честь народження Пророка. [7] Далі, вони заперечують жертвоприношення в храмах. Такі коранічні вирази як "Бог сидить", "руки Бога" потрібно розуміти в їх буквальному, а не фігуральному сенсі. Особливо ваххабіти наголошують на догматі єдності Бога, порушення якого вони вбачають в культі святих, що практикується в ісламі. Всіх мусульман вони вважають багатобожниками, оскільки вони шукають у Пророка захисту. На цій основі себе ваххабіти називають єдинобожниками.

Таким чином, віра в антропоморфічного єдиного Бога – головний догмат прибічників руху ваххабітів. Значення ваххабізм в ХІХ – ХХ ст. розширилося, його тлумачення має два напрямки:

- власне ваххабізм – вчення Муххамада Бен Абд аль-Ваххаба та його аравійських послідовників;

та

- термін, що визначає всі течії нового та новітнього часу, які вкладаються у межі напряму відродження в ісламі, включаючи й ті, що в тій чи іншій мірі зв'язані з аравійським ваххабізмом (неоваххабізмом).

Література:

1. Bernard Lewis. The political language of Islam. – L., 1998 – p. 161.
2. Богомолов О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму // Східний світ - № 1 – 2000 – с. 134.
3. Васильев А. История Саудовской Аравии. – М., 1999 – с. 114.
4. Джор, Метін. Шеріат vs Рефах. Істанбул, Чадаш, йайинлари. – 1997 – с. 9-11.
5. Ислам и политика. – М., 2001 – с. 80.
6. La transmission du saeils le monde musulman perepherique. Lettre d'information - № 15, April, 1995 – Paris, p. 76.
7. Смирнов И. Современный ислам. – М., 1930 – с. 79.
8. Угроза ислама или угроза исламу. – М., 2001 – с. 101.

І.Є.Поліщук, О.Ю.Гончаренко

Філософія ненасильства

Відійшло в історію ХХ століття з його світовими війнами, насильницькими революціями, регіональними і міжрегіональними конфліктами, фашистськими й тоталітарними режимами, залишивши людству проблему розробки нової світоглядної парадигми, спрямованої на гуманізацію різноманітних суспільних відносин. Події 11 вересня 2001 року в США довели людству, що цивілізація, яка ро-

биль ставку на насильство як спосіб розв'язання суспільних та міжлюдських конфліктів, не має перспектив прогресивного розвитку. Сьогодні гостро стоїть питання: чому Homo Sapiens, який так пишається тим, що він розумний, не може подолати у своїй душі ненависті до собі подібних? [7: 131].

Проблема індивідуальної агресивності та масового насильства знайшла певне відображення в працях Лоренца, Фромма, Мільграма. Ненасильство як феномен сучасної епохи вивчали Ж.Семлен, А.Швейцер, Б.Рассел, А.Камю, С.Булгаков, Д.Донцов, П.Сорокін, А.Кримський, А.Гусейнов. Відомі політичні діячі XX століття М.К.Ганді та М.-Л.Кінг, що розробили теоретичні засади не насильства, прагнули до втілення їх в соціально-політичній практиці. Деякі сучасні мислителі, зокрема Р.Жерар, Ф.Форнарі, розглядаючи шляхи до не насильства, наголошують на важливості автономії людської особистості.

Дослідники проблеми насильства насамперед обґрунтовують потребу людини у захисті без самознищення. Джерелом будь-якої ненасильницької дії є конфлікт. Про ненасильство можна говорити лише маючи на увазі конфліктну ситуацію. Щодо цього засновник теорії не насильства в Європі Ланса дель Васто стверджував: "У спокійному житті ненасильство не проявляється. Людина може й не знати, яких поглядів вона дотримується. Це з'ясується в разі конфлікту" [1: 76-77]. Таким чином, абсурдно говорити, що люди, які не сваряться, живуть за принципами не насильства. Тут ми можемо мати замасковану форму конфлікту. Насильство у спокійному житті може викликати враження відсутності конфлікту. Але боротьба, яка раптом спалахує проти насильницьких дій, виносить на поверхню той конфлікт, що назрів раніше.

Необхідно зазначити, що історії притаманні конфлікти, а не насильство як таке. Ці два поняття часто змішують, ігноруючи їх принципову відмінність. Насильство – один з можливих засобів розв'язання конфлікту шляхом винищення людиною або соціальною групою іншої людини чи угруповання. Стратегія насильства – це придушення конфлікту, вона спрямована на фізичне винищення супротивника. На думку дель Васто, історія являє собою зіштовхнення інтересів та думок людей, які проявляються в різних формах конфлікту. Ланса дель Васто зауважував, що у конфліктній ситуації можливі п'ять варіантів реакції індивіда: нейтралітет, зіштовхнення, втеча, капітуляція і ненасильство. Відмова від насильства ще не означає прийняття ненасильницьких принципів, це може свідчити й про ганебне боягузтво чи компроміс. Також і відсутність насильства, відмова від нього ще не є не насильством.

Великий внесок у розробку стратегії не насильства зробив відомий німецький філософ А.Швейцер. Він зауважував, що "мілітарно-силове мислення" і ненасильницька поведінка приводять до руйнівних наслідків, на перший план висував альтернативну їм політику не насильства через діалог, компроміс, досягнення консенсусу [10: 65].

Відомий французький соціопсихолог, редактор журналу "Ненасильницькі альтернативи" Жак Семлен багато років вивчав проблеми, механізми насильства й у своїй праці "Вихід з не насильства" ("Pour sortir de la violence") виклав основні положення власної концепції не насильства, якими є здатність людини протистояти насильству, потреба в захисті без самознищення та бачення майбутнього світу тільки майбутнім не насильства. Семлен вважає, що ненасильство – це не пасивність чи велич душі. Це керівництво до дії, яке забезпечує обору без фізичного винищення. У конфліктній ситуації перед індивідом виникає альтернатива: підкоритися або чинити опір. Цей вибір відбувається перш за все у свідомості індивіда, супротивник немає до нього жодного відношення. Обравши підкорення, людина схиляється перед ворогом, припиняє своє існування як особистість, щоб потім загинути фізично. Страх примушує людину ховатися

від дійсності у професійній, побутовій сферах, забувати те жакливе, що її оточує, але насправді вона потрапляє у пастку, опиняється у підпорядкуванні у держави, яка "тримає" індивіда, шантажуючи його соціальним статусом, місцем роботи, помешканням, родиною. В такій ситуації більшість людей не думають про опір, намагаючись врятувати своє життя та спокій [1: 77-78].

Пригнічення породжує у свідомості людини конфлікт між опором і покорою, стверджує Семлен. Перед обличчям пригнічення індивід обирає один із трьох шляхів: він повністю приймає сторону пригноблювачів; виявляє готовність до співпраці, не бажаючи робити остаточний вибір, він пристосовується до системи, замикається у рятівних цінностях та почуває себе у псевдонебезпеці чи піднімає голову і обирає шлях опору пригноблювачеві, впевнений, що це повністю змінить увесь його спосіб життя. Так він рятує людську гідність. Він усвідомлює, що шлях не насильства може призвести до загибелі, але, як це не парадоксально, це найбільш вірогідний шлях врятування свого життя та інших життів. Даний шлях передбачає віру в цінності, що відповідають гуманістичному, релігійному, політичному ідеалу, який захищає свободу і справедливість.

Ненасильство входить у наше життя з тріумфом, прагне приховатися за неправдою. Неправда – це єдиний притулок насильства, та й існує вона лише за рахунок насильства. Насильницька стратегія вимагає від нас лише щоденної участі у неправді, підпорядкування їй. Найпростіший ключ до визволення лежить в неучасті кожного індивіда у неправді. Відомий ідеолог і діяч індійського національно-визвольного руху Мохандас Карамчанд Ганді розробив форму боротьби, що має ненасильницький характер – сатьяграху (в перекладі з санскриту – "наполегливість в істині"). Стрижнем гандизму є саме принцип не насильства, а у якості політики не насильства Махатма виділяє не співпрацю та громадянську непокору. Принцип неспівпраці полягає у відмові від титулів, наданих індійцям англіцями, бойкоті урядових учбових закладів, організації мирних демонстрацій. Громадянська непокора, у свою чергу, передбачає порушення певних законів колоніальної влади, проведення страйків, харталів (припинення усілякої ділової активності на знак протесту), тобто заходи, що спрямовані на залучення до визвольної боротьби широких верств населення за умови дотримання ними ненасильства, та ведення переговорів, підписання угод на основі взаємних компромісів. Ганді називав ненасильство "силою правди", неучасть у неправді він вважав шляхом до ненасильства. Ненасильство – не панацея від усіх негараздів. Махатма Ганді стверджував, що "повне ненасильство можливе лише теоретично, як пряма Евкліда". Таким чином, у світі, де панує насильство, неможливо досягти абсолютного ненасильства. Мова йде не про становище ненасильства, а про рух до нього [6: 25-26].

Етика ненасильства ґрунтується на любові, розумінні, доброті. Дотримуватись цієї етики в політичній діяльності – не означає бути пасивним і безвольним. Велике значення для формування етичних засад ненасильства має концепція відомого американського політика Мартіна Лютера Кінга. Основні її настанови полягають у наступному: 1) своє прагнення справедливості будь-яка спільнота має узгоджувати з божественною волею і силою; 2) існує необхідність визнання священності людської особистості, безмежної цінності життя людини та її гідності; 3) людські стосунки мають ґрунтуватись на засадах доброзичливого ставлення до ближнього. Філософія ненасильства М.-Л. Кінга спрямована на реальне життя, в якому існує зло. Під злом розуміються сили, що спрямовані проти священної сутності людської особистості. Засобом подолання зла Лютер, як і Ганді, вважає духовне і моральне просвітництво народу [5: 76].

Лютер інтерпретує євангельський принцип "Полюби ближнього свого" як вимогу поважати в супротивникові особистість, абстрагуючись від його соціаль-

ної ролі. Таким чином, ненасильство не прагне примирити пригнічених і гнобителів, бо це примирення можливе тільки на основі поваги прав пригнічених та справедливості з боку гнобителів. Необхідно зазначити, що поняття "ненасильство" має подвійне значення: з одного боку воно закликає до поваги особистості супротивника, з іншого – до боротьби проти нього. Відправні положення ненасильницької дії це об'єктивне сприйняття супротивника й наполегливе прагнення до реалізації своїх прав й цінностей, які супротивник не хоче визнавати. М.-Л. Кінг вважав, що ненасильство передбачає "твердий дух і ніжне серце". Звідси випливає така характеристика ненасильства як "перманентна міцність". Ненасильство виконує двоєдину задачу: знищує насильство та сприяє розвитку боездатності у індивіда шляхом його визволення від психологічних механізмів, що перетворюють боездатність у руйнівну силу. Ненасильницька боездатність виражає чисту силу індивіда без домішок насильства. Ця сила засновується на повазі супротивника й на самоутвердженні як особистості. Ненасильницька боездатність наполеглива, діюча, здатна знищити стереотипи, породжені страхом і ненавистю.

Певні відгуки на ненасильницьку проблематику ми маємо і у вітчизняній філософській літературі. На думку А. Кримського, сенс опору злу ненасильством полягає у тому, що не треба боротися проти зла силовими методами, "оскільки існує багато інших способів боротьби – політичних, моральних, культурних. І, навіть, християнська ідея любити своїх ворогів стосується не ворогів взагалі, не ворогів суспільства, а особистих ворогів, тобто тих, що саме їх ти можеш оголосити ворогами" [4: 20].

Звичайною формою реагування на насильство вважається застосування насильства у відповідь на насильство (контрнасильство), до якого вдаються, виходячи із переконання, що насильство може служити як злим, так і добрим цілям. Однак, незважаючи на те, що контрнасильство інколи приносить тимчасові позитивні наслідки, відповідь насильством на насильство лише збільшує потенціал насильства. З точки зору, А.Гусейнова, "існує невблаганна логіка, відповідно до якої насильство породжує тільки насильство. Перемога, що досягнута насильницькими засобами, розкручує нескінчену пружину насильства. В процесі насильницької боротьби порочні властивості протиборчих сторін не зникають, несправедливість не переборюється, для контролю над конфліктною ситуацією виникає потреба в додаткових засобах насильства (фізичне втручання, адміністративні заборони, суворе законодавство), що призводить до поновлення насильства в новій ситуації" [6: 26].

Багато людей приймають участь у практиці ненасильства, не знаючи про це. Вони чинять опір насильству, не використовують його методи, вступаючи на шлях ненасильства. Але філософія ненасильства не має офіційного статусу, тому необхідно формувати методи і принципи ненасильницької дії, поширювати знання про них. Філософія ненасильства повинна зайняти гідне місце в культурі та історії людства стати предметом вивчення та дискусій. Перечитуючи історію заново, особливу увагу необхідно приділити формуванню та розвитку громадянського опору. Філософія ненасильства повинна бути висвітлена з точки зору різних наук: біології, соціології, психології, етнографії, економіки, антропології.

Світоглядною основою ненасильницької політики має стати, на наш погляд, інтегрований теогуманістичний світогляд, який спирається на багатовікову традицію орієнтованих на людину норм і принципів християнства, буддизму, ісламу, іудаїзму, синтоїзму, конфуціанства, даосизму, зороастризму, на гуманістичні засади західноєвропейської та вітчизняної філософії.

Ненасильство у наш час стає історичною необхідністю. Філософія ненасильства несе в собі зародки нової історії, вона здатна спрямовувати людство на перехід до антропогенної епохи.

Джерела і література.

1. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности /под ред. Василенко Л.И., Ермолаевой В.Е. – М., 1990 – С. 76-85.
2. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – С. 43.
3. Камю А. Бунтующий человек / Человек и его ценности. – М., 1991. – Ч. 1. – С. 98.
4. Крымский А. Моральные ценности и императивы выживания / Нравственность в контексте современности. Материалы симпозиума. – К., 1995. – С. 20.
5. Лютер М. К. Паломничество до ненасилля. – К., 1992. – С.76.
6. Ненасилие: философия, этика, политика / под ред. Гусейнова А.А. – М., 1993. – С. 23-28.
7. Рассел Б. Человечество в опасности // Вопросы философии. – 1988. - № 5 – С. 131.
8. Сименко М. Сила політики – в політиці ненасильства // Людина і політика – 2001. - № 6. – С. 129-139.
9. Турченко В. Філософія ненасильства в контексті проблем націоналізму // Людина і політика. – 2001. - № 6. – С. 122-128.
10. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. М, 1992. – С.. 65

Summary

The philosophy of violence

The author of this article made a review of the philosophical literature devoted to the reasons and devices of the forcible politics in society. A special attention is focused on the basic principles of the philosophy of violence and is proclaimed as practically valuable conclusions.

Ю.К.Недзельська, В.Я.Павленко

Особливості поховань деяких категорій покійників в Україні

У період відродження української духовності великого значення набуває науковий аналіз різноманітних аспектів, які є складовими цього важливого процесу для розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. Одним із таких аспектів слід вважати проблему дослідження смисложиттєвих сенсів буття українського народу пов'язаних із поховальною обрядовістю, яка на протязі всієї української історії була центроутворюючим чинником формування ціннісних орієнтацій суспільства та високоморальної особистості.

За багатовікове існування людство виробило багато типів поховань та поховальних обрядів, які стали невід'ємною частиною суспільного життя. Актуальність дослідження визначається тим, що, по-перше, поховання часто є єдиним джерелом інформації про давноминулі часи, вірування та уявлення людей, їх звичаї. По-друге, речі, що супроводжували покійного в інший світ, несуть інформацію про побут, розвиток виробництва та суспільства в цілому. По-третє, вивчення становища поховання та поховальних обрядів має значення для розуміння рівня розвитку моралі суспільства. Саме поява поховань, як вважають вчені, свідчить про появу моралі, а ставлення до покійних – про рівень моральності людей і суспільства. В цьому можна пересвідчитись не лише на матеріалах давніх часів, але і недалекого минулого – масове знищення фашистами та енкаведистами мільйонів людей (Бабин Яр, Освенцім, Катинь, Биківня) говорять самі про себе. По-четверте, ставлення до померлих віддзеркалює і становище живих. Неповага до мертвих переходить у нехтування живими, знецінює людську особистість і тоді народні маси стають гвинтиками на шляху досягнення чиєїсь мети: чи, то світової революції, чи світового панування.

Разом із тим, суспільство орієнтоване на минуле, суспільство, де основним стає культ померлих предків не має майбутнього, адже тим самим воно не дбатиме про живих, тобто для нормального розвитку слід відкинути крайнощі: і не абсолютизувати минуле, але його не можна й забувати. Аналіз характеру поховань та поховальних обрядів є важливим для вивчення культурно-духовної спадщини України.

Слід зазначити, що в Україні рівність людей перед смертю не визнається. На відміну від іудаїзму [8: 146-162] та ісламу [6: 266-276], де перед смертю всі рівні, обряд поховання спрощений, одяг для всіх однаковий, відсутня будь-яка пишнота, в українців соціальне походження проявляється і в похованні. Померлих важливим із цієї точки зору є аналіз поховань різних типів покійників.

Поховання князів, вождів і правителів на терені України мало свої особливості. Звичай убивства вождів із метою, щоб ті віддали силу, а не забрали її на той світ, на Україні не сформувався. Навпаки, поховальні звичаї підкреслювали повагу до правителів і намагання всіляко полегшити їхнє існування в потойбічному світі. Наприклад, був поширений звичай ховати правителів на саях, щоб вони після похорону могли легше дістатися до Раю, оскільки вважалося, що на саях правитель зможе їхати до Раю і влітку й узимку. Відомо, що у 1015 році так поховали князя Володимира Великого. На саях ховали й інших князів і не тільки в Україні, але й на півночі, в Московії. Як стверджує Ф.Вовк, „всіх Московських царів до Петра І возили в трунах на похорон на саях літом і зимою” [2:341]. Сани, в яких ховали митрополитів і патріархів, а також царів, були пишно оздоблені. Пізніше звичай ховати на саях представників знаті поступово зник, зате залишився серед нижчих верств населення й існував ще досить довго [4:251].

Поховання „сильних світу”, тобто правлячої верхівки або багатих людей, відрізняється на території України з того часу, коли скіфи почали ховати своїх царів не у звичайних курганах, а в так званих скіфських царських курганах. Такі кургани досліджували археологи на Півдні України. Різниця в похованнях є свідченням того, що знать була привілейованою навіть перед лицем смерті, а прості люди і після смерті поважали й боялись своїх вождів. У стародавніх слов'ян навіть існувало повір'я, що знать може одразу потрапити до Раю. Зразу ж після прийняття християнства в Київській Русі з'явилося уявлення, що в Раю живуть тільки видатні люди, — князі, вожді та бояри, і тільки пізніше Рай став розглядатися як соціальнооднорідний [4:241].

У IX-X ст. арабськими й грецькими авторами (Масуді, Ібн-Фадлан, Лев Диякон) фіксується звичай приносити в жертву жінок або наложниць при похованні господаря. Мала місце практика поховання господаря не лише з рабиною чи наложницею, які забажали цього добровільно, але і вбитими насильницьким шляхом [1:147]. Зафіксовані випадки, коли померлих військових вождів ховали, покладаючи у могилу разом із ними рабинь і бойових коней. Так, у могилі неподалік Десятинної церкви виявленню вбиту жінку-рабину, прикрашену дорогоцінними виробами. За язичницьким слов'янським звичаєм раби мусили обов'язково супроводжувати господаря у потойбіччя так само, як і певні речі домашнього ужитку. Вони там мали служити йому, вдовольняти його забаганки. Жінки, як вважалося, створені задля втіхи чоловіка, а тому лише разом із ним можуть потрапити туди, де вічний спокій і блаженство. І не лише свідчення іноземних авторів указують на цей звичай, але й давньоруська билина прямо вказує на те, що по смерті богатир Михайло Поток був похований разом із живою дружиною:

Його, Потока, похоронили,

А його молоду дружину Авдотію Леховидівну

З ним же живою в сиру землю. [1:148].

Маврій (візантійський цісар і письменник) засвідчує, що жінки вважали смерть чоловіка за власну, тому спалення практикувалось з дружиною, рабинею чи наложницею [9:9]. Дівчину рабинею заколювали, або ж душили. Звичай вимагав, щоб дружина добровільно йшла за чоловіком [1:136–137]. Арабський письменник Х століття Ібн-Фадлан залишив опис похорону багатого руського купця у 922 році. Поховальна церемонія відбувалась у такій послідовності: спочатку небіжчика тимчасово поклали в могилу на 10 днів. За цей час відбувались приготування до похорон: готувалась одежа, припаси. Одна з невілень добровільного погодилась бути похованою разом із господарем, із того часу стали льняно опікувати її, а дівчина в ті дні пила й веселилась. Небіжчика спалювали в човні, тому в день похорону витягали човна на берег. Коли все було готове, дівчина урочисто попрощалась з цим світом. На човен поставили лавку, застелили килимами, а вгорі над лавкою зробили намет. Дівчину завели до цього намету і там баба ("янгол смерті"), яка була розпорядницею похоронів, вбила її, потім тіло поклали на човен разом із померлим. Після спалювання на тому місці зробили могилу [4:245].

Арабський письменник розповідає про досить цікаву розмову, яку він вів при цьому з русином. Той насміхався над ним і казав: „Ви, араби, нерозумний народ, — найдорожчу й найшановнішу людину ви кидаєте в землю, де її поїдають звірі та черва. А ми палимо її в один мент, так, що вона негайно й без затримки попадає в Рай". При цьому русич розсміявся й додав: „Божа Ласка, очевидна в тому, що подме вітер і pomoже спалити її в один мент.”[4:245-246].

Обряд спалення померлих звичайних людей був простішим. Початковий Літопис свідчить, що спалювання мерців практикувалось на Лівобережжі, у сіверян, радимичів, в'ятчів та в кривичів. Усі стародавні відомості про палення мерців цілком підтверджені сучасними розкопками, які свідчать, що для погребального вогнища робили земляне підвищення на яке клали дрова, а на дрова померлого, поруч із ним зброю, їжу, різні речі, худобу, а трохи далі — труп жінки, і - усе це палили й присипали землею. Ібн-Фадлан описує обряд спалення в човні, але іноді князів палили чи ховали як вершника на коні [4:256].

Поховання звичайних людей в Україні більш скромніше, ніж "сильних світу цього". Віруючі люди похилого віку здебільшого спокійно, з усвідомленням необхідності ставилися до факту смерті. Вони були переконані, що існування на цій землі припиняє лише їх тіло, а душа відходить у небеса. Тому великого значення надавалось її стану: намагалися не грішити, частіше сповідатися. Відчуваючи близьку кончину, просили до себе священика для відпущення гріхів і очищення душі. Кожен бажав зустріти цей момент у повному розумі, молив Бога, щоб смерть не була раптовою, скажімо, внаслідок нещасного випадку.

Коли людина помирала, то обмити й одягнути її кликали старших людей. Покійників убирали в новий, а іноді й святковий одяг. На Бойківщині дуже часто жінки зберігали на смерть своє весільне вбрання. На Поліссі чоловіків убирали в білі полотняні штани, білу сорочку, на голову обов'язково надягали шапку, ноги обмотували білими шматками тканини. На Гуцульщині чоловіків оперізували вовняним поясом, жінку завивали у перемітку, укривали білим полотном, знімали з неї усі прикраси. Мерцеві - чоловікові клали біля голови шапку, парубкові — крисаню, а дівчині — вінок із барвінку. Згідно зі звичаєм, покійник одну ніч повинен був залишатися вдома. Біля небіжчика горіли свічки, в головах поруч із домовиною на столі лежав хліб, стояли миска або чашка зі свяченою водою, стелили хустину, клали священні пахучі трави. Двері в хаті покійного були постійно відчинені. Коли приходили люди, то перш за все вони молились. У різних етнографічних районах України при покійнику поводили себе по-різному. На

Бойківщині та Гуцульщині ще до середини ХХ ст. зберігався звичай проводити заборони при померлому: "грушку", "лопатки" та ін. Це ніби повинно було нагадувати людям, що життя триває, розганяти тугу за покійним. На Поліссі в хаті мерця поводити себе спокійно, не робили нічого зайвого, що могло порушити тишу й спокій. Увечері в хаті покійного священник відправляв панахиду. Протягом ночі завжди хтось мусив залишатися в одній кімнаті з покійником, - його не можна було залишати самого.

У день похорону присутні прощалися з померлим, ніби прощаючи всі його провини. Коли виносили труну з дому, то, за давньою традицією українців, домовиною тричі стукали об кожний поріг, щоб померлий попрощався з хатою і більше ніколи не повертався. Місце, на якому стояв гріб обсіпають житом (щоб не бракувало хліба), кладуть сокиру (щоб ніхто більше не вмирав), а інколи замітали хату [5:201].

В Україні до кінця ХІХ ст. везли покійника на цвинтар саннями, дещо пізніше труну несли на плечах. На Гуцульщині такий похід час від часу зупинявся і трембіта на довколишні гори сповіщала про цю сумну подію. На Бойківщині і в хаті, поки лежав покійник, і під час його проводів на кладовище по ньому "голосили", "йойкали". На кладовищі після панахиди й виголошення священиком "Вічна пам'ять" родичі кидали землю в могилу, подекуди й гроші. Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід — "коліашню", "обід", "горячину" (Бойківщина), "холодний обід", "мерлини", "жалібний стіл" (Полісся).

Поминали покійника через дев'ять днів ("дев'ятини"), сорок ("сороковини") і через рік ("роковини"). Щорічно через тиждень по Великодню, на Провідну неділю, а в деяких регіонах — і на Зелені свята, люди цілими сім'ями йшли помолитися на могили близьких і родичів. Упорядковували могили напередодні. В окремих районах України в цей день на могилах справляли "тризну": приносили й споживали їжу. За померлим носили жалобу, яка проявлялася в тому, що від дня смерті до похорону чоловіки не голилися (Бойківщина). Дівчата на знак смутку розпускали волосся, жінки не носили прикрас. Протягом року в хаті не можна було колядувати, щедрувати і взагалі співати.

Поховання жонатих та нежонатих людей суттєво відрізнялось. При похованні не жонатих людей були присутні деякі елементи весільної обрядовості, їх називали "князем" та "княгинею". Померлий "княгині" серед живих парубків обирали "князя", а "князю" — "княгиню". Під час похорону вони виконували роль наречених покійників, а після — удівців [5:210]. Це пояснюється тим, що на тому світі чоловік буде жити зі своєю жінкою, чи з жінками.

Дівчат та хлопців убирали у весільний одяг, на руку одягали перстень із воску, до правої руки прив'язували весільний рушник. Хлопцям до пояса прив'язували червону хустку. Дівчатам на виданні розплітали і розпускали коси, вдягали, як на весілля: з вінком із барвінку, із квітками та стрічками, а, крім того, пекли коровай, клали його зверху на труну, а після похорону роздавали на могили шматочки його всім родичам небійка [2:212].

Особливим чином здійснювалося поховання так званих "нечистих" покійників. До цієї категорії покійників належали відьми, самогубці, упирі, нехрещені діти.

Усі дії, що виконувались при похованні такого померлого, були спрямовані як на забезпечення успішного переходу душі покійного у світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу духу мерця, оскільки за певних умов дух померлого міг повернутися. У народі розрізняли також те, як умирала людина — своєю чи "наглою" смертю, і відповідно до цього використовували різні обряди.

Існували певні відмінності при похованні самогубців, убитих, утоплеників, вбивць. Людей, які покінчили життя самогубством завжди остерігались їх навіть

ховали не на кладовищі, а поза ним. Такі похорони були позбавлені християнського обряду.

За християнським звичаєм душа людини лише тоді знайде спокій коли буде похована в землю, а в іншому випадку вона приречена на вічне страждання. Але, не заважаючи на це, в запорозьких козаків існував звичай покарання злочинців різними видами смертної кари, зокрема, через повішання на шибениці, насаджуванням на гостру палю, закопуванням убивці живцем у землю разом із своєю жертвою. Приреченого до повішання на шибениці підвозили верхом на коні, накидали на шию петлю і, вдаривши коня, проганяли його. Часом вішали за ноги, або залізним гаком за ребро. Шибеник висів у науку іншим до тих пір, поки його кістки не розсипалися. Знімати його заборонялося під страхом смертної кари. Гостра паля — це дерев'яний стовп висотою 4,5 і більше метрів із залізним півтораметровим шпилем. На цей шпиль приреченого насаджували так, щоб гострий кінець на 35 сантиметрів виходив за спиною. Страчений сидів на палі до тих пір, поки повністю висихав. Ховати такого покараного в землю заборонялось. Таким чином, вбивцю карали тим, що позбавляли його поховання та прирікали його душу на вічне страждання. [7: 102-103].

Тіло вбитого нечистим не вважалось, навіть існує повір'я, що шматочки тіла чи одягу вбитого дуже цілющі у хворобах. Тому, як засвідчує Іпатіївський Літопис, 1147 року кияни вбили свого князя Ігоря і збіглися люди до свого вбитого князя, і „брали з крові його, і з покрову, що був на ньому на тілі його, на спасіння собі і на цілєння”. Цілющою вважалася також і мотузка, на якій повісився самогобець і багато хто намагався заволодіти шматочком її. [4:263].

Після прийняття християнства в Київській Русі починаються змінюватись традиції народу. Зокрема, з'явилась традиція, згідно з якою душа дитини, що померла і похована не хрещеною, ніколи не знайде спокою і вічно страждатиме. Але ця традиція бере свій початок ще з давніх часів. Свідченням цього є існування в народів, які ще стоять на первіснообщинній стадії, (наприклад, індіанське плем'я діти Чорного каменю) звичаю ховати інакше тих дітей, у яких ще не виросли зуби, (це означає у них ініціацію), або були мертвонародженими. Тіла таких дітей підвішують на дереві, бо їхні душі відлітають не в країну Мертвих, а на небо [3: 24]. Душі нехрещених дітей можуть тинятися не лише в місцях поховання померлих, але й біля водойм, в лісі, і це вірування знайшло відображення у поемі „Лісова пісня” Лесі Українки.

Вважалось, що довго плакати за „нечистими” мерцями не можна, бо вони можуть повернутись у світ живих і попросити перестати плакати за ними. Тому особливо матерям, у яких померла нехрещена дитина, довго плакати не дозволялося [2:213].

Ще одну категорію нечистих мерців складали знахарі, відьми, упирі та вампіри. Після смерті всякі злі відьми, упирі, чаклуни можуть оживати й приходити до живих. Вони, за народним повір'ям, не розкладаються. Особливо шкідливі упирі та вампіри, що по ночах виходять із могил і душать людей та п'ють у сплячих кров. Відьми по смерті часто стають упирями, виходять із могил і мстять своїм ворогам. При похованні цієї категорії покійників дотримувалися охоронної символіки та магічних дій: убивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі або могилу маком, завалювали її камінням чи сміттям, на кладовищах прибивали бляшаного півня, співу якого ці злі духи сильно бояться. Це повинно було створити штучні перепони для виходу цих мерців та їх „духу” із могили. Упирі звуться ще Марою, Зморою або Маною, — це вони по ночах душать людей, і взагалі скеровують на лиху стежку, — звідси пішли слова „марити”, „мріяти” [4:237].

Надто довга агонія свідчила про те, що покійник "нечистий", тому вдавалися до деяких засобів, щоб швидше прийшла смерть і душі легше було вийти з тіла: просвердлювали дірку в стіні, розбирали стріху, клали вмираючого на землю, просили паламаря дзвонити у церковний дзвін по "вмерлому" тощо [2: 215].

Таким чином, спосіб поховання залежав від багатьох чинників, серед них: соціальне походження, вік, стать, яку посаду при житті займав покійник (військовий полководець, митрополит, князь, багата людина) тощо. Відмінність поховання різних категорій людей засвідчує нерівноправність людей і після смерті.

Поховальна обрядовість в Україні показує розвинутість (або навпаки, нерозвинутість) соціальної структури суспільства, адже з найдавніших часів існували відмінності в поховальній обрядовості померлих залежно від їхнього соціального статусу. Аналіз історичних свідчень показує наявність залежності між повагою та пошаною до живих і повагою та пошаною до померлих під час похорону. Але цей зв'язок не стільки прямий, скільки зворотній: соціальні верстви чи прошарки, яких особливо вшановують при похованні, користуються особливою пошаною і за життя. Цей принцип зберігався навіть в умовах декларованої соціальної зрівнялівки і нищівної боротьби з релігією: якщо київських князів хоронили в храмах, то видатних партійних діячів — у Кремлівській стіні. Виховний момент для живих у цих традиціях очевидний.

Джерела та література

1. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. - К.: Наукова думка, 1992; 176 с.
 2. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. - К.: Мистецтво, 1995. - 336 с.
 3. Итс Р.Ф. Шепот Земли и молчание Неба. Этнографические этюды о традиционных народных верованиях. - М.: Политиздат, 1990. - 318 с.
 4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. - К.: АТ "Обереги", 1991. - 424 с.
 5. Культура і побут населення України: навчальний посібник/ В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. - 2-е видання. - К.: Либідь, 1993. - 288с.
 6. Макусд Р. Ислам / Пер. с англ. В. Новикова. - М.: ФАИР-Прес., 1998. - 304 с.
 7. Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. Розповіді про запорізьких козаків. - 2-е видання. К.: МП "Пам'ятки України", 1991. - 302 с.
 8. Пилкингтон С.М. Иудаизм/ Пер. с англ. Е.Г. Богдановой. - М.: ФАИР-ПРЕС, 2000. - 400 с.
- Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів: Слово, 1991. - 96 С.5

МЕМУАРИ, ХРОНІКА, БІБЛІОГРАФІЯ

Президент ГАИМК в ссылке
(заметки к биографии советского психолога)

Впервые я, шестиклассник, увидел его идущим по длинному коридору нашей, к тому времени уже не казлонской, а полуказлонской школы. Шел Отто Оскарович со стороны учительской комнаты. Мы, шумные пацаны-голодранцы, враз притормозили шалопутный бег с чехардой и поддавками, которыми так красна большая школьная перемена. Ещё бы - навстречу шел не какой-нибудь наш злой и люто ненавидимый историк Цезарь Вольпович, а «тот самый профессор Крюгер». Таинственный слухок давно ходил: «И у нас историю будет читать ссылный профессор из Ленинграда». Старшеклассники восторгались: «Не по книжке рассказывает. Заслушаешься!

Не знаю, каково было внутренне ощущение других пацанов. У деревенских не принято делиться эмоциями. Но я был удивлён. Навстречу энергично двигался, да-да, не шел, а именно двигался, большой, грузный человек. Прошло более полувека, но даже и теперь мне не нужно напрягать память, настолько рельефно и неизгладимо отпечатались в ней черты этого необыкновенного человека. Огромный сократовский лоб, крупный нос, живые открытые глаза чуткого художника или поэта, полные щёки и подбородок. Он был несколько возбуждённым от чрезмерной усталости – учебная нагрузка пятьдесят два аудиторных часа в неделю. Это стандартная норма на трёх учителей, что ушли на фронт. Лицо профессора выражало какую-то детскую радость мироощущения. Он выразительно откусывал большие куски огромного деревенского пирожка, аппетитно жевал и весело всматривался в нас.

Поверьте моей памяти. Да и как ей было не отпечатать именно то, первое, впечатление, если ко всем прочим неожиданностям я впервые увидел совершенно недопустимое по деревенской этике – учитель, да ещё ленинградский профессор, жуёт пирожок не за столом, а прохаживаясь по коридору. В нашем селе мужик с куском хлеба из дому не выходил, и нас, пацанов, за это журили.

С того дня я больше Отто Оскаровича не видел. Не видел много лет. Куда он исчез – никто не знал. И говорить об этом не решались. Прошёл более важный зловещий слух: арестовали лучшего десятиклассника. Круглый отличник! И ещё двоих арестовали. Друзей отличника, восьмиклассников. Говорят - «враги народа». «Группа!»

О том, что в стране полно хорошо замаскировавшихся врагов народа, мы знали давно. Не только из газет, радио и рассказов наших учителей. Я сам, как и мои одноклассники из Раевской начальной школы, не раз, сидя с учебником истории на голозадой деревенской печи, прежде чем приступить к зубрёжке очередного параграфа, тщательно вымарывал химическим карандашом портреты маршалов Советского Союза А.И.Егорова, М.Н.Тухачевского, В.К.Блюхера. Чтобы на другой день показать в школе учителям, как мы это тщательно сделали. Наше старание до похвалы не дотягивало. Всякий раз учителя оставались недовольны. Рекомендовалось вырезать «маранину» ножницами или ножом - от портретов презренных врагов народа не должно оставаться даже следа.

Мне было жалко только текст учебника: на противоположной странице текст вырезался, и страница выглядела неряшливо. Но портреты мы, питомцы

начальной школы, вымарывали с азартом, с увлечённостью. Ещё бы, ты «простой деревенский школьник», почти физически приобщаешься к такому действительно серьёзному делу взрослых, как справедливое воздаяние врагам по заслугам. А враги непрерывно вставали на нашем светлом пути в коммунистическое будущее.

Более того. Мы гордились ещё и тем, что взрослые доверяют нам шагать в их боевых рядах борцов за победу мировой революции на всех континентах. На наших потрёпанных рубашках, с постоянными заплатами на локтях, гордо красовался блестящий значок с бронзовой аббревиатурой «Член МОПР». Помните, наставляли учителя, что, исправно уплачивая членские взносы в пользу МОПРа, вы защищаете трудящихся порабождённых стран от белого террора, помогаете жертвам мирового империализма и их голодающим семьям, помогаете страдающим политэмигрантам и их несчастным детям. И мы исправно несли в школу свои, бог весть, откуда добытые двадцать копеек.

А ещё одно занятие по части воспитания революционной бдительности было для ребятни, действительно увлекательным. И не просто увлекательным, но эмоционально куда более насыщенным, чем нынешнее разгадывание самых заумных кроссвордов. В иллюстрациях учебника по истории для начальной школы мы по подсказке взрослых обнаружили в складках одежд участников восстания Болотникова запрятанные буквочки. При внимательном разглядывании из притаившихся буквочек складывались враждебные лозунги: призывы к свержению Советской власти, к свержению правящей большевистской партии.

Особенно изощрялся затаившийся враг в иллюстрациях на обложках новеньких школьных тетрадей. Помню, нас привела в изумление, буквально потрясла, изобретательность художника, изобразившего на передней странице обложки прощание киевского князя Олега со своим боевым конём. В ниспадающей почти до земли роскошной конской гриве, в инкрустациях дорогого седла, в складках княжеских сапог неизвестному врагу-художнику удалось замаскировать сразу несколько контрреволюционных призывов. Я как сейчас вижу в замысловатом рисунке роскошного седла затаившуюся зловещую фразу: «Долой СССР». По гриве сверху вниз пряталось ещё одно слово «Долой». А в складках княжеских сапог, хитренько так, попрёк стопы, - аббревиатура «ВКП (б)».

Иногда мы по несколько дней кряду изучали иллюстрации на только что полученных тетрадях и оставались очень раздосадованными, что ничего не обнаружили. Конечно, враг хитрее нас, оставались в убеждении юные криминалисты.

И, тем не менее, арест наших школьных товарищей, одного десятиклассника и двоих восьмиклассников, поверг всех в недоумение. Одно дело враги народа там, в далекой Москве, почти таинственной столице. И хитрые художники живут именно в Москве. Там всё может водиться, прикидывал каждый. Но тут у нас, среди нас, простых пацанов? Что у нас может быть враждебного к Советской власти, которую мы все любим и которой мы все искренне гордимся? Мы можем друг другу так, почти ни из чего, из озорства влупить от души снежок или ещё что-нибудь в этом роде. Но чтобы формировать политическую группу, что-то там распространять — извините, дураков нет: не пацанское это дело. А главное, какая нужда? Но тогда откуда же это у нашего круглого отличника из десятого класса и двоих восьмиклассников?

Было над чем призадуматься!

После мучительных поисков причин столь странного явления неожиданно обратили внимание на очевидное совпадение событий. Оказалось, ссыльный профессор вел историю именно в тех классах, в которых произведены аре-

сты. Вот тебе и «Заслушаешься!». Официальных бесед с нами по событию никто не проводил. Но именно от этого слухи об исчезновении учеников и учителя в одно и то же время становились ещё тревожнее и зловещее. Вот он, наглядный урок того, к чему ведёт «потеря революционной бдительности».

Откуда нам было знать мудрое предупреждение историка древности, что из всех чувствований слухи особенно приводят душу в замешательство, скорее всех других возбуждают в ней страсти и лишают её способности к здравому рассуждению. Вот мы и рассудили: жаль, конечно, хлопцев-восьмиклашек, они ещё сопливые, чтобы лезть в политику. А отличнику-десятикласснику пора было самому соображать, а не попадаться на удочку. А без профессоров-историков жили и дальше обойдёмся.

Однако своего историка Цезаря Вольфовича мы продолжали ненавидеть люто. И было за что. Высоченный и прямой, как осиновая жердь, с короткой как у Керенского стрижкой, он размашистым шагом входил в класс с длиннющей указкой. Ею он никогда не пользовался - карт не было. Наносил хлесткий удар указкой по столу, садился за стол правым боком к нам. «Пишите: Первая Пуническая война». Соля от усердия, мы пытались писать. Темп диктовки не позволял этого делать. Вначале бывало кто-нибудь робко подавал умоляющий голосок: «Цезарь Вольфович, я отстал...».

«Снимай ботинки и догоняй,»- диктовка продолжалась в том же темпе. От начала диктовки и до звонка наш Цезарь ни разу не менял позу. Не поднимал глаз ни на того, кто осмелился подать голос, ни на класс в целом. Более месяца диктовал он нам события трёх Пунических войн. Пороку начинало казаться, что в самом их названии содержится что-то нехорошо пахнущее. Но кто с кем и из-за чего воевал, так никто понять и не смог.

Вскоре до руководства школы, видимо, дошло, что у человека насильно доставленного в Казахстанскую Казалонию из оккупированной Красной Армией Польши, не может быть ни любви к советским школьникам, ни к древней истории, которой он никогда профессионально не занимался. В скобках пора пояснить, что казалонцами в вольных сёлах называли всех переселенцев. Официально полагалось видеть в них людей очень низких, способных на самые тяжкие уголовные преступления.

Горше вышел конфуз с прелестной панночкой из депортированных. Ей поручили преподавать у нас русский язык вместо ушедшего на фронт доброго и мягкого Вениамина Валериановича. Молоденькая, стройная, необыкновенно красивая, да к тому же ещё изящно одетая, она, тем не менее, не избежала школьного прозвища. Но мы свою «Птичку» полюбили. Шелопаев и неугомонных озорников, не только очаровывала её легкая, полная непередаваемой девичьей грации походка, но и то, с каким уважением, с какой материнской чуткостью она заботилась, чтобы мы учились. Мы откровенно любовались ею, когда она летела после звонка в наш класс. Проходя между рядами парт, «Наша Птичка» с ласковой улыбкой заглядывала в тетради, поправляла наши ошибки, и каждому из нас приятно было её приближение.

Но не зря говорят, что есть тысяча способов быть очень дурным человеком. На задней парте сидел верзила Иван, сын человека весьма влиятельного в Казалонии (фамилию я помню, но опускаю). Лет семнадцати, он с трудом влезал в парту шестиклассника и страшно мучился от безделья. Только нежелание работать, а тем более попасть на фронт заставляло его страдать шесть уроков от звонка до звонка. Коротая время, он каждый день начинал какой-нибудь урок с того, что делало его дыхание прерывистым, а к концу усердия он начинал сопеть так, что многие догадывались, что происходит под его партой. Но, опасаясь тяжеленного, как кузнечная кувалда кулака, выдавать учителям занятия

Ивана никому и в голову не могло прийти. На одном из таких уроков вдруг раздается: «Птичка», а ну подывысь, шо я тут напысав!» Наклонившись над партой Ивана и увидев, наша всеми любимая «Птичка» побледнела, покачнулась и упала в обмороке. Больше мы её в школе не видели.

К счастью, вместо неё в наш класс пришел Идрис Карабаевич. Огромного роста, властный и решительный, к тому же занявший пост директора школы. Русским он владел не в совершенстве. Внешность? Крупное, изрытое оспинами лицо давало нам повод подобрать прозвище не из ласковых. Но мы не успели этого сразу сделать, а после первого же события так его зауважали, что звали просто - Идрис. Он немедленно погнал грозного Ивана за переднюю парту и потребовал работать. Иван грубо возроптал. «Вон из класса!»,- взорвался Идрис Карабаевич. «Сам ты выйды...»,- Иван Грозный двумя руками вцепился в парту. Мы замерли: как детскую игрушку Идрис Карабаевич поднял Грозного вместе с партой, пнул двустворчатую дверь и вышвырнул всю живую композицию в коридор. Раз и навсегда.

Однако в школе ещё оставались такие, что могли безропотно покоряться только силе, а не морали и разуму. По мудрому образумить их было некому. На фронт отправлялись учителя все старше и старше. Школам их катастрофически не хватало. Но сколько их было в пятидесяти двух казлонских точках занято на физических и иных не входящих работах. Образованных, умных, влюблённых в свою профессию учителей и учёных, вдумчивых и тонких воспитателей – этого пока мы, историки, ещё не подсчитали. Да, кажется мне, и не очень спешим подсчитывать.

Где-то среди них, на какой-то из точек горестно коротал свою десятилетнюю осылку улыбнувшийся было каждому встречному школьнику профессор Крюгер. Говорили, что по «тому делу» в тюрьме его почему-то не оставили, но и на работу не принимали. Как-то приняли в бухгалтерию районного собеса, но вскоре и оттуда уволили. Он обносился, в осенние холода его видели в одних кальсонах.

Шел предпоследний год войны. С фронта, ещё до её окончания начали возвращаться тяжело раненные престарелые солдаты. Некоторым их них разрешали привезти с собой трофейную одежду. Мой самый старший брат, Александр (душа мягкая, его даже кошки любили), увидев страдающего от холода «интеллигентного человека» подарил Отто Оскаровичу брюки.

- «Жив ли ваш брат Александр Николаевич? —первым делом спросил меня Отто Оскарович, когда я пришел к нему в Ленинграде, много лет спустя. Это было уже в 60-х годах. После реабилитации Отто Оскарович возвратился в родной для него Ленинград. И обращаясь к жене, весело вышучивая застенчивые манеры Александра, рассказывал.

- «Понимаешь, дорогая, мы как-то неуклюже с Александром Николаевичем изображали из себя двух хитрецов, которые великолепно понимали, что они делают, но упорно делали вид, что не понимают друг друга. У нас с ним почти год продолжались такие отношения, когда самой тонкой хитростью оказывались простота и откровенность. Получив на нашей 34-й точке булку чёрного хлеба, Александр Николаевич заходил в мой барак и оставлял её. А чтобы не смущать меня, неизменно говорил: «У меня здесь в точке ещё кое-какие дела, я вечером за булкой зайду. А если не успею и уеду в Шортанды, Вы можете её съесть. Зачем, чтобы она засыхала до моего приезда. Тем более, что у меня дома, в Шортандах, хлеба в семье достаточно.» Через два дня всё повторялось по тому же сценарию.

Брат мой после возвращения с фронта доставлял с 34-й точки до железнодорожной станции Шортанды фельдьегерскую почту. Его паёк, зарплата и

другие источники дохода позволяли делать такие жесты. А я, слушая рассказ об их более ранней, чем со мною дружбе, до боли в сердце завидовал: сколько же я мог приобрести от общения с этим эрудитом. Его отправили в ссылку с поста президента Государственной Академии истории материальной культуры (ГАИМК), заведующего кафедрой Ленинградского университета. До этого он работал учёным секретарём Эрмитажа - крупнейшего в мире музея.

Для меня, сельского школьника, сама его голова была величайшим сокровищем: он в совершенстве владел девятью языками. Три европейскими, тремя языками северных народов (шведский, норвежский и финский) а также латынью, древнегреческим (язык Атики) и древнееврейским. С ним советовались в затруднительных случаях по древним языкам ведущие ученые страны, ценили его экспертное мнение именно по древнееврейскому, древнегреческому, латыни. Он был почетным членом шести европейских научных обществ.

И как мне было не жалеть о короткой дружбе, если в ссылке он долго и упорно присматривался, кому передать сокровища своих колоссальных познаний. При странных обстоятельствах, по дороге в Пятигорск на всесоюзную математическую олимпиаду, погиб его единственный сын. Дочь, учительница начальных классов, становиться на научную стезю не желала. В силу счастливого для меня случая ему пришлось остановить свой выбор на мне. Но не суждено было сбыться. Главное несчастье жизни - драма или даже трагедия научной карьеры. Счастье человека, считал Аристотель, в приложении его преобладающей способности. Вместо этого большинство из нас всю жизнь занимается (по своей, а ещё горше, по чужой воле) чем-то безнадежно несущественным.

Но прежде чем начать самую светлую и большую страницу о моей короткой дружбе ученика с этим большим учителем, позвольте, наконец, вкратце обрисовать, что это за казаланские точки, откуда они появились, как выглядели. По чести исследователя начинать их историю надлежало бы с изучения архивных документов. Но для этого нужно время и здоровье. Много времени и ещё больше здоровья. Но за отсутствием того и другого я решил извинить себя тем, что память сердца все ж «сильней рассудка памяти печальной».

Точками в наших краях называли поселения административно ссыльных. У гулаговских поселений имелся только номер. Тот же, что на топографической карте. Общий ориентир пяти с лишним десятков точек неплохо ведомого мне края - это бывшая Акмолинская область, затем Целиноградская, потом опять Акмолинская. Обредшим государственный суверенитет чиновникам Казахстана захотелось вернуть Целиноградской области старое казахское название Ак Молла. Не трудно представить неловкость уважаемого президента Нурсултана Назарбаева, когда ему приходилось, видимо, пояснять высоко чтимым зарубежным гостям, впервые прибывшим в новую столицу свежесуверенной республики, что Ак Молла в переводе с казахского означает - Белая могила. Топоним не к банкетному настрою. И тогда область, а теперь это уже столичный округ называли Астаны. Возвышенно! - Священный Рассвет!

Так вот, этот беломогильный степной край, где вегетационный период составляет всего 165 суток, средняя зимняя температура января минус 18 градусов, с сильными ветрами и метелями, советское правительство начало заселять с середины 30-х годов темпами, куда более высокими, чем те, что были достигнуты чиновниками столыпинского Переселенческого управления. А главный парадокс мудрой новой политики состоял в том, что опустевшие по итогам «сплошной» коллективизации добротные крестьянские села буквально потонули в окружении безымянных казаланских точек, набивавшимися смертниками и десятилетниками.

Гнали их этапами, пешим ходом, от железнодорожной станции Шортанды (в семидесяти километрах от нынешней Астаны) в глубь степей на поселенческие точки. С каким из этих этапов пригнали Отто Оскаровича, я ни разу не набрался сил его расспрашивать, хотя несколько раз после школьных занятий мы вдвоём выходили в те места на прогулку. Места красивые. Дорога шла вдоль речки Дамса. Однако на всём двенадцатикилометровом пути, от железнодорожной станции Шортанды до нашего вольного села Раевка, казалонцев к речной воде не подпускали. Так что первый водопой разрешался только в Раевке. У первого на краю села колодца, что у нашего дома.

То был колодец, вырытый моим отцом ещё в первый год по прибытию из Донской области по столыпинскому переселению. Вырытый на возвышенной части, источник был очень глубок. На стенках его сруба за зиму намерзал толстый слой льда, поэтому даже в самое жаркое время лета вода оставалась холодной. У колодца палисадник с овощными растениями. Нечаянного полива этой ледяной водой не выдерживали ни капуста, ни редиска - растения погибали. Потому поливом мы занимались только вечером, после того как вода за день степливалась в деревянных кадушках.

Подогнанные конвоем этапники, после пыльной и знойной дороги по команде останавливались у нашего колодца. Так же, по команде, с трудом соблюдая очередь, начинали жадно пить нашу воду, разливая её из колодезного ведра по котелкам. Котелки имелись у немногих. Ледяная вода ломала зубы, и они с первого приклада не могли утолить жажду. Со стоном и болезненными гримасами делали перерыв, чтобы потом приложиться к котелку по второму заходу. Щадя впечатлительные детские души, мать не разрешала наблюдать сцены у колодца.

Однажды я услышал сильный шум и, вопреки запрету стал подсматривать через ограду палисадника. Дошла очередь до самого молодого и тщедушного, он плотно прижал котелок дрожащими руками к губам. Не давал капле воды пролиться мимо рта. Медленно-медленно вливал ледяную влагу в разгорячённое летним зноем горло. Видно было, что выпил всё. Всё до дна, поистине до последней капли. Потом судорожно прижал котелок к губам ещё плотнее, покачнулся, ноги подкосились, он упал навзничь. Положив безжизненное тело на плечи, этапники побрели к 34-ой точке. Из под рваных дырявых ботинок словно могильный прах поднималась серая пыль скорбной дороги.

Вид этой бессмысленной смерти навсегда отравил мою жизнь. Верно полагают гуманисты, что публичная казнь — это наверняка всегда преступление. Так гуманисты оценивали публичную казнь по приговору суда. Над человеком, совершившим преступление. Но для оценки массовых публичных казней над невинными, скажем прямо, - над достойнейшими людьми нации, я, доживши до глубоких седин, всё ещё не могу подобрать исчерпывающего определения. Вот почему я ни разу не смог найти в себе сил, чтобы расспросить Отто Оскаровича, с каким именно из таких этапов его прогнали мимо нашего колодца: ведь его рана была с моею несравнима.

После того эпизода моя мать заранее тщательно готовилась к встрече очередной партии измученных голодом и смертельной жаждой этапников. Дорога от станции Шортанды поднималась на сопки примерно километрах в трёх от Раевки. И как только черная с пыльным шлейфом лента показывалась из-за сопки, мы начинали выносить из дома и сарая все мыслимые и немыслимые посудины: кружки, банки, горшочки, черепки, всевозможные склянки, наполняли их из кадушек, чтобы вода хоть немного прогрелась до подхода этапа. Мать тогда пекла хлеб на целую колхозную бригаду, да ещё управляла своим домашним хозяйством. Занятая от зари до зари, она иной раз не успевала подго-

товиться к подходу этапников. Безумея от жажды, толкая и давя друг-друга, они бросались прямо на колодезь. По христианской традиции после утопленника колодезь пришлось бы засыпать.

Иные конвоиры отгоняли этапников от колодца, избивали их прикладами винтовок. Утешая ретивых служак, мать иной раз приходила в крайнее возбуждение. Трудно забыть одну из сцен. Заключённых не поили ни в вагонах, ни после выгрузки из вагонов. «Станция Шортанды: нет ни хлеба, ни воды». Даже по-летнему день был необычно жаркий. Мы нанесли особенно много всяких мелких ёмкостей, мать выставила даже несколько кувшинов. С некоторых пор знакомый уже ей начальник конвоя, с похмелья или ещё от иного начальнического куража, вдруг заорал:

- «Зачем ты натаскала столько посуды, дурная старуха? Может среди этих казалонок половина заразных».

- «Сукин ты сын. Пьешь из моего колодезя и забыв, что мне звать Феодосия Романовна» - негодуя, она замахнулась коромыслом, целя хряпнуть негодя по загорбку. Этапники перехватили коромысло. С тех пор этот начальник конвоя неизменно называл её по имени и отчеству. Но я полагаю не потому, что перестал быть хамом. Восседающий на коне и подгоняющий плёткой людей более достойных, чем он сам, не может не оставаться хамом. Просто он прикинул, что лучше пользоваться колодцем, который на окраине села, а не тем, вторым, что посредине, прямо на площади села, где всегда может собираться толпа сочувствующих. Хотя я был ещё и мал, но чувствовал, даже словесные стычки матери с конвоирами могут закончиться для нее нехорошими последствиями. Она же, видимо, привыкла рисковать всем, поскольку после коллективизации рисковать было нечем.

Поселки ссыльных пополнялись непрерывно с середины тридцатых годов до конца Великой Отечественной войны и пятилетие после. Заселенность их росла, несмотря на колоссальную насильственную убыль людей. Гнали этапы кулаков из республик Средней Азии и Кавказа, 40-ая точка целиком состояла из забайкальских казаков, затем пошли этапы западных украинцев, привезли поляков, немцев Поволжья. Кубанцам выпала особая честь: их пригнали в числе последних на 34-ую точку, а точке придали статус центра Шортандинского района. И повелели впредь не именовать центр точкой, а посёлком Новокубанка. Но в привычках люди очень постоянны. В числе последних этапировались в наши многопоглащающие края корейцы, чеченцы, ингуши и другие жители Северного Кавказа и Закавказья из числа ныне именуемых «репрессированных народов».

Землянки и бараки возводились по самой примитивной технологии, частично заимствованной ещё от столыпинских поселенцев. Вырывалась круглая яма диаметром в пять-десять метров, засыпалась половой и соломой, грунтом, заливалась водой. Потом в яму заводили лошадей, водили их по кругу, смешивая немудрёный сей раствор до консистенции, пригодной для выкладывания её в формовочные станки. Сушили саман под солнцем. Только в отличие от столыпинских времён при возведении барakov на точках вместо лошадей в яму загонялись сами поселенцы. И в летний зной и в осеннюю стужу они месили смесь голыми ногами. Понятия о резиновых сапогах не было.

Из самана и возводились однообразной конструкции, но различные по размерам и назначению бараки. Бараки для жилья, для скота (в таком качестве барак назывался сараем), для отправления нужды использовались сараи (скот бессловестен). Официальных архитектурских проектов я не встречал и не могу сказать, кому принадлежит честь этого столь широко распространённого творения. Но именно по распространённости и долгожительству, творение состави-

ло, вне всякого сомнения, целую эпоху советского домостроительства. Толковый «Словарь современного литературного языка», со ссылкой на М. Горького, поясняет, что барак – это «больничное здание, обычно для заразных больных». Судя по событиям в горьковских книгах, таким барак считали в досоветское время. Относительно же его определения в советское время авторы словаря дали почти романтическое толкование: «барак – легкая жилая постройка». Большая Советская Энциклопедия от определения барака деликатно уклонилась.

И чего было десятилетия не благоденствовать бывшему президенту ГАИМК профессору Отто Крюгеру и тысячам других учёных и прочей интеллигенции, не отдыхать в таких легких жилых постройках. По словам советского писателя Федора Гладкова, он с удовольствием бывал «в огромном, чисто выбеленном бараке, залитом колючим светом лампочек (где) рядами стояли железные койки». Я же видел иные бараки. Видел их, если можно так выразиться, в полном историческом развитии. И не один раз беседовал с долгожителями барачников, как первого, так и последующих поколений. И сам некоторое время жил.

Обустройство любой точки начиналось с возведения вышки-каланчи посередине площади будущего поселения. С высоты вышки охранники днём и ночью в бинокль вели наблюдения за работой ссыльных, занятых на строительстве первых барачников и всего того, что в нынешних терминах назвали бы инфраструктурой поселения. На ночь поселенцев запирали в бараки по 50-100 человек каждый. Внизу у вышки всегда наготове – оседланный конь. Для преследования беглеца, который бы паче чаяния рискнул пуститься наутёк по степи, пространство которой легко просматривалось на добрый десяток километров. И на всём пространстве ни деревца, ни кустика – сплошь седой ковыль.

Представляете, какая огромная экономия на содержании охраны. Это не то, что в городской или иной плотно заселённой местности, где на каждую бригаду эзков пришлось бы выделять отдельный конвой. Утром, после развода работоспособных по объектам, а таковыми считались все, кроме умерших в течение ночи, дневальный выносил покойников (благо, тяжёлые не встречались), грузил на телегу и отвозил на кладбище. «Очень квёлыми были, – рассказывал мне Семён Гуляев, – ссыльные из республик Средней Азии, особенно туркмены. Бывало осенью ещё только первые морозы, а они уже по утрам на работу не выходят. Начнёшь иного будить, а он, оказывается, с вечера как уснул, так во сне и умер, без стога и оха».

После создания инфраструктуры первой, так сказать, очереди началось возведение «жилых» барачников для семейных ссыльных. В принципе, я бы их назвал длинными, метров пятнадцати-двадцати, приземистыми саманными землянками. С двухскатной глинобитной крышей, с небольшими подслеповатыми окнами, часто без форточек. «Для ча тёплый дух выпускать», – объяснил мне старик – забайкалец, из числа бывших таёжных охотников. Вот такая, извините за выражение, колбасина расчленилась внутри на три-четыре секции, каждая из которых была рассчитана на две семьи.

На каждую семью полагалась только одна комната, независимо от numerosности семьи. Бездетные супруги – повезло, многодетные – это их проблемы. Комнаты без потолков, таковыми служили сами перекрытия крыши. Это создавало и определённые удобства: в центральную деревянную балку вбивались гвозди – и гардероб для шапок и фуфаек готов. В каждой комнате одно окно и одна кирпичной кладки печка. Отопление в основном кизячное. Кизяк – это высушенный в виде кирпичей скотский навоз с примесью соломы. Или собранные в степи высохшие под солнцем коровьи навозные ляпы. Лев Толстой в роман-

тическом рассказе «Казаки» находил запах кизячного дыма «душистым», а мне он почему-то запомнился вонючим.

- Прошу вас, дорогой Василий Николаевич, заходите. Вот это и есть мой Palazzo. Отто Оскарович живо поднялся с грубо сколоченной табуретки и с неповторимой доброжелательностью пожал мне руку. Это был мой первый к нему визит, в его барак, на 33-ей точке. Шёл конец августа 1947 года. В тот день только предстояло начать первый урок древних языков, потому я и не уловил всего смысла его весёлого, но горького юмора. Palazzo – это название дворца или особняка, в особенности применительно к изысканной, аристократично изящной итальянской архитектуре.

Осматривая его стандартную барачную комнатушку, я увидел только то, что и ожидал. Обеденный стол, он же и письменный. На столе несколько ученических тетрадей (писчая бумага иного вида в те времена - большая редкость). Разумеется, из-под потолка не «лился колючий свет электрической лампы». Электричества там и десять лет спустя ещё не было. Заменяла его небольшая керосиновая лампа со скромненьким семилиннейным фитилём. Хотя кое-кто из деревенских «крутых» той эпохи уже пользовался керосиновыми лампами с десяти и даже двадцати линейными фитилями.

Но небольшая библиотечка уже набралась. Несколько десятков книг. Откуда у него, ссыльного, такие сокровища? - недоумевал я, рассматривая академические издания. «Золотая Орда» Б.Д.Грекова и А.Ю.Якубовского, вышедшая первоначально именно под таким названием в 1937 году. Капитальное издание 1939 года «Киевская Русь» Б.Д.Грекова. Удивила дарственная надпись автора труда, Бориса Дмитриевича Грекова. До того дня я знал об Отто Оскаровиче только то, что он профессор из Ленинграда - и не более того. Но дарственная надпись от академика, директора ряда институтов Академии Наук СССР (в их числе Институт славяноведения, Институт истории), сам характер надписи говорили о былом месте Крюгера в академических кругах Ленинграда и Москвы, его месте в науке. Позднее, когда Отто Оскарович любезно предоставил мне возможность читать письма Грекова, депутата Верховных Советов РСФСР и СССР, письма на 33-ю точку, я понял, какому большому политическому риску Борис Дмитриевич подвергал себя, вступив в переписку со ссыльным.

В конце шестидесятых годов в научном эссе «Аз и Я» знаменитого казахского поэта и тюрколога Олжаса Сулейменова я познакомился с его ядовитой критикой в адрес Б.Д.Грекова и академика - литературоведа Д.С.Лихачёва по поводу традиционной трактовки ими главной идеи «Слова о полку Игореве». Секретарь Союза писателей Казахстана Николай Фёдорович Корсунов предложил тогда мне написать разносную статью в адрес Сулейменова. В ЦК Компартии Казахстана готовилось идеологическая инквизиция Сулейменова по обвинению в национализме. Поэтому публикация большой по объёму статьи была предварительно Корсуновым согласована с редакцией главного идеологического органа ЦК Компартии Казахстана «Казахстанская правда». Я отказался писать разносную статью в адрес Сулейменова, найдя его критику в адрес наших учёных аргументированной. Осуждающее «безыдейную» позицию Олжаса Сулейменова Постановление ЦК Компартии Казахстана состоялось. Через несколько лет его пришлось отменять. К беспринципной чиновничьей акции против любимого мною поэта я, к счастью, оказался непричастен.

Но до сих пор не могу согласиться с тем тоном, с каким большой гуманист и прекрасный поэт Сулейменов анализировал позиции учёных. Тональность критики и её подтекстовый задиристый накал ставили под сомнение нравственные качества двух больших учёных. Так вот, известная мне перепис-

ка Б.Д.Грекова, притом открытая, я бы подчеркнул, дерзко мужественная, переписка со ссыльным, отправленным на десять лет, а затем «на вечно» в Казалонию - это настоящий нравственный подвиг. А ошибки в науке — кто от них застрахован. И великие люди ошибаются, а некоторые из них так часто, что иногда появляется искушение считать их маленькими.

Не побоялся поддерживать дружеские и научные связи со ссыльным учёным и выдающийся советский востоковед, основатель советской школы специалистов по истории Древнего Востока академик Василий Васильевич Струве. «Советская историческая энциклопедия», к счастью, отметила те качества Струве, которыми неизменно восхищался Отто Оскарович. Струве обладал широкой и глубокой эрудицией, прекрасным знанием ряда древних и современных языков, ему были доступны в оригинале письменные источники большинства древних народов бассейна восточного Средиземноморья. Его работы по истории древних и многих эллинистических государств отличались scrupulёзным освещением конкретики событий, глубиной наблюдений над повседневностью бытия народов, широтой обобщения событий, пронизательным выявлением логики движения исторического процесса. Мне, к счастью, довелось учиться на его обобщающем труде «История Древнего Востока» (изд. 1941 г.), поскольку в барачную библиотеку Отто Оскаровича свой фолиант прислал сам автор с дарственной надписью.

Потом вышли по древним цивилизациям учебники других авторов, но фундаментальный труд В.В.Струве оставался, по мнению моего учителя, непревзойдённым образцом исследовательской эрудиции. По крайней мере, именно это впечатление высказал Отто Оскарович, когда он получил письмо от Николая Александровича Машкина и его, Машкина, учебник для исторических факультетов университетов и пединституты «История Древнего Рима». Может быть, Отто Оскаровичу, как крупному эрудиту показалось, что авторы нового поколения учебников иногда наверстывали длину то, чего не могли допыхать в глубину. Не мне судить — я не знаток древностей. Профессор, доктор Н.А.Машкин — крупный специалист по истории античности заведовал кафедрой истории древнего мира исторического факультета МГУ, а с 1948 года - сектором древней истории Института истории Академии Наук СССР. Его основной труд «Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность» переведён на ряд европейских языков, в том числе и на итальянский. Умер в расцвете творческой деятельности, 50-ти лет.

Чаще всех присылал письма профессор Соломон Яковлевич Лурье. Простудировав в барачной библиотеке его труд «История Греции», потом учебники других авторов, я как-то не задумывался, но чувствовал, что более всего мне близка Греция именно Лурье. Я и позднее любил заглядывать в книгу Лурье, не по учебной надобности. Память вызвала впечатления, за ними сюжеты и рука тянулась именно к этой книге с великолепными иллюстрациями. Много лет спустя (1967 г.), по дороге из БАНи (так в шутку называл Отто Оскарович Библиотеку Академии Наук в Ленинграде), я высказал своё впечатление об этой книге.

—Василий Николаевич, ведь ту книгу писал доктор не только исторических, но и филологических наук. Вы не обратили внимания: он был профессором Самарского, Ленинградского и Львовского университетов. С блеском писал работы по древнегреческой истории, литературе, языкознанию, эпиграфике, фольклору, философии и даже математике.

А мне подумалось вот ещё что. Может быть именно занятия древностью, наложили на добрую от природы душу Соломона Яковлевича Лурье то благородство, что не позволяло ему предлагать читателю научные страницы суч-

ными. Он уважал читателя, потому и оживлял каждую страницу своего труда теплом сердца, наполнял чувствами наблюдательного художника и тонкого эстетa. Такой человек не мог не переписываться со своим ссыльным коллегой даже под Дамокловым мечом репрессий.

Я назвал имена немногих крупнейших ученых, которые переписывались со ссыльным. А писали они не только из благородного чувства дружбы, но и потому, что движение науки невозможно без обмена мнениями, взаимной помощи и поддержки. Изгнать полностью из науки рождение научных мнений и идей, предрержащие власти, к счастью, оказались не в состоянии ни тотальной высылкой учёных за рубеж целым «философским пароходом» (по прямому указанию Ленина), ни отправкой их этапами в казахстанские степи, сибирские лесопалы, в колымские рудники и инженерно-конструкторские «шарашки».

Учёные того поколения, видимо, особенно остро чувствовали, как скороотечна в науке исследовательская пора - горение жаркой свечи. Поэтому трудились не просто увлеченно, самозабвенно. Нет, они работали с жертвенной неистовостью, задыхаясь от нехватки времени, безжалостно подгоняли других. Отто Оскарович вспоминал, как однажды его, молодого в то время учёного, встретил в коридоре Академии, на бегу, Николай Яковлевич Марр и попросил помочь как можно быстрее изучить один из древних языков восточного Средиземноморья.

—Я согласился. Тогда он достал из кармана записную книжку, долго-долго рылся и вдруг назначает мне встречу у него, Марра, на квартире, через три месяца, в три часа ночи. Я подумал, что он надо мною подшучивает. Но лицо Николая Яковлевича было совершенно серьезно. Ровно через три месяца, ровно в назначенный день и час, минута в минуту, нажимаю кнопку звонка и к моему удивлению мой шеф, в то время он Президент Государственной Академии истории материальной культуры, встречает меня в вполне рабочем состоянии. А за чашкой чая вежливо благодарит за то, что я не забыл к нему придти, но, просит извинения, — просьба отпала: язык он уже изучил. Обменялись мнениями о деталях проблемы «генетического единства языков», которая его тогда очень занимала.

Беседы с Отто Оскаровичем о системе взглядов академика Н.Я.Марра по общим вопросам языкознания и о положении, сложившемся в то время в советском языкознании в целом, для меня представляли тогда, осенью 1948 и зимой 1949 года, особый и, надо прямо сказать, жгучий интерес. Суждение Крюгера о Марре, о научной драме этого ученого с мировым именем я изложу чуть позднее.

У настоящей беды язык короткий: собеседник не рассказывал мне о своих собственных бедах после изгнания его из школы 34-ой точки. Я только и узнал от него, что, доведенный до крайней нищеты, он обратился с письмом в Министерство просвещения. В местные органы поступило указание - «использовать профессора О.О.Крюгера на учительской работе для ведения дисциплин неидеологического профиля». Он начал преподавать математику, физику, астрономию. Друзья прислали из Ленинграда новейшие издания по новым для него специальностям и методике их преподавания. И как ни пыжился местный математик превзойти Отто Оскаровича, ему это не удавалось. Не зря говорят, что лучшее в мире образование то, которое получено в борьбе за кусок хлеба. Правда, наш математик-соперник может быть ещё и потому проигрывал историю, что слова перипетии и перепитие он упорно не различал.

Приглядевшись, чем укрadкой занимался в Шортандинском почтовом отделении, вчерашний ответственный секретарь районной газеты, бежавший на станцию Шортанды из соседнего, Сталинского района, Отто Оскарович

предложил мне попроситься на вакантное место учителя русского языка и литературы. Так я и оказался в одной со ссыльным президентом Шортандинской средней школы. И жили мы с ним на одинаковом расстоянии от школы. Километрах в трёх от станции Шортанды (в переводе с казахского – Щучье озеро, которого там уже давно не было). Он жил одиноко - в барачной секции 33-й точки, а я с молодой женой, её матерью, братишкой и двумя младшими сестрёнками – тоже в барачной секции 33-й точки. Зимняя ль метель, холодная ли слякоть – все равно дотопывали мы в школу за пятнадцать минут до звонка. Привыкли. Профессор привык потому, что его давно отучили от благополучия, девятнадцатилетний учитель с благополучием пока вообще не был знаком.

Дорога в школу и из школы - это то золотое время досуга, которое профессор ценил за компанию жадного и благодарного слушателя, а слушатель - за энциклопедически эрудированного и бескорыстного учителя. Для мало-мальски наблюдательного ума в самих школьных стенах было душно. Чего стоило выносить напыщенный взгляд нашего директора, преподававшего русскую литературу. Высшей добродетелью той поры считалось не просто постоянно демонстрировать свои верноподданнические чувства. Для руководителя важно было ещё и обнаруживать личные способности политической, а ещё более ценно - идеологической бдительности. На межрайонную августовскую конференцию учителей (для меня она была первой) просочилась информация, что в одной из сельских школ Шортандинского района девочки-восьмиклассницы гадали на блюде. Наш директор тут же попросил слова вне очереди:

- Вот тут сейчас с тревогой говорили о том, что в одной из школ нашего, Шортандинского района, восьмиклассницы занимались спиритуализмом. Подчеркнув слово спиритуализм, Михаил Писаненко сделал выжидающую паузу, а потом с пафосом:

-Спиритуализм – это еще, куда бы ни шло. Но есть сведения, что в некоторых школах Сталинского района девятиклассницы Есенина почитывают. Вот с чем пора разобраться.

Он знал, почему надлежит бдеть: в десятичной «Малой Советской Энциклопедии» чётко и ясно было записано «Есенин Сергей Александрович – кулацкий поэт...». А если идейное единство кем-то воспринималось как коллективная вонь, так это тем хуже для инакомыслящего.

Встречались в школах и такие молодые люди, которые старались внести личную лепту в борьбу за идеологическую чистоту. Пожалуй, это делалось в порывах самоутверждения, юношеского недомыслия. Для многих из нас и сегодня естественно учение без приложения собственной мысли. Тщеславные и честолюбивые ловко используют наше поведение для достижения своих карьеристских целей, удовлетворения порочных желаний. Порок же, как известно, от удовлетворения только возрастает.

Возвратилась в конце августа 1948 г. из Свердловска с так называемой зональной лысенковской конференции по биологическим наукам наша юная учительница. Там «маститые» учёные натаскивали школьных учителей «подвергать уничтожающей критике, не оставляя камня на камне» (любимое выражение Сталина) такую буржуазную лженауку, какой была объявлена генетика и, конечно же, беспощадно искоренять всяческие ухищрения сторонников «морганнизма-менделизма». Биологи, понятное дело, в электронике не очень, чтобы очень, тем не менее и им было вменено говорить, что «кибернетика – это продажная девка империализма» (выражение одной из центральных газет того времени).

От пристального взгляда нашего директора не ускользнула такая деталь. Во время доклада юной участницы конференции на заседании нашего педаго-

гического совета Отто Оскарович молчал. Бледность на лице выдавала его напряжённое внутреннее состояние. На переменах продолжались её восторженных рассказы о том, как на лысенковской конференции воздавали «по заслугам, кому надо», Отто Оскарович в таких случаях незаметно выходил из учительской комнаты в коридор. Иной раз приглашал и меня: «Пойдём, Василий Николаевич, там, кажется, ваши любимчики расшумелись».

И это не ускользало от глаз нашего директора. Своё наказание он рассчитал тонко. Когда в зимнюю стужу 1949-го от простуды неожиданно наша преподавательница биологии скончалась, директор поручил именно Отто Оскаровичу произнести надгробную прощальную речь. Поручение высказал в учительской, при всём коллективе, чтобы не вздумал отказаться. Как сейчас помню я свое состояние потрясённости. На степном кладбище, на трескущем тридцатиградусном морозе Отто Оскарович обнажил голову. На огромном лысом черепе проступили капельки пота. Но он говорил об усопшей такие слова искреннего уважения к безвременно угасшей в ней жизни, которые не мешали ему оставаться в своей речи искренним. Откуда нашему директору было постигнуть ту простую истину, что такт — это рассудок сердца.

Читатель этих заметок сможет вернее понять ситуацию, если я позволю обратить внимание на два обстоятельства. То было время фронтального наступления невежества на широкий ряд фундаментальных наук, философию, литературу, театр, кино, искусство. Время тупой расправы над их наиболее талантливыми представителями. Полное невежество деспотической верховной власти в науках вело к полному тупоумию в действиях. А тупицы мелкие искренне копировали крупных.

Во вторых. На окраине 33-ей точки, в излучине речки Дамсы (мы ласково называли её Донец) лет за десять-пятнадцать ссыльные десятилетники и смертники из числа антилысенковцев, эти самые, проклинаемые пропагандой менделисты-морганисты, буквально взлелеяли в ветреной степи рукотворный зелёный оазис. За высокими тополями и наклонившимися вдоль поливных каналов вербами, в окаймлении диковинных засухоустойчивых кустарников взрыхлялись экспериментальные делянки. Колдуя от зари до зари на этих усталых делянках, ссыльные долготерпцы спасали жизнь подлинно научной мысли от шарлатанской инквизиции. Давали ей развиваться, окрепнуть и заложили её в программу исследований всемирно известного Шортандинского института зернового хозяйства.

На вечерних прогулках вокруг этого чудесного оазиса Отто Оскарович не только читал для меня лекции по древней греческой и римской литературе. Он так называл мне фамилии всех тамошних учёных, сосланных на десять лет, а некоторых на тот же срок, но только после оглашения приговора о расстреле. Часть этих фамилий была внесена мною в список, об обстоятельствах изъятия которого вторым секретарём Шортандинского райкома я расскажу на другой страничке.

«Коран» утверждает, что чернила учёного и кровь мученика имеют перед небом одинаковую ценность. Шортандинскую опытную станцию создавали учёные и мученики в одних и тех же лицах. Не Брежнев, как это потом доказывали всему миру бесстыдные сценаристы фильма-трилогии о «подвигах» второго секретаря ЦК Компартии Казахстана в целинной эпопее.

Там же, за 33-ей точкой, во время вечерних прогулок вокруг рукотворного оазиса, Отто Оскарович не раз возвращался своей памятью о его работе под началом Николая Яковлевича Марра, неизменно отмечая его огромную эрудицию и необыкновенную работоспособность. Академик Российской Академии Наук ещё с 1912 года, Марр пользовался непоколебимым авторитетом у зару-

бежных филологов, в том числе филологов из сильной французской школы. Когда он впервые опубликовал (1920 г.) свою доктринально марксистскую работу «Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры», то некоторые, знавшие Марра его зарубежные коллеги, не поверили в его авторство. Ж.Вандриёс так откликнулся на эту публикацию: «Если бы я совсем не знал Марра, то подумал бы, что это шарлатанство, но поскольку он мне известен как крупный учёный, то это хулиганство».

Даже в популярной словесной вязи я не позволю себе самонадеянно излагать детали проблемы, в которой специалисты усмотрели хулиганство выдающегося востоковеда и лингвиста. Современный читатель без труда сам поймёт, если я приведу, извините, немного длинноватую выписку (с купюрами, которые, однако, ни в коей мере не нарушают смысла).

БСЭ, т. 18: «В 1925 г. Марр пытался связать свою систему взглядов с философскими положениями исторического материализма... Термин «новое учение о языке» был употреблён впервые в 1924 (ранее Марр называл свою теорию яфетической). В школе Марра преобладала тенденция законсервировать его взгляды, в том числе и явно ошибочные, «новое учение о языке» претендовало быть единственно марксистским направлением в языкознании. В газете «Правда» была проведена дискуссия (1950 г.), в которой участвовали как сторонники, так и противники «Нового учения о языке». С несколькими статьями, направленными против этого учения выступил И.В.Сталин».

Как видим, БСЭ выставляет Сталина в качестве противника Марра и его «нового учения о языке». Но я хорошо помню, как Отто Оскарович в своих беседах со мною не только давал понять, что разработка пресловутого «нового учения о языке» была именно Сталиным навязана Марру. Понуждая Марра заняться созданием сугубо марксистского языкознания, Сталин, отмечал Отто Оскарович, мог использовать для давления на Марра даже то обстоятельство, что они оба были уроженцами Кавказа (Марр родился в Кутаиси) и, возможно, даже когда-либо встречались «по революционным делам».

Не надо быть большим аналитиком, чтобы увидеть примитивный стереотип политического руководства: сначала «спустить партийную установку» создать нечто исключительно марксистское, единственно верное, довести этим дело до кризиса, до краха. Затем выступить в роли узревшего непорядок мудреца, отыскать виновных и заслуженно покарать презренных «врагов народа», «вредителей». Или, по меньшей мере, недальновидных аракчеевцев, взявшихся за руководство наукой. «Если бы я не был убеждён в честности тов. Мещанинова,- писал Сталин в «Правду»,- и других деятелей языкознания, я бы сказал, что подобное поведение равносильно вредительству... ликвидация аракчеевского режима в языкознании, отказ от ошибок Н.Я.Марра, внедрение марксизма в языкознание, - таков по моему путь, на котором можно бы было оздоровить советское языкознание».

Это великодушное обещание владельца не рубить голову Ивана Ивановича Мещанинова, директора ряда академических институтов, академика-секретаря Отделения литературы и языка Академии Наук СССР, прозвучало для судеб науки слишком поздно («Правда», 20 июня 1950 г.). Я прочитал её, уже будучи год на Сахалине, и вспоминал, как где-то в марте или начале апреля 1949-го Отто Оскарович показал мне скрупулёзную информацию, помещённую в «Литературной газете».

Глухо сообщалось, что на заседании парткома МГУ студенты и аспиранты «потребовали» от видных профессоров объяснения, почему они, профессора, не «перестраивают» свои лекции на основе марксистской теории языкознания. В центр атакуемых были выставлены академики В.В.Виноградов,

С.П.Обнорский, член-корреспондент АН СССР С.Г.Бархударов. Судя по тому, что возражать «эрудированным» критикам осмелилась только профессор Галкина-Федорук, было ясно: не «дискуссией» в парткоме МГУ решается судьба ведущих языковедов страны. Она уже давно планомерно предопределена так же, как и печальная участь тех биологов, которые корпели на экспериментальных участках на окраине 33-ей точки, терпеливо отсчитывая своё первое десятилетие ссылки.

Пересчитывал я информацию в «Литературке» и раз и два и три – и ничего не понимал. Огромный сократовский лоб Отто Оскаровича был бледен. Он окаменело молчал: ему ли было сомневаться, что невежество торжествует очередную победу. Принимается тупоумное решение о судьбе тех учёных, которые профессионально близки, ему, сильному учёному. Я же, зелёный учитель без высшего образования, почувствовал полную растерянность – как мне преподавать русский язык без учебников «Русский язык», «Русский язык в национальной школе», без журнала «Русский язык в школе», даже без книги «Хрестоматия по истории русского языка». Ведь авторами, редакторами и составителями этих настольных пособий для всех учителей страны были именно С.Г.Бархударов и С.П.Обнорский. А коль скоро они признаны несостоятельными марксистами, то их книгами отныне нельзя будет пользоваться.

Что же академический институт рекомендует на сегодня взамен? Письмо с таким вопросом, я направил в адрес директора Института языкознания АН СССР И.И.Мещанинова. Понятно, что в той ситуации самым искусным манёвром считалось трусливое молчание – мне не ответили.

Осенью 1948-го, Отто Оскаровича переселили из барака 33-ей точки в барак на станции Шортанды. Я тоже переселился на эту станцию в дом моего брата. И хотя дом брата, с двух комнат, считался по тем временам достаточно приличным, я, из жадности как можно большему научиться у Отто Оскаровича, осторожно пошутил: «А здорово было бы, если бы мы жили вместе, скажем, у вас, в вашем новом Palazzo?»

Святая, высокая душа! Он, наверное, и минуты не подумал о чудовищной тесноте:

-Так за чем остановка, Василий Николаевич?

Нищему собираться – только кушаком подпоясаться. Вечером того же дня в новом Palazzo сильного президента ГАИМКА решалась невероятной сложности мизансцена. Попытайтесь всё-таки её представить! В квадратной барачной комнатке большой обеденно-письменный стол. По одну сторону стола дощатый топчан. Он для сидения и сна – многофункциональный, если определять его назначение в современных терминах. По другую сторону стола такой же дощатый топчан для меня и моей молодой жены. Его функциональное назначение аналогично. В изголовье каждого из двух топчанов по этажерке с книгами. Для двух табуреток место нашлось только у порога. Но, вы, дорогой мой читатель, наверняка не поверите, что, когдуя над этой мизансценой, мы так заразительно смеялись, выслушивая наши поиски композиционных решений, как не смеялись ни разу до того. Да, смех – действительно кратчайшее расстояние между двумя людьми, но как могла тогда понимать эту истину молодая женщина, для меня остаётся загадкой.

В тот же вечер были продолжены уроки древнегреческого и латыни. Мой учитель не был строг в манерах, но пунктуален и не жалел своих сил ни при какой усталости. Как-то, когда мы ещё обитали на 33-ей точке, он не пожалел труда, тайком принес из Шортандинской школы телескоп Максудова с увеличением до двухсот крат и в течение недели читал мне и моей жене лекции по астрономии. Мы устанавливали телескоп на приземистый глинобитный сарайчик,

от которого исходили «душистые запахи свежего кизяка», но через его трубу нам открывалась бездонная голубая вселенная. «Открылась бездна звёзд полна, звёздам нет счёта, бездне — дна», — комментировал Отто Оскарович.

Теперь же, когда мы стали жить в общем Palazzo, в его апартаментах установился единый, радостный, но признаться откровенно, тяжёловатый для меня режим. Каждый вечер мы сидели часов до двенадцати за подготовкой к очередным урокам и проверкой высоких стопок ученических тетрадей. После двенадцати до часу — до двух занимались языками. Потом Отто Оскарович с мягкой улыбкою ни то спрашивал, ни то предлагал: «А не пора ли нам почитать, что — ни будь для души?» И я как сказкой заслушивался тёплым рокотанием его густого баритона. Чтец он был божественный. Чтобы я быстрее осваивал немецкий язык (вы же знаете, как ему нас в школе учили) Отто Оскарович читал мне сказки Оскара Уайльда в немецких переводах, много из Гёте, больше же всего любил романтические стихи Кёрнера. Он же приобщил меня к тончайшей лирике Тютчева, Фета, Алексея Константиновича Толстого. Из литературных образов и исторических лиц ему были близки натуры бесстрашные, не гнушиеся перед насилием деспотов.

Как-то, то было еще ранней осенью, когда седые ковыльные степи особенно прекрасны, на прогулке, вдали от 33-ей точки, я осмелился задать самый больной вопрос.

— За что же вас, Отто Оскарович, по существу, основателя советской пирологии, профессора, который занял после смерти Марра столь обязывающее научное кресло Президента ГАИМКа, сослали в наши края на десять лет.

— Скажу Вам откровенно — не знаю, — он пытался улыбнуться, видимо, чтобы не понизить настроение прогулки, но глаза его сделались грустными. Взором он начал следить за черными кругами, которые чертили в небе хищные коршуны. После долгой паузы он свой ответ продолжал, а я не осмеливался перебивать его наводящими вопросами.

— Вначале меня совершенно неожиданно вызвали на заседание парткома и исключили из партии. Собственно, членом партии я и не был, я был только кандидатом в члены ВКП(б). Формулировка мотива — «за потерю партийной бдительности». Тогда это была распространённая формулировка для исключения из партии учёных. Мне она предъявлялась, поскольку моя вторая жена когда-то состояла в партии левых социалистов — революционеров (сокращённо эсеров). На работе оставили. Но вскоре ночью арестовали. На первом допросе молодой следователь в деликатной манере предложил мне «побеседовать» (именно «побеседовать») с ним по теме, как я, как учёный, представляю себе исторический путь, пройденный нашей партией. Предложил закурить, я отказался. Полагая, что арест — это какое-то недоразумение, что передо мною сама молодая совесть нашей партии, я честно начал излагать ему свои взгляды, с раздумьями и сомнениями. Он довольно долго слушал. Потом закурил, начал ходить по кабинету, а я всё говорил.

— Хватит лгать! С-с-су...а! — Удар сзади был таким неожиданным, что я даже не мог потом вспомнить, чем и как и сколько времени он меня избивал. И вот... я здесь, как видите.

При этих словах Отто Оскарович замолчал. Молчание — алтарь осторожности. Я больше никогда, даже в самые доверительные минуты, не возвращал его к драматическим сюжетам: он сильно любил свою умную, талантливую жену. Её расстреляли.

Зимой 1949 Отто Оскарович получил письмо от Ирины Оттоновны, своей супруги по первому браку. Она тяжело перенесла немецкую блокаду Ленинграда. Ноги опухли, много других недугов дистрофического происхождения. А в

Ленинграде всё ещё было и холодно и голодно. Отто Оскарович предложил ей приехать с сыном от второго брака. Помогал ему окончить школу. А после его отъезда, позволил вселиться в свой Palazzo.

Ирина Оттоновна оказалась человеком изумительным. Юный Отто влюбился в необыкновенно красивую Ирину, когда ходил в её аристократический дом в качестве студента-репетитора. Теперь совершенно неприспособленная к роли хозяйки аристократка, испукала недостаток этого качества детской непосредственностью, материнской добротой и безграничной весёлостью. Из-за печки, где она и моя жена вместе готовили обеды для своих занятых школьниками тетрадями мужей, только и слышно было: «Роза Павловна, а вы послушайте вот эту арию, я вам напою её а капелла. Это из «Кармен». А как вам вот эта, из «Аиды». И она, по свидетельству Отто Оскаровича, действительно без погрешностей напевала всё то, что предлагала из своего неистощимого репертуара, и на немецком и французском языках.

Когда же Ирина Оттоновна предлагала отведать какой-нибудь шедевр из её кулинарных новинок, то надо откровенно признать, очень трудно было отказаться, а ещё труднее – проглотить. С весёлой колыбельной она отправлялась и спать. За печку, на тех двух табуретках, которые на день отодвигались к двери. Наш внутренний судья – совесть – повелел нам, с Розой Павловной, срочно оставить дорогой Palazzo Крюгеров. Недели две или три спустя я расстался с Отто Оскаровичем на многие годы, а с Ириной Оттоновной навсегда.

А произошло это после неожиданного позднего вечернего вызова пред ясные очи секретаря по идеологии Шортандинского райкома партии. Я зашел в роскошный кабинет директора местного промкомбината, в котором районное начальство в тепле и уюте решало свои партийные дела с шортандинцами. После вежливого приветствия он, к моему удивлению, пригласил пройти с ним в совершенно не отапливаемый кабинет клуба и начал так же вежливо, я бы сказал, как-то даже вкрадчиво, расспрашивать, кто я, что я и верно ли, что переселялся из дома родного брата в барак к ссыльному Крюгеру.

Я подтвердил также, что осенью предыдущего года действительно составил список, в который включил местных интеллигентов, в том числе и несколько ссыльных учёных из сельхозопытной станции. Подтвердил ещё, что несколько лекций в клубе промкомбината мы уже прочитали. Отто Оскарович читал лекцию по астрономии. Глядя на секретаря, я не мог тогда уразуметь, почему он при этих словах сдвинул шапку, в клубе было очень морозно. Как сейчас вижу, его красивая круглая голова, лысоватая, волосы на ней рыжие, редкие, а на голове выступают дымящиеся капельки пота.

– «И у вас есть такой список! – спросил он.

– Есть.

– И вы можете сейчас принести его?

– Конечно, могу».

Минут через десять – пятнадцать я прибежал со списком. Секретарь сидел за столом все в той же. С обнажённой головой. Ему всё еще не было холодно. Внимательно прочитал мой список лекторов, потом также внимательно тематику запланированных лекций, деликатно простился, пожелал успехов в учительской работе. Но обратил моё внимание, что для пропаганды знаний среди населения официально существует общество «Знание».

Через неделю мне поручили читать призывникам просветительские лекции. Сам я, по заключению медицины, от службы в армии был освобождён. Поэтому с удовольствием три дня кряду читал одногодкам лекции. После последней лекции майор подошел и сказал: «Эшелон отправляется через час, ваш дом здесь рядом, надеюсь, Василий Николаевич, к отправке вы успеете со-

браться». Оторопевшая жена не могла поверить, на слёзы времени не оставалось, мы почти бежали к эшелону вагонов-теплушек. Я не опоздал. Поверьте, мне и сейчас иногда хочется попасть в архив, узнать фамилию того секретаря райкома, чтобы, назвав по имени, благодарить за остроумный и человечный выход из ситуации. Опытный идеолог, он сообразил, что осторожность не может быть излишней и для меня и для него.

Многочисленные мои письма к Отто Оскаровичу с Сахалина остались без ответа. Вначале я огорчился, потом недоумевал, успокоиться не мог даже после того, как догадался, что в эпистолярную связь вклинились ребята, любопытные по долгу ревностной службы. Однако я не сомневался, что как бы долго не пришлось служить, все равно встречу со своим учителем, и занятия продолжатся.

Говорят, надейся на лучшее, но приготовься к худшему. Моя же надежда строилась на худшем. Гудшее состоялось ещё до моего отъезда на Сахалин. Где-то, примерно, в середине морозного марта 1949 года, ранним утром, Отто Оскарович возвратился с утренней прогулки позднее обычного. Лицо и огромный лоб были бледны. Он с трудом скрывал свое возбуждение. Я прежде удивлялся его душевному равновесию, неиссякаемому юмору и жизнелюбию. Срок десятилетней ссылки закончился ещё в 1948 году, но он спокойно ждал, никто даже не замечал его внутреннего напряжения. Душевное спокойствие в его беде было лучшим облегчением.

- Вы – учитель русского языка, Василий Николаевич. Объясните мне, пожалуйста, какая разница между словами *пожизненно* и *навечно*?

Не содержание, а тон вопроса страшно смутил меня: я почувствовал, что случилась какое-то большое несчастье, и объяснение моё ему совсем не нужно. Нужна пауза, чтобы успокоить сердце и дыхание. Он не знал, с чего начать сообщение о том, что потрясло его и всех ссыльных учёных 33-ей и других казлонских точек в то утро.

Более десяти лет они ждали окончания своей беды. Прошли сроки, они готовы были ещё ждать. Но шортандинский комендант по надзору за ссыльными зачитал оскорбительный, неграмотный по форме, чудовищный по правовому беспределу Указ Президиума Верховного Совета СССР за подписью Н.М.Шверника. Указ гласил, что отныне они считаются сосланными *навечно*. Даже не пожизненно, а именно *навечно*. Из семантической логики слова вытекало, что не только сами репрессированные, но и их дети становятся вечными поселенцами.

Злые деяния деспотов долговечны, но сами они, к счастью, не вечны. Возвратившись в 1953 году с Сахалина, я узнал, что мой учитель попал под первую волну «реабилитированных» и возвратился в любимый Ленинград. Разыскал я его на одной из Линий (названия улиц) Васильевского острова Ленинграда. Квартира сверхскромная, как и все квартиры в старинных барских особняках: мало «квадратов», мало удобств, но высоченнейший потолок. Что-то вроде широкого колодца.

С неутолённой жаждой к научной работе, он был счастлив тем, что мог каждый день пешком на три часа приходить в БАНю, пешком возвращаться домой, любоваться набережными Невы. Более трёх часов в день он уже тогда не мог работать: уставали глаза, роняла перо дрожащая рука.

-До боли в сердце люблю Ленинград», - сказал он со вздохом, когда мы в первый вечер возвращались из Библиотеки Академии Наук, подошли к набережной Невы, и нам открылись освещённые заревом заката виды на Зимний дворец, Растровые колонны и Петропавловскую крепость. Я тогда работал около месяца в БАНе. Отто Оскарович готовил для дипломатического сборника

переводы старинных шведских документов, а я - в фондах Астраханской приказной избы (XV-XVI век) собирал документы для диссертации.

Его последняя помощь мне покажется смешной, но она трогательна. На вахте я выкладывал из портфеля недозволенные к вносу в читальный зал печатные издания, а он заметил в портфеле моток толстого шнура.

-«И кого же вы там собираетесь вешать?». Я объяснил, что читальная комнатка моя («читальный зал») находится в самом конце длинного лабиринта узких коридоров, заставленных высокими книжными шкафами.

-Я подолгу блужду, пока иду туда и ещё дольше, когда возвращаюсь. А случись пожар, мне не пробежать между горящих шкафов, я воспользуюсь окном и вот этой верёвкой.

С того вечера Отто Оскарович без опоздания приходил к закрытию моего читального зала и выводил меня из лабиринта. Прошло немного лет и мир облетела потрясающая весть: пожар уничтожил неоценимые книжные и рукописные сокровища Библиотеки Академии Наук СССР (Ленинградского отделения).

-Если вы в следующем году приедете в Ленинград, то заходите к нам непременно. Случится неожиданно приехать, и нас не будет дома, вы найдете нас в санатории, это недалеко, мы будем под Ленинградом. Лечащий доктор и большой друг Отто Оскаровича Маргарита Штритер несколько раз повторила приглашение и протянула листочек с адресом.

- Да-да, Василий Николаевич, через год мы будем, пожалуй, под Ленинградом, негромко пошутил Отто Оскарович. Он как-то по-особому улыбнулся - я ушёл с тяжёлым сердцем.

В прошлом десятилетии в России произошли самые революционные и самые парадоксальные за весь XX-ый век перемены. Большевики первого поколения экспроприировали помещиков, буржуазию, зажиточных крестьян, затем всё крестьянство, весь разнообразный ремесленный люд страны. Лиха беда - начало. Большевики третьего поколения, я их почтительно именую большевиками-внуками Ильича, оказались куда последовательнее своих дедов. Они экспроприировали и поделили между собою не только гигантские материальные ценности всего народа, но и его денежные вклады в сберкассах. На встрече с учёными в актовом зале Московского университета в 1995 г. Президент Ельцин подытожил первый результат. Цитирую по газете «Московский университет»: «Нам удалось в короткий срок создать класс богатых...».

А что выиграла от этого российская наука? Вот два знаковых, хотя и частных, события. Бежавший из Академии Наук за наживой Секретарь Совета Безопасности России Борис Абрамович Березовский купил в Англии остров с дворцом, лугами и дубовыми рощами. А в это время в Ленинграде, на Дворцовой площади, митингующие учёные поднимают обошедший все газеты мира плакат: «Нищий учёный - позор России». Позвольте мне, седовласому современнику XX-го века, тоже подытожить. С октября 17-го российская наука всё время стояла на паперти. То на коленях молила не казнить невинные души своих апостолов, то просит на жизнь с протянутой рукой.

І.Ю.Сінкевич

Краєзнавці Херсонщини: Кравець Семен Семенович

Професійні історики-регіоналісти та краєзнавці-аматори цілеспрямованим вивченням місцевої історії, як невід'ємної ланки історії України, забезпечують збереження, дослідження й популяризацію історії рідного краю серед його

мешканців та вводять у науковий обіг фактичний матеріал, як необхідну основу для пізнання історичної реальності. Тому, дослідження життя, діяльності й творчої спадщини місцевих краєзнавців є важливою ланкою у вивченні історії життя суспільства, розвитку краєзнавства та історичної науки загалом.

У наукових публікаціях, кандидатських і докторських дисертаціях на сьогоднішній день відображено розвиток історичного краєзнавства практично в усіх регіонах України. Але Херсонщина до останнього часу випадала з подібних досліджень. Окремі моменти розвитку історичного краєзнавства у нашому краї розкриті Т.Ф.Григор'євою, але, у відповідності до хронологічних меж її роботи, — лише до середини XIX століття [1]. Розвиток громадської форми краєзнавства на Херсонщині, особливо за межами обласного центру, на науковому рівні практично не розглянуто.

Необхідно виявити місцевих дослідників — найяскравіших представників географічного, історичного, літературного краєзнавства області; установити біографічні дані краєзнавців, простежити витоки їх краєзнавчих зацікавлень, становлення методичних засад пошукової роботи; з'ясувати зв'язок краєзнавчих досліджень із професійною та громадською діяльністю місцевих краєзнавців, з умовами наукової праці у різні періоди їх життя; охарактеризувати творчий добробок краєзнавців, визначити напрямки й методи їхньої роботи, проаналізувати їх роль у культурному житті регіону, значення для сучасних історико-краєзнавчих досліджень.

Тож, дана робота, що доводить до наукового загалу інформацію про життєвий і творчий шлях С.С.Кравця — зачинателя краєзнавчого руху у районному центрі Херсонської області — смт. Велика Олександрівка, покликана розширити уявлення про характер історико-краєзнавчого руху на Херсонщині другої половини XX століття.

Кравець Семен Семенович народився 1 листопада 1924 року у селі Чаплинці — районному центрі Херсонського округу Миколаївської області в сім'ї селянина-бідняка, який після колективізації став колгоспним трактористом. До війни С.Кравець закінчив 9 класів Чаплинської середньої школи [2]. 3 вересня 1941 року по жовтень 1943 року село Чаплинка було окуповане і Семен Кравець працював у колгоспі (який тоді називався громадським двором), а в 1943 році — чорноробочим на трасі Чаплинка — Армянськ [3: 1].

Коли село Чаплинка було звільнене від фашистських окупантів, С.С.Кравець був призваний до армії, воював у складі 4-го Українського фронту рядовим мінометної роти 3-го батальйону 5-го гвардійського стрілецького полку 3-ї Волноваської гвардійської стрілецької дивізії. А вже 18 грудня 1943 року під час боїв по ліквідації ворожих сил у долині річки Конки та знищенню німецького плацдарму, що відомий у військовій літературі під назвою "Херсонський плацдарм" під містом Цюрупинськом 19-річного Семена Кравця було важко поранено — він втратив праву ногу [4].

8 січня 1945 року Семена Кравця виписали зі шпиталю міста Кисловодська і як інваліда Великої Вітчизняної війни III-ї групи відправили додому, в село Чаплинку. Він пішов працювати завідувачим бази райспоживспілки, а восени 1945 року — завідувачим відділу культосвітроботи Чаплинського райвиконкому [3: 3].

Навесні 1945 року, закінчивши екстерном Чаплинську середню школу, С.С.Кравець поступив на перший курс заочної форми навчання географічного факультету Херсонського державного педагогічного інституту ім. Н.К.Крупської /ХДПІ/, працюючи в цей же час диктором Херсонського міського радіомовлення. У 1946 році перейшов на стаціонарне навчання, одночасно працюючи секретарем заочного відділення ХДПІ. Навчаючись лише на "відмінно", брав активну

участь у гуртковій, культурно-масовій та політичній роботі, за що на 2-му курсі С.С.Кравця була надана стипендія ім. Н.К.Крупської. Тож роботу на заочному відділенні Семен Семенович припинив і повністю віддався навчанню та громадській роботі [3: 4].

У 1949 році, після закінчення з відзнакою ХДПІ, С.С.Кравець був направлений на роботу вчителем географії, логіки та астрономії у Великоолександрівську середню школу. Через півроку був призначений завучем цієї ж школи і пропрацював на цій посаді двадцять років [4], ставши справжнім зачинателем та організатором краєзнавчого руху у Великій Олександрівці.

С.С.Кравець розпочав свою роботу вчителем географії з твердим переконанням, що викладання цієї навчальної дисципліни повинно будуватися на краєзнавчій основі. Ці переконання прищепили йому улюблені вчителі – шкільний учитель географії Є.С.Гришко та викладач кафедри марксизму-ленінізму ХДПІ, географ і один із найвизначніших на той час херсонських краєзнавців, – М.М.Авдальян [3: 13]. Ось чому, із першого дня своєї практичної роботи, С.С.Кравець розпочав збір краєзнавчого матеріалу й виготовлення на його основі наочних посібників, які широко використовував як на уроках географії, так і пізніше – на уроках історії.

У 1949 ж році С.С.Кравець організував у Великоолександрівській середній школі *географічний гурток*, у якому щорічно працювало 50-70 учнів. Гурток складався із трьох секцій – метеорологічної, природничої та економічної.

Метеорологічна секція була найбільша і найактивніша, складаючись в основному з учнів 5-7-х класів. Для її роботи вчитель разом із учнями створив шкільний географічний майданчик, за визнанням у 1961 році завідувача відділом шкіл та вузів Херсонського обкому партії М.О.Ковальова, – один із найкращих в області [5]. Там учні систематично вели агрометеорологічні спостереження. Їх наслідки підсумовували й виготовляли діаграми, схеми, таблиці, рози вітрів, з якими ознайомлювали агрономів місцевих колгоспів і, звичайно, використовували на уроках географії.

Члени природничої секції (також у більшості – учні 5-7-х класів) вивчали ґрунти, флору й фауну району, збирали їх зразки, виготовляли опудала та мумії тварин. Дослідження розпочали з території села та його околиць, перейшовши потім на планове вивчення усього району.

Члени економічної секції (в основному – учні 8-10-х класів), опрацьовуючи матеріали щорічних районних сільськогосподарських виставок, публікацій в обласних та районних періодичних виданнях, даних із планового відділу та відділу колгоспного будівництва райвиконкому, власних екскурсій на виробництво, досліджували історію виникнення і господарського розвитку окремих колгоспів, радгоспів, промислових підприємств району [6].

Швидко набирався багатий краєзнавчий матеріал: фотографії, документи й спогади учасників громадянської та Великої Вітчизняної воєн, ветеранів колгоспного будівництва й передовиків повозєнних п'ятирічок; економічні карти району, таблиці, діаграми, описи історії та господарського розвитку колгоспів, промислових підприємств району; схеми, графіки, діаграми, що характеризують клімат; опудала тварин, гербарії рослин, моноліти ґрунтів; археологічні знахідки, предмети старого побуту тощо, який незабаром заповнив від підлоги до стелі невеличку кімнатку, відведену для наочних посібників з географії та історії [7].

С.С.Кравець підняв питання про необхідність створення шкільного краєзнавчого музею. На допомогу своєму колишньому студентові прийшов М.М.Авдальян, який у той час працював завідувачем кабінету історії та географії Херсонського обласного інституту удосконалення знань вчителів. В обладнанні музею С.С.Кравцю допомагали вчитель біології, колишній викладач ХДПІ

М.С.Кривошей, лаборант П.Н.Мовчан. Учителі історії С.С.Різник виготовив з учнями макети стародавньої зброї, учитель малювання М.І.Чернишов допоміг у художньому оформленні стендів, таблиць, альбомів. Найбільше археологічних експонатів подарували музею жителі села Кар'єрне.

Так, у травні 1955 року у Великоолександрівській СШ № 1 був відкритий *перший у Херсонській області шкільний краєзнавчий музей* [7].

Потім шкільний музей поповнювали експонатами турпоходи й екскурсії на природу й виробництво, які Семен Семенович проводив багато років. У музеї були гербарії місцевої й екзотичної флори, опудала тварин і птахів, колекції місцевих мінералів та мінералів із Східного Сибіру і Далекого Сходу, надіслані у музей колишніми учнями школи, саморобні карти Великоолександрівського району (екологічна, ґрунтів, рослинності), історико-економічні описи селища Велика Олександрівка, колгоспу "Жовтневий", місцевого консервного заводу, Білокриницького вапняного заводу та інших підприємств [5].

У 1961 році у Херсоні проходили Республіканські педагогічні читання з географії, на які до обласного центру були перевезені усі експонати краєзнавчого музею Великоолександрівської СШ № 1. У Книзі відгуків виставки залишили схвальні записи учителі географії та історії Херсонщини й інших областей республіки, науковці з Києва, Мінська, Кишинєва, працівники Херсонського краєзнавчого музею. Тому шкільний музей отримав у своє розпорядження вже приміщення із 3-х кімнат.

У квітні 1967 року краєзнавчий музей Великоолександрівської середньої школи № 1 Херсонської області був нагороджений Почесною грамотою ЦК ЛКСМУ, як переможець республіканського огляду краєзнавчих музеїв і кімнат на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції [7-8].

Коли у 1969 році почалося будівництво нового приміщення Великоолександрівської середньої школи № 2, С.С.Кравець був призначений її директором. За два будівельні сезони школа була споруджена і 1 вересня 1970 року прийняла учнів. У листопаді 1970 року Міністерство освіти УРСР та Республіканський комітет профспілки працівників освіти нагородили Семена Семеновича Кравця Почесною грамотою "За своєчасну і якісну підготовку Великоолександрівської середньої школи № 2 до нового 1970-1971 навчального року". У 1971 році на базі школи Херсонський обком партії, обласний відділ освіти та обласний інститут підвищення кваліфікації вчителів провели семінар для завідувачів райвно і директорів шкіл області. Темпам і якості будівництва школи, обладнанню її навчальних кабінетів, стану навчально-виховної та методичної роботи в школі присутні на семінарі дали високу оцінку.

Але трирічна напружена робота без відпусток негативно відбилася на здоров'ї й Семен Семенович попросив керівництво району перевести його на роботу в обласну санаторно-лісну школу, що знаходилася біля його будинку. Там він працював директором до виходу в 1979 році на пенсію. Ставши пенсіонером, С.С.Кравець продовжував працювати вчителем історії та географії у санаторно-лісній школі, а після її переведення в інший район, – у Великоолександрівській загальноосвітній школі № 1. Крім того, працював у районній фільмотеці навчальних фільмів, керівником краєзнавчого гуртка "Пошук" та гуртка політінформаторів районного Будинку піонерів, що діяли на базі школи № 1.

За станом здоров'я, активну трудову діяльність С.С.Кравець змушений був припинити у 1989 році, маючи 40-річний педагогічний стаж та 48-річний загальний трудовий стаж [2].

Весь цей час С.С.Кравець віддає свій досвід і організаторські здібності створенню районного історико-краєзнавчого музею.

Коли у 1974 році було вирішено організувати у Великій Олександрівці районний музей, то С.С.Кравець був призначений головою музейної ради, а за основу були взяті експонати, створеного Семеном Семеновичем музею СШ № 1. Спочатку для районного музею було виділено приміщення колишньої гідроелектростанції, яке виявилось для цієї справи незручним. Згодом його переведуть в інше приміщення, що знаходиться в Зарічному парку, так що екскурсії до музею розпочинаються саме з цього парку та з історії його виникнення.

За активну участь в обладнанні районного музею С.С.Кравець був нагороджений Почесною грамотою Херсонського обласного відділу культури та грамотою райкому партії та райвиконкому. Активно готували музей до відкриття члени ради музею – Р.С.Остапенко, М.О.Бобров, М.С.Кармазіна та інші. Їм надавали допомогу працівники Херсонського краєзнавчого музею – А.М.Щепанковська, Л.Г.Абушаєва, директор ХКМ – А.Г.Висоцький. Художнім оформленням музею займався художник А.І.Гетьман [7].

8 травня 1980 року відбулася урочиста церемонія відкриття Великоолександрівського районного історико-краєзнавчого музею, перші екскурсії у якому провели Р.С.Остапенко, В.О.Іванченко та С.С.Кравець.

Музей мав відділи: Географічне положення і природні умови рідного краю; Археологічне минуле; Наш край до Великої Жовтневої соціалістичної революції; Велика Вітчизняна війна; Трудящі Херсонщини у боротьбі за побудову комунізму; Україна сьогодні. Пізніше були обладнані відділ старої сільськогосподарської техніки та кімната старого побуту.

У 1987 році районний музей став переможцем Республіканського огляду пам'яників і пам'ятних місць, присвяченого 70-річчю Великого Жовтня і йому було присвоєно почесне найменування "Народний музей", а голову ради музею – С.С.Кравця нагороджено Нагрудним знаком Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Велику роботу в музеї також проводили ветеран війни й праці, колишній завідувач райвно, директор обласної санаторно-лісної школи Я.Я.Задорожний та ветеран війни й праці, великоолександрівський краєзнавець-аматор Р.С.Остапенко.

Громадська й популяризаторська робота С.С.Кравця не обмежувалась музеєм.

Коли у 1950 році у Великій Олександрівці вперше з'явилося місцеве радіомовлення, С.С.Кравець працював на громадських засадах його першим диктором.

Він працював відповідальним секретарем районного відділення товариства "Знання", був членом Херсонської обласної ради Товариства, двічі обирався делегатом Республіканських з'їздів товариства "Знання", нагороджувався чотирма Почесними грамотами та фотоапаратом ФЕД-2 за 11-річну діяльність.

Коли виникло Педагогічне Товариство України, С.С.Кравця обрали головою районного відділення педтовариства, членом його Херсонської обласної ради, делегатом Республіканського з'їзду Педтовариства [3: 10-12].

С.С.Кравець був депутатом і членом виконкому Великоолександрівської селищної ради 4-х скликань (1973-1975, 1975-1977, 1978-1980; 1980-1982 рр.).

Багато років Семен Семенович працював головою районного методичного об'єднання вчителів географії, директором на громадських засадах районної станції юних туристів і краєзнавців, неодноразово возив дітей на обласні зльоти юних туристів і краєзнавців, на яких учні завоювали призові місця – або загальні, або з окремих дисциплін, особливо часто – із краєзнавства.

Захоплювався робітничою роботою, писав у "Піонерську Правду", в обласну та районну газети, в республіканський методичний журнал "Географія в школі". За активну робітничу діяльність у 1962 році був нагороджений По-

чесною грамотою редакції газети "Наддніпрянська Правда" та обласного бюро Спілки журналістів, у 1989 році – Почесною грамотою районної газети "Будівник Комунізму".

Так склад і зміст роботи географічного гуртка, історія створення й зміст експонатів шкільного краєзнавчого музею, методика використання на уроках географії краєзнавчого матеріалу, зібраного у шкільному музеї, докладно описані С.С.Кравцем у брошурі "Географічний гурток вивчає рідний край" (Херсон, 1957), що була видана інститутом удосконалення кваліфікації вчителів [6: 70-87] та у статті "Наш народний" [7].

Організації шкільного краєзнавства присвячував С.С.Кравець методичні публікації у журналі "Географія в школі" – статті "Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні теми: "Клімат України", "Топографічні диктанти на уроках географії", "Наш шкільний краєзнавчий музей". Цікавий краєзнавчий матеріал містять його статті у місцевій пресі про колег-вчителів, про кращі сім'ї великоолександрівців, в яких добре налагоджене сімейне виховання дітей; про воїнів-земляків; про героїзм бійців 5-ї Ударної армії, яка визволяла від фашистських загарбників Великоолександрівський район тощо [9].

Використовуються сучасними краєзнавцями також неопубліковані роботи С.С.Кравця, його зібрання документальних матеріалів краєзнавчого характеру, записи історичних інтерв'ю. А також, спогади й розповіді, які були записані на плівку й оформлені в альбомах пошуковими групами учнів Великоолександрівської ЗОШ № 1 під керівництвом С.С.Кравця і Великоолександрівської ЗОШ № 2 під керівництвом учителя історії О.С.Ковальової під час проведення Всеукраїнських туристично-краєзнавчих експедицій різної тематики, зокрема, на тему "Із попелу забуття", "Українська хата" [10].

І особливо необхідно наголосити, що Семен Семенович Кравець був автором історико-краєзнавчого нарису "Велика Олександрівка" в "Історії міст і сіл Української РСР. Херсонська область", що до сьогодні являється єдиною науковою публікацією, в якій найдетальніше викладена історія Великої Олександрівки [11].

Досвід організації комплексного краєзнавчого дослідження району, набутий і втілений у практичних досягненнях С.С.Кравцем, сьогодні вивчається і розвивається новим поколінням великоолександрівських краєзнавців [12]. Активну пошукову і науково-популяризаторську роботу продовжує районний історико-краєзнавчий музей. Здійснюється публікація результатів наукових краєзнавчих досліджень, започаткована у Великій Олександрівці С.С.Кравцем. Тож навчально-виховне, науково-методичне і організаційне значення діяльності Семена Семеновича Кравця у розвитку краєзнавства наприкінці 40-80-х років ХХ століття, має бути оцінено і відзначено дослідниками краєзнавчого руху України.

Джерела та література

1. Григор'єва Т.Ф. Становлення і розвиток краєзнавства на юге України /80-е гг. XVIII – 60-е гг. XIX в.:/ Автореф. дисс ... к.и.н. – К., 1991. – 15 с.
2. Сіменюк Т.І. Бесіда із С.С.Кравцем. – 2001, жовтень. – 4 с. – Рукопис.
3. Кравець С.С. Автобіографія ветерана праці, інваліда Великої Вітчизняної війни Семена Семеновича Кравця. – 2001, 31 березня. – 24 с. – Рукопис.
4. [Чехутська В.Ю.] Рядки із зошита в лінійку // Учитель. – 2001. – 25 жовтня. – Без підпису.
5. Ковальов М. В авангарді: Нариси про вчителів-новаторів Херсонщини. – Херсон, 1961. – 80 с.
6. Кравець С.С. Географічний гурток вивчає рідний край / Херсон. обл. відділ нар. освіти; Ін-т удосконалення кваліфікації вчителів. – Херсон – Н. Каховка, 1957. – С. 70-87.
7. Кравець С.С. Наш народний // Будівник комунізму. – 1987. – 16 травня.
8. Волкова А.С. Заняття в музеї та їх роль в естетичному вихованні учнів // Географія в школі. – 1964. – Вип. 11. – С. 36.
9. Наприклад: Кравець С.С. Перевірка учнів за допомогою топографічних диктантів // Географія в школі. – 1964. – Вип. 11. – С. 47; Його же. На честь Радянської Армії // За перемогу

- комунізму. — 1963. — 27 лютого; Його же. Працювати народним музеям // Будівник комунізму. — 1974. — 15 жовтня; Його же. Справка о географическом положении и экономическом развитии Великоолександровского района. — Великая Александровка, 1981. — 22 с.
10. Кравець С.С. 3 історії колгоспу ім. Хрущова Великоолександрівського району Херсонської області (1957 — 1971 рр.). — Рукопис; Його же. Зошит № 1: Партизани: 3 історії Великої Олександрівки: Матеріали до написання "Історії міст і сіл Української РСР. Херсонська область". — 1968, 5-8 травня. — 48 с. — Рукопис; Його же. Зошит № 2: 3 історії Великої Олександрівки: Матеріали до написання "Історії міст і сіл Української РСР. Херсонська область". — 1972, 13 березня. — 48 с. — Рукопис; Його же. Історія селища Велика Олександрівка: Історичний нарис. — 1978. — 43 с. — Рукопис; Його же. Легендарна 5-та ударна армія. — 1985-1987. — 23 с. — Машинопис, листи, фотографії; Його же. Спогади Білянова А.К. — учасника будівництва ГЕС (вул. Садова, буд. 256). — Рукопис.
 11. Кравець С.С., Домбровский Ю.Р. Великая Александровка // История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область / Ин-т истории Академии Наук УССР. — К., 1983. — С. 230-238.

Дякую за надання матеріалу про життя та діяльність С.С.Кравця вчительці історії з Великої Олександрівки — Т.І.Корнійчук (Сіменько).

Є.Г.Сінкевич

Із нагоди 50-річного ювілею дослідника історії медицини Тадеуша Срогоша

Збігає 2002 рік, який був багатим на ювілейні дати. У цьому ряду особливе місце посідають 50-ті роковини відомого дослідника історії медицини Тадеуша Срогоша. Народився він 13 липня 1952 року в Лодзі у робітничій родині. У 1971-1976 роках навчався історії в університеті Лодзі, де під керівництвом професора, доктора історичних наук Богдана Барановського захистив магістерську дисертацію "Сільська корчма в Польщі в XVIII столітті". По тому - служба у війську, праця в школі та робота над кандидатською дисертацією в університеті міста Лодзі. У 1985 році виграв конкурс на посаду старшого асистента по кафедрі історії медицини і фармації Академії медичної в Лодзі.

19 грудня 1985 року Т.Срогош під керівництвом Б.Барановського захистив кандидатську дисертацію в університеті Лодзі на тему "Działalność niekarmnych oddziałów wojskowych na terenie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku". Після цього отримав фінансування як ад'юнкта по кафедрі історії медицини і фармації Академії медичної в Лодзі. У 1989 році перебував на науковому стажуванні в Софії.

24 жовтня 1994 року, на підставі доробку наукового і виконаної праці "Проблеми санітарно-гігієнічні в діяльності адміністрації Речі Посполитої в станіславовський період" отримав ступінь науковий доктора історичних наук в університеті Лодзі. В Академії медичній міста Лодзі працював до 1996 року. В той період отримав нагороди наукові II і III ступеня, а також нагороду дидактичну III ступеня. У 1991 році увійшов до складу Спілки історії наук медичних ПАН, а в 1993 році — до складу Комітету редакційного наукового часопису "Медицина: сучасна. Дослідження над історією медицини", що видається Інститутом історії науки ПАН.

У 1993 році Т.Срогош став другим призером Фундації "Humanitas et Scientia". У 1995 році його обрано закордонним членом Білоруського товариства істориків медицини.

У 1996 році він розпочав працю у Вищій Школі Педагогічній міста Ченстохови, де у 1997 році став професором надзвичайним. Із 1998 року керує кафедрою дидактики і методології історії, а з 1999 року Групою дослідників історії Східної Європи. У 1999 році його обрано деканом Факультету філологічно-

історичного (переобраний у 2002 році). Під час праці у ВШП двічі удостоєний наукової нагороди II ступеня, став членом Європейського товариства історії медицини, а також Спільки методології історії науки ПАН, нагороджений "Срібним хрестом" за заслуги (2002 р.).

Тадеуш Срогош є автором монографій : „Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim”.- Łódź, 1993. „Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta”.- Wrocław, 1997. „Pomoc weteranom, rannym i chorym na ziemiach polskich w latach 1806-1807”.- Częstochowie, 2001, відомих далеко за межами Польщі : Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta”.- Wrocław, 1997.- E.G.Synkiewicz „Pivdiennyj Arhiv”, 1999, nr.1, s.189-190.

Тадеуш Срогош має у своєму доробку понад 80 публікацій. Його зацікавлення як дослідника концентрується навколо проблем новітньої історії Польщі, військової історії, історії адміністрації (управління) тощо. Особливий інтерес історика викликає проблематика часів першої Речі Посполитої, князівства Литовського та України. Він учасник близько тридцяти наукових конференцій, що відбулися у Польщі та поза її межами.

Є.Г.Сінкевич

На пошану доктора хабілітованого, професора А.Й.Закужевскі

Є науковці, визначити значимість творчості яких досить важко, по-скільки вона характеризується не тільки цінністю конкретних висновків та спостережень вченого, але і тим імпульсом, поштовхом, який його дослідження дають науці. В ряду таких дослідників стоїть і керівник закладу нової історії Філософічно-Історичного Інституту Анджей Й.Закужевскі.

Ім'я доктора історичних наук, професора А.Закужевскі добре відоме в наукових колах України. Автор цілої низки гострих статей, монографічних досліджень, узагальнюючих праць, навчальних посібників, зарекомендував себе як серйозний фахівець в царині біоісторіографії, історії релігії, історії культури, історії Польщі XVI-XVIII ст. Ретроспективно споглядаючи на його життєвий і творчий шлях, впадає у вічі велика цілеспрямованість А.Закужевскі, вірність і відданість своєму життєвому покликанню – місії вчителя, вихователя молоді, самовідданого науковця. У поєднанні з особистими рисами характеру – толерантністю, добротою і доброзичливістю, комунікабельністю, привітністю, надзвичайною працьовитістю, природним умінням особистим прикладом залучити колег і учнів до спільної праці, науковим фанатизмом, - усе це, протягом багатьох років, створювало навколо ювіляра неповторну ауру напруженої праці, наукового братерства, унеможливлення всілякої кон'юнктури в історичній науці.

Творче і професійне становлення А.Й.Закужевскі має глибоке коріння і генетичні витоки. Він народився 8 лютого 1942 року в Малушині Радомщанського повіту Лодзьського воєводства. По навчанню в початковій школі (1949-1956 рр.) закінчив педагогічний в Радомську. Важливий вплив на вибір життєвого та професійного шляху А.Закужевскі мало не лише родинне середовище, але й сама історична атмосфера місця його дитинства і юності. Пам'ятки сивої давнини – середньовічні вежі, оборонні споруди, культові будівлі, музейні реліквії, легенди про події минувшини, спогади про славетних предків – сприяли виникненню у А.Закужевскі дуже раннього зацікавлення історією.

Починаючи з 1961 року праця в початкових та середніх школах. Учительський досвід мав неабияке значення для подальшої науково-педагогічної вузівської роботи пана Анджая. Вищу освіту здобував навчаючись заочно в Універ-

ситеті Лодзі на відділенні філософсько-історичному (1966-1971 рр.), де отримав титул магістра історії. За час навчання в університеті визначилися наукові інтереси майбутнього вченого. По завершенні навчання залишився членом докторського семінаріуму провадженого під керівництвом професорів Богдана Барановського і Збігнева Куховіча. Саме під їх опікою сформувалися у нього навички та методика джерелознавчого аналізу. Молодий вчений не обмежувався лише вивченням історії Польщі XVIII сторіччя. Він розробляв нові методики пошуку та аналізу джерел, активно досліджував місцеву періодику тощо. Ступінь доктора гуманістичних наук в царині історії отримав у 1976 році на підставі роботи докторської "Rola literatury dewocyjnej w kulturze polskiej 2 poł. XVIII w."

Працю дидактичну в ранзі викладача вищого навчального закладу розпочав 1 вересня 1976 року у Вищій Школі Педагогічній міста Ченстохови. В 1982-1984 рр. – продекан Відділу Гуманістично-Педагогічного, 1983-1987 рр. – заступник директора Інституту Філології Польської, 1990-1996 рр. – проректор з наукової роботи в ВШП. Його праця „Częstochowa w kulturze religijnej polskiego baroku” (1988) стала підставою для провадження процедури хабілітаційної в Університеті Лодзі. З 1989 року А.Закевські – доктор хабілітований, з 1990 р. – професор надзвичайний в ВШП.

Якщо звернутися до друкованої продукції, що вийшла з під пера А.Закевські, то помітна повага автора до джерел; впадає у вічі навіть фетишизація джерел та комплексний підхід до їх використання.

Коли ми ведемо мову про "праці", то про них не можна говорити загальною, а необхідно їх відповідно класифікувати, бо від цього не просто формального підходу (операції) залежить багато і у підходах, і у наявності інформації. У спеціальному виданні, присвяченому 10-літтю Інституту Філософії-Історичного у Вищій Школі Педагогічній така класифікація застосовується [1].

Особливу увагу фахівців привернули особисті праці, або педагогічні професором видання: А.Ж.Закрзевський "Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej.- T.1.- pod red. 1998", А.Ж.Закрзевський "400-lecie Unii Brzeskiej: Częst. 1996", А.Ж.Закрзевський "Krolowa Polska na Jasnogorze w Częst. 1994", А.Ж.Закрзевський "Od Stojalowskiego do Witosa.- 1988".

Особливе місце в цьому ряду посідає його праця "Od Stojalowskiego do Witosa – Dzieje narodu i państwa polskiego".- Warszawa.- 1988- 81 s. Видання споряджене хронологічною таблицю і багатьма фотоматеріалами, картами та замальовками. Автор відзначає що в останньому десятилітті XIX ст. поживавився суспільний і політичний рух в регіоні. Спостерігається й ріст польського населення і на початку XX століття загальна чисельність поляків на дідинних територіях склала понад 22 млн. Увагу дослідника привернула і еміграція поляків у тому zakresі часу. Автор досить активно використовує тогочасну пресу, зокрема газети "Głos", "Wieniec-Pszczółka", "Kurjer Lwowski", "Przyjacieli ludu", "Gazetu Ludowu", "Mazur", "Zagon" та інші. Подається коротка характеристика політичних, громадських діячів та письменників, які формували громадську думку.

Нам видався цікавим невеличкий нарис професора в узагальнюючому виданні під редакцією Stefana Gabera „Polacy na dworze Stanisława Leszczyńskiego w latach 1737-1766.- Częstochowa: WSP.- 1998” – А.Ж.Закрзевський "Zarys dziejów Lotaryngii do czasów panowania Stanisława Leszczyńskiego" - s.5-18. Автор розглядає особливості регіональної свідомості. Зокрема наголошує, що регіональна свідомість є досить сильною у Франції. Його увагу привернула Лотарингія. Далі він дає стислу історичну довідку щодо цього регіону доводячи її до кінця XVIII століття.

Важливе значення в науковому житті та творчості окремого дослідника посідають наукові конференції. В період з 1990 по 2000 роки А.Ж.Закевські був

активним учасником в дебатах та обговорень в кулуарах двадцятивосьми міжнародних та Всепольських конференцій.

Історіографічне надбання доктора історичних наук, професора А.Закевські вагоме і посідає належне місце у дідині польської історичної науки. Ювілей науковця став ще однією із причин більш уважно придивитися до праць вченого і віддати належне науковому доробку дослідника із Ченстохови.

Література

1 Księga Jubileuszowa 10-lecia Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. - Częstochowa, 2001. - s.137-145.

В.В.Грибовський

Всеукраїнська наукова конференція "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району"

11–12 жовтня поточного року в місті Нікополі (Дніпропетровська область) відбулася всеукраїнська наукова конференція, присвячена 350-тій річниці заснування Чортомлицької Січі (1652–2002). Цей науковий захід був організований Нікопольською районною державною адміністрацією спільно з Херсонським державним педагогічним університетом (кафедра всесвітньої історії та історіографії історичного факультету) і Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. Дієве сприяння в справі проведення конференції виявило Військо Запорозьке Низове (козацьке товариство Нікопольського району).

На конференції було представлено виступи науковців з дослідницьких установ Києва (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), Дніпропетровська (Дніпропетровський історичний музей ім.Д.І.Яворницького. – Далі: ДІМ), Луганська (Східно-Український національний університет ім. В.Даля), Херсону (Херсонський державний педагогічний університет), Запоріжжя (Запорізький державний університет, Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, Запорізький державний краєзнавчий музей, Запорізьке наукове товариство ім. Я.П.Новицького), Бердянська (Бердянський державний педагогічний університет) та Нікополя (Нікопольський державний краєзнавчий музей).

Сам той факт, що історична минушина Нікопольщини вже вдруге привертає увагу наукових установ всеукраїнського та регіонального масштабу*, не повинен видатися несподіванкою, адже цей край був осередком формування запорозького козацтва і місцем розташування Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької (Старої) та Нової, або Підпільненської Січі, тобто п'яти історичних центрів запорозьких козаків, із семи, відомих історії. Актуальність проведення таких наукових заходів саме на Нікопольщині полягає в тому, що в даному краї й дотепер "козацький фактор" править помітний вплив на свідомість громадськості і є вагомим чинником національного відродження в контексті окремого регіону. На сьогодні у місті Нікополі та в Нікопольському районі зареєстровано чотири громадські організації під назвою січей та козацьких товариств. Найбільш діяльною та впливовою з-поміж них виявило себе Військо Запорозьке Низове (козацьке товариство Нікопольського району), що перебуває в структурі

* Перша конференція відбулася в м. Нікополі 11–13 жовтня 2001 року. Дивіться видання: Матеріали науково-практичної конференції "Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії Запорозького козацтва". – Нікополь: КП "Нікопольська друкарня", 2001. – 365 с. Матеріали також було включено у видання: Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Т.6. – К., 2001. – 365 с.

Українського козацтва. Очолює товариство голова Нікопольської районної державної адміністрації, крайовий отаман Січеславського краю, генерал-хорунжий Українського козацтва В.О.Євтушенко.

Робота конференції спрямовувалася за наступними напрямками: "Питання історіографії, джерелознавства та методології дослідження запорозького козацтва"; "Чортомлицька Запорозька Січ в українській історії (конкретно-історичні дослідження)"; "Історико-краєзнавчі аспекти вивчення історичної спадщини Нікопольщини". На початок роботи конференції видано збірку матеріалів, поданих учасниками*.

Пленарне засідання відкрив голова райдержадміністрації В.Євтушенко. Він висвітлив наукові заходи, проведені місцевою владою спільно з дослідницькими установами, відзначивши серед них видання колективної монографії з ґрунтовною розробкою проблематики історії краю". У виступі д.і.н., завідувача кафедри історичного факультету ЗДУ А.В.Бойка було охарактеризовано стан розробки регіональної історії на прикладі окремого регіону – півдня України. Доповіддю директора Запорізького державного краєзнавчого музею, д.і.н. Г.І.Шаповалова повідомлено про знахідки козацьких гармат XVI – XVII ст. поблизу Нікополя. Помітну увагу привернув виступ к.і.н., завідувача кафедри історичного факультету ХДПУ В.М.Андрєєва, в якому розглянуто козацьку тематику в творчості відомого дослідника української юдаїки С.Я.Борового. Заступник директора Нікопольського державного краєзнавчого музею М.П.Жуковський докладно висвітлив обставини та хід остаточного перепоховання праху кошового отамана Чортомлицької Січі Івана Сірка, що було здійснено в серпні 2000 року. Про результати поїздки представників Нікопольської райдержадміністрації та районного козацького товариства до Соловецьких островів повідомив викладач історичного факультету ХДПУ, директор-організатор Нікопольського регіонального відділення науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАНУ В.В.Грибовський. У цьому виступі подано також висновки зі спеціального дослідження соловецького ув'язнення останнього запорозького кошового П.І.Калнишевського.

Інтенсивною була робота секції "Питання історіографії, джерелознавства та методології дослідження запорозького козацтва", якою керував В.М.Андрєєв. ґрунтовністю розробки історіографічних та джерелознавчих аспектів історії козацтва відзначилися виступи А.С.Журби (к.і.н., заступник директора Дніпропетровського історичного музею) щодо документів Архіву Коша в колекції ДІМ, Б.А.Бровка (к.і.н., ЗДУ) про постать Іллі Федоровича Новицького, Д.А.Бравцева (аспірант історичного факультету ХДПУ) з оглядом російської історіографії питання про участі запорозького козацтва у визвольних змаганнях українського народу XVII ст., Е.М.Єрмолаєвої (аспірант Інституту археографії та джерелознавства) з висвітленням питань історіографії приазовського козацтва, В.М.Цибєрт про стан дорадянських досліджень соціально-економічної історії південноукраїнських міст, С.М.Білівенка (аспірант історичного факультету) з характеристикою актових джерел про відкупну торгівлю вином на півдні України в останній чверті XVIII ст. Із результатами застосування постструктуралістських підходів у дослідженні наукової спадщини І.П.Крип'якевича (на прикладі "Студій над державою Богдана Хмельницького") виступив аспірант історичного факультету ХДПУ В.В.Ржеутський.

* Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА "Тандем-У", 2002. – 232 с.

** Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX ст.). – Київ-Нікополь-Запоріжжя: "Тандем-У", 2002. – 399 с.

На секції "Чортомлицька Запорозька Січ в українській історії", очоленій к.і.н., завідувачем кафедри історичного факультету Бердянського педуніверситету І.І.Лиманом, зосереджено увагу на різних аспектах проблематики історії українського козацтва; тематика виступів, здебільшого, виходила за хронологічні рамки часу існування Чортомлицької Січі, проте це не завадило дотриманню тематичної цілісності в роботі секції.

Найбільш ранній період історії козацтва на секції було відображено в доповіді Н.О.М'якої (Східно-Український національний університет). Науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею Л.В.Безіна прослідкувала походження і час поширення звички паління люльки у серед запорозьких козаків. Доповідач охарактеризувала колекцію козацьких люльок в ДІМ; серед висновків цієї дослідниці привертає увагу твердження про те, що звичка до паління тютюну поширилася на Запорожжя з Криму та Туреччини, що по-новому представляє проблему культурних (побутових) впливів між українським та тюркомовним населенням степового порубіжжя. У виступі аспіранта історичного факультету ЗДУ О. Мірущенка подано характеристику політики російської імператриці Єлизавети Петрівни до Війська Запорозького стосовно земельного питання. Доповіддю В.В.Грибовського розглянуто етнічний склад кочового населення українського степового порубіжжя часу існування Чортомлицької Січі. Етнічний склад кочовиків та Кубанської орд; доповідач спробував обґрунтувати твердження, що основна маса ногайців Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд мігрувала з Нижньої Волги до Причорномор'я не раніше другого десятиліття XVIII ст. Дослідник церкви і духовного життя запорозьких козаків, І.І.Лиман висвітлює регламентацію діяльності парафіяльного духовенства Південної України в 30-ті роки XIX ст.

Третя секція об'єднувалася історико-краєзнавчою тематикою. Серед виступів секції належною методологічною виваженістю та фактологічним обґрунтуванням відзначилася доповідь О.М.Приймака (к.і.н., викладач факультету соціології ЗДУ), в якій окреслено принципи класифікації топонімів Нікопольщини. Запорізький дослідник О.Л.Олійник охарактеризував господарську специфіку козацького зимівника. У виступі І.В.Савченко (аспірант історичного факультету ЗДУ) докладно проаналізовано вплив козацької традиції на формування адміністративно-територіального устрою Південної України на початку XIX ст. На секції виступили також нікопольські краєзнавці: почесний громадянин міста Нікополя, лауреат премії ім. В.Б.Антоновича П.М.Богуш, Л.Ф.Бурда, П.К.Ганжа.

Заслугують окремої уваги публікації в "Матеріалах конференції" досліджень. Статтю Б.Є.Фролова, завідувача відділом історії Краснодарського історико-археологічного музею-заповідника (Російська Федерація), вперше розглядається біографія старшини Чорноморського козацького війська і колишнього запорозького козака Мокія Гулика; дослідник встановив, що будинок чорноморського військового старшини Гулика у 1780-х рр. розташовувався саме в Нікополі. Л.М.Маленко (к.і.н., доцент кафедри історичного факультету ЗДУ) у своїй статті вказала на стійкий характер запорозької традиції, яку прослідковано на матеріалі південноукраїнських козацьких формувань, що утворювалися після ліквідації Запорозької Січі упродовж останньої чверті XVIII – XIX ст. Ґрунтовна розвідка В.І.Мільчева (к.і.н., доцент кафедри історичного факультету ЗДУ) торкається проблеми перебування запорожців та некрасівців на р.Дунай, в ній також висвітлюються взаємини між цими двома етносоціальними верствами; у статті прослідковуються події 1780 року. Дослідженням С.Ф.Плецького охарактеризовано процес демаркації кордонів Нової Запорозької Січі. Історії однієї з най-

більш чисельних етноконфесійних спільнот Нікопольщини XIX ст. – німців-менонітів – присвячено дослідження М.Романюк. У статті О.О.Коника (к.і.н., доцент кафедри історичного факультету ХДПУ) розглядається випадок ремінісценції "козацького питання" в законодавчій діяльності Російського Сенату 1906 року, з приводу виборів до І Державної Думи.

Прикладом популяризації знань з історії українського козацтва в сучасних інформаційних умовах стала демонстрація на конференції мультимедійної енциклопедії "Пам'ятки козацької історії та культури". Мультимедійна енциклопедія була створена на базі науково-дослідної лабораторії історичної інформатики історичного факультету ХДПУ спільно з ТОВ "Амітрон Ітд", що є виробником оптичних носіїв інформації та розробником мультимедійного програмного забезпечення. У статті С.М.Кота (представник ТОВ "Амітрон Ітд") і Д.А.Бравцева (лабораторія історичної інформатики), вміщеній у матеріалах конференції, висвітлено особливості даного проекту і окреслено напрямки здійснення подальших розробок електронних версій енциклопедій з різної історичної проблематики.

Отже, не зважаючи на широкий спектр питань, представлених на пленарному й секційних засіданнях, конференція відбулася як тематично витриманий і цілісний науковий захід, структурним стрижнем якого виступила апробація напрацювань з проблематики запорозького козацтва. У резолюції конференції дали високу оцінку роботі Нікопольської районної адміністрації в справі організації наукових заходів та сприяння дослідженню історичної проблематики українського козацтва зокрема, так само як і південноукраїнського регіону в цілому.

Учасники конференції високо оцінили перспективи наукової діяльності Нікопольського регіонального відділення науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАНУ, створеного напередодні конференції. В резолюції також відзначено належний рівень наукового обґрунтування доцільності музеєфікації приміщення в комплексі Соловецького історико-архітектурного музею-заповідника при Білій башті в добудові Сушило, що є ймовірним місцем перебування П.Калнишевського в ув'язненні, а вшанування пам'яті останнього кошового Запорозької Січі з нагоди 200-х роковин його смерті (1803–2003). Також ухвалено встановити пам'ятний знак на території Нікопольського району, зокрема у Водяній балці, що поблизу річки Кам'янки; тут розташовувався зимівник останнього кошового. В резолюцію включено побажання учасників присвятити наступну конференцію в м. Нікополі постаті Петра Калнишевського.

О.А.Макієнко, Л.М.Польова

Наукові читання «Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу»

30 жовтня 2002 року у приміщенні Херсонського краєзнавчого музею відбулися традиційні наукові читання «Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу». До роботи було залучено науковців Херсонського краєзнавчого музею (ХКМ), Каховської філії Херсонського краєзнавчого музею, Херсонського обласного художнього музею ім. О.О.Шовкуненка, Херсонської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, Херсонського державного педагогічного університету (ХДПУ) та його Каховського навчально-консультаційного центру, Херсонського державного аграрного університету та Херсонського державного технічного університету.

В програмі роботи наукових читань було заявлено 23 доповідача. Серед них – відомі херсонські краєзнавці, викладачі вузів, співробітники наукових установ,

аспіранти та здобувачі кафедр вузів. Участь у читаннях брали студенти ХДПУ – актив Студентського наукового товариства історичного факультету.

З вітальним словом до учасників наукових читань звернулася голова оргкомітету, директор Херсонського краєзнавчого музею *Т.Г.Братченко*. Вона відзначила, що подібне представницьке наукове зібрання є наочним свідченням потужності наукових кадрів на Херсонщині. Попри матеріально-технічні труднощі місцеві історики та краєзнавці продовжують інтенсивну розробку широкого спектру проблем регіоналістики.

Необхідність координації зусиль науковців регіону у реалізації дослідницьких проектів підкреслив у своєму виступі заступник директора Херсонського краєзнавчого музею з внутрішньо-музейної роботи *І.В.Солоницький*. Важливість краєзнавчого руху у відродженні культурних традицій та історичної пам'яті народу, національно-патріотичному та громадянському вихованні молоді визнана державою. 23 січня 2001 року Президент України *Л.Д.Кучма* видав Указ «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», яким зобов'язав Кабінет Міністрів України розробити і затвердити програму розвитку краєзнавчого руху в Україні до 2010 року. З огляду на ініційовані державою заходи невідкладною потребою часу є розширення форм співробітництва наукових інституцій на місцевому рівні.

Концептуальний характер мала доповідь голови Херсонського обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців, декана історичного факультету ХДПУ, к.і.н., доцента *Є.Г.Сінкевича* «Херсонська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців». Доповідач охарактеризував історію Херсонського обласного відділення ВСК, його склад та організаційну структуру, основні краєзнавчі здобутки.

Особливий інтерес у присутніх викликали окреслені у доповіді *Є.Г.Сінкевича* проблеми та перспективи краєзнавчого руху на Херсонщині. Доповідач зауважив, що на сучасному етапі краєзнавчий рух в регіоні тримається майже виключно на ентузіазмі місцевих краєзнавців. Справедливо наголошувалося на недостатності організаційної і матеріальної підтримки зусиль науковців з боку місцевих органів влади та управління в Херсонській області. Тому, на думку голови Херсонського обласного відділення ВСК, перспектива розвитку краєзнавчого руху на сучасному етапі повинна передбачати орієнтацію на власні творчі сили, активний самостійний пошук джерел недержавного забезпечення, інтенсифікацію ділового співробітництва місцевих краєзнавців. Прикладом може слугувати краєзнавча діяльність викладачів кафедр історичного факультету ХДПУ.

На проблемах розширення джерельної бази історії Херсонщини наголосили у своїх доповідях старший викладач кафедри історії України ХДПУ *І.Ю.Сінкевич* («Краєзнавчі публікації у «Пам'ятних книжках Херсонской губернии») та асистент кафедри історії України ХДПУ *О.А.Макиєнко* («Українське наукове та культурне життя в м. Херсоні у дослідженні О.О.Рябініна-Скляревського»). Було вказано на помилковість інтерпретації деяких відомих фактів з історії регіону через недосконалість та неповноту джерельної основи досліджень. Тому одним з пріоритетних напрямків роботи кафедри історії України визначено археографічне та джерелознавче опрацювання комплексів джерел регіональної історії.

Результати археологічних розкопок на Білозерському поселенні у 2001-2002 роках представила у своїй доповіді завідувач археологічною лабораторією історичного факультету ХДПУ, к.і.н., старший викладач *В.П.Билкова*. Стан пам'ятки та археологічні знахідки двох сезонів роботи було продемонстровано присутнім на основі унікальної колекції слайдів археологічної лабораторії.

Власний підхід до ідентифікації особи похованого у Херсоні в 1791 році принца Вюртемберзького запропонував ст. наук. співробітник відділу історії краю до 1917 року ХКМ *С.А.Дяченко* у своїй доповіді «Принц Вюртембергский, похороненный в Херсоне».

Старший викладач Каховського ННКЦ ХДПУ *В.Г.Шевченко* зупинився на історичному розвитку ярмаркової торгівлі у Каховці наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Маловідомі факти з історії благодійництва у галузі народної освіти Дніпровського повіту Таврійської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. подала у своїй доповіді завідувач Каховської філії ХКМ *С.М.Сидьолкіна*.

Перспективний напрямок краєзнавчих досліджень було представлено у доповіді відомого херсонського краєзнавця, завідувача відділу історії краю до 1917 року ХКМ *К.Д.Чорної* «Долі херсонців на зламі епох. Міський голова М.І.Блажков». Доповідач підкреслила вагому роль особи М.І.Блажкова в економічному та культурному розвитку м. Херсона на початку XX ст. Стан наукового вивчення творчих біографій представників місцевої управлінської еліти не можна вважати задовільним, тому змістовне дослідження К.Д.Чорної має стати важливою віхою у сфері регіональної біографістики.

Патріотична тематика у творчості херсонських письменників довоєнної доби Арона Копштейна та Євгена Фоміна стала предметом дослідження завідувача літературного відділу ХКМ *Т.А.Аказієвої*.

Ряд доповідей учасників наукових читань було присвячено з'ясуванню етнографічних особливостей Херсонщини, розвитку традиційних ремесел та промислів. Серед них – «Народне житло Херсонщини кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами етнографічних обстежень)» мол. наук. співробітника відділу етнографії ХКМ *М.З.Аскураєв*, «Використання очерету в сільському господарстві та промисловості на Херсонщині» ст. наук. співробітника відділу фондів *Н.О.Години*, «Гончарство – родинне ремесло Миколи Михайловича Балана з с. Костогризове Цюрупинського району Херсонської області (за матеріалами етнографічного обстеження 2002 р.) завідувача відділом етнографії ХКМ *Ю.О.Ржевської*. До уваги присутніх були представлені цікаві ілюстративні матеріали.

Із оригінальною спробою застосування наукового підходу Г.Шрамма до верифікації етимологічних моделей у гідроніміці Південної України ознайомив присутніх ст. наук. співробітник природознавчого відділу ХКМ *М.М.Підгайний*. Після широкого обговорення була визнана наукова продуктивність запропонованої доповідачем схеми алгоритмізації процесу верифікації етимологічних моделей. У підсумку відзначено, що подальша розробка проблеми потребуватиме широкого використання методів комп'ютерного моделювання.

Комплекс екологічних проблем Північного Причорномор'я підкреслили у своїх доповідях співробітники природознавчого відділу ХКМ *А.В.Дерюжина* («Екологічні проблеми і програма оздоровлення басейну Дніпра») та *С.Ф.Ємельянова* («Чорне та Азовське моря: стан, проблеми, перспективи»).

За результатами наукових читань було надруковано науковий збірник «Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Тези доповідей краєзнавчих читань 30 жовтня 2002 р.». Окрім зазначених вище доповідей до нього увійшли матеріали виступів, які були представлені до читань, але з різних причин не виголошені авторами.

Проведені наукові читання засвідчили потужність наукового потенціалу херсонських краєзнавців і стали важливою формою презентації їх наукових здобутків.

Нове дослідження з історії вузу. Сінкевич Є.Г. "Ректори Херсонського державного педагогічного інституту (1945-1998 рр.)."- Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002.- 112 с.

У листопаді 2002 року найстарішому вищому навчальному закладу міста Херсона виповнилося 85 років. Евакуйований у роки Першої світової війни Юр'ївський учительський інститут став першим вищим навчальним закладом, що почав функціонувати у нашому місті. Змінювався статус та назви вузу; створювалися, реорганізовувалися та ліквідовувалися факультети; запроваджувалися нові спеціальності та спеціалізації – все це історія, тепер вже Херсонського державного університету.

Одним із перших звернувся до минувшини вузу, колишній його директор Г.П.Катренко, який у 1957 році видрукував працю присвячену 40-й річниці ХДПІ ім. Н.К.Крупської. У його роботі розглянуто питання створення (1917 р.), реорганізації та відновлення діяльності інституту після Великої Вітчизняної війни. Свій внесок у дослідження історії вузу зробили й інші його ректори – А.І.Ніцой та Ю.І.Беляєв.

Є.Г.Сінкевич у анонсованому нами дослідженні, розглянув історію інституту з огляду на діяльність його ректорів (директорів). Такий, незвичний у нашій історіографії підхід, дозволив персифінікувати історичні події, дати оцінку діяльності конкретних особистостей та визначити їх внесок у розбудову навчального закладу.

Дана праця є першим комплексним монографічним дослідженням, у якому на фоні діяльності вузу показано внесок в організацію навчально-виховного процесу особисто ректорами (директорами) Іваном Дмитровичем Семеновим (1945-1950 рр.), Гаврилом Прокоповичем Катренком (1950-1958 рр.), Олександром Дмитровичем Кузнецовим (1958-1962 рр.), Сергієм Михайловичем Семеновим (1962-1965 рр.), Павлом Єгоровичем Богдановим (1965-1975 рр.), Євгеном Павловичем Поліщуком (1975-1986 рр.), Анатолієм Івановичем Ніцой (1986-1996 рр.), Юрієм Івановичем Беляєвим (1996-1998 рр. – дослідження доведено до зміни статусу інституту на педуніверситетський при нині діючому ректоріві тепер вже університету).

Привертає увагу розділ присвячений особистості нині діючого ректора вузу Ю.І.Беляєва. Автор акцентував свою увагу на тому, що Юрій Іванович перший ректор, що є уродженцем нашого краю, а також випускником нашого вузу. Не залишилися поза увагою дослідника ті труднощі, що прийшлося долати ректору в перші роки роботи на цій посаді. На думку Є.Г.Сінкевича, особливістю характеру ректора Ю.І.Беляєва є цілеспрямованість і бажання опертися в своїй роботі на увесь колектив вузу (в тому числі й на тих працівників, що на перших порах не сприйняли його програми розвитку інституту). Автор відмічає, що запорукою успіхів стало формування команди однодумців готових до копіткої праці на шляху до реалізації поставленої мети.

Автор ввів у науковий обіг цілу низку унікальних архівних матеріалів. Ним уточнено дані біографії ректорів та час перебування на посадах. Так, спростовано помилкове твердження, що Г.П.Катренко перебував на посаді директора інституту до 1959 року включно. Окрім документів державного архіву Херсонської області в роботі задіяні матеріали державного архіву Томської області та державного архіву міста Загорська (Росія).

Очевидно, дана публікація активізує дослідницьку роботу по комплексному вивченню історії університету впродовж 1917 –2002 років.

Кафедра історії України

- Кучеренко А.А. Вагомий внесок в царину біоісторіографічних досліджень Росії // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Айлант, 2002. – Вип. 7. – С. 82-90. – *Рец. на кн.: Строганова М.Н. История рода Скадовских рода «Доленга», его потомки и родственники в России (век XVIII – век XXI). Документы и воспоминания современников. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – 369 с*
- Кучеренко А.А. Діяльність «Просвіт» півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку XX століття // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 86-95.
- Кучеренко А.А. Культурно-освітній рух в Херсонській губернії у другій половині XIX ст. // Наукові праці: Науково методичний журнал. НАУКМА, 2002. – вип. 13. – Історичні науки. – с. 67-72
- Макієнко О.А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип.7. – С.163-173.
- Макієнко О.А. Українське наукове та культурне життя в м. Херсоні у дослідженні О.О.Рябініна-Скляревського // Тези доп. Краєзнавчих читань "Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу".- Херсон: Айлант, 2002.-С.21-23.
- Сахно В.В. Невідомі сторінки історії про голод 1921-1923 рр. на Півдні України // Тези доп. Краєзнавчих читань "Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу".- Херсон: Айлант, 2002.- С.28-30.
- Сінкевич Є.Г. Петро Іванович Лященко – дослідник історії народного господарства. – Херсон: Айлант, 2002. – 123 с.
- Сінкевич Є.Г. Ректори Херсонського державного педагогічного інституту (1945-1998).- Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002.- 110 с.
- Сінкевич Є.Г. Історичний факультет // 36.Херсонський державний університет: 1917-2002 роки.-Херсон: Вид-во ХДУ, 2002.- С. 43-47.
- Сінкевич Є.Г. Херсонська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців // Тези доп. Краєзнавчих читань "Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу".- Херсон: Айлант, 2002.- С.32-34.
- Сінкевич Є.Г. [Рецензія] // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Айлант, 2002. – Вип. 7. – С. 208-209. – *Рец. на кн.: Srogosz Tadeusz. Potomcy weteranów, rannym i chorym na ziemiach polskich w latach 1806-1807. – Częstochowa, 2001. – 204 s.*
- Сінкевич Є.Г. Зародження «Краківської історичної школи» та діяльність визначних її представників у другій половині XIX ст. // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Айлант, 2002. – Вип. 7. – С. 134-140.
- Сінкевич Є.Г. Історична наука в II Речі Посполитій – основні риси та взаємовплив з провідними європейськими науковими течіями // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 30-42.

- Сінкевич Є.Г. Творчо-реферативні роботи з історії України. Всесвітня історія (10 клас) // Абитурієнт: Навч.-метод. посібник. – Херсон, 2002. – Вип. 19. – С. 151-155.
- Сінкевич Є.Г. Творчо-реферативні роботи з історії України. Всесвітня історія (11 клас) // Абитурієнт: Навч.-метод. посібник. – Херсон, 2002. – Вип. 19. – С. 156-170.
- Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Проблеми національної освіти на Півдні України // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 95-108.
- Сінкевич І.Ю. Краєзнавчі публікації у "Памятних книжках Херсонської губернии" // Тези доп. Краєзнавчих читань "Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу".- Херсон: Айлант, 2002.- С.35-36.
- Сінкевич І.Ю., Ганченко Д.Л. Правові підстави функціонування католицьких та протестантських культових споруд міста Херсона // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Айлант, 2002. – Вип. 7. – С. 82-90.
- Сінкевич І.Ю. Історія розвитку шкільної освіти м. Гола Пристань Херсонської області // Збірник наукових праць: Педагогічні науки. – вип. 32, ч. 1., Херсон, Вид-во ХДПУ, 2002 с 76-81.
- Цибуленко Г.В. Методичні рекомендації до курсу "Давня історія України".- Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002.- 20 с.

Кафедра всесвітньої історії та історіографії

- Андрєєв В.М. Методичні рекомендації та плани семінарських занять з курсу "Українська історіографія".- Херсон:ХДПУ, -2002. – С.15.
- Андрєєв В.М. Историческая альтернативистика или сослагательное наклонение в истории: историографический аспект.Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. – Херсон: Айлант, – Вип. 7.– 2002 – С. 128-134.
- Андрєєв В.М. С.Я.Боровий: козацька тематика у творчості історика (до сторіччя від дня народження).Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорізька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". Нікополь-Запоріжжя-Херсон РА "Тандем – У".-2002.-С.26-38.
- Андрєєв В.М. Немченко Л. М.Тищенко: нові матеріали до біографії. Південна Україна ХУІІІ-ХІХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя. – Вип. 7. –2002.– С. 206-210.
- Андрєєв В.М, Михайленко Г.Олександр Лотоцький у боротьбі за автокефалію Української Православної Церкви. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Айлант. – Вип. 7. – 2002– С.36-48.
- Андрєєв В.М. Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.:Генеза, Запоріжжя:Прем'єр.– 2002.– С.434-435.
- Билкова В.П. Терракоты из фондов Херсонского краеведческого музея. Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. СПб.–2002– С.49-56.
- Билкова В.П. О хронологии и культуре позднекифских городищ Нижнего Днепра.Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.Вип.3.Тірасполь.–2002– С. 309-312.

- Билкова В.П. Основні результати досліджень поселення "Садіба Литвиненка" (Станіслав 2). Археологічна збірка №2. –Херсон – 2002.
- Билкова В.П. Два поселення поблизу с. Первомайівка. Археологічна збірка №2. – Херсон – 2002.
- Билкова В.П. Раскопки на Белозерском поселении в 2001-2002 гг. Краеведческое чтение. – Херсон. – 2002. – С.7-8.
- Бравцев Д.А. Релігійний фактор у визвольній війні середини XVII ст.: до історіографії питання. Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ. – Вип. 8.–2002. – С. 68-73.
- Бравцев Д.А. Запорозьке козацтво у визвольній війні XVII століття: російська історіографія питання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорізька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району" Нікополь-Запоріжжя-Херсон РА "Тандем – У". – 2002. – С. 80-86.
- Бравцев Д.А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в сучасній російській навчальній літературі. Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ. – Вип. 7. – 2002.– С. 203-206.
- Грибовський В.В.Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорізька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району" Нікополь-Запоріжжя-Херсон РА "Тандем – У". –2002.–С.108-118.
- Грибовський В.В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя: РА Тандем-У –2002– С.151-171.
- Грибовський В.В. Неопалима купина козацька (До 350-ї річниці заснування Чортомлицької Запорозької Січі. 1652 – 2002. Нікополь: "Південна зоря" – 2002.– 26 с.
- Дарієнко В.М. Украинские переселенцы, казачество и казахи в революциях 1917 года и Гражданской войне. Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. – Херсон: Айлант,– Вип. 8. – 2002. – С. 5-18.
- Коник О.О. Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III Російській думі. Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Вип.1, Ч. II. – Одеса: "Астропринт". – 2002. – С. – 219-223.
- Коник О.О. Російський Сенат про виборчі права "малоросійських козаків" у 1906 р. / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорізька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району" Нікополь-Запоріжжя-Херсон РА "Тандем – У". –2002. – С.212-216.
- Куценко Ю.Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І.Лисяка-Рудницького. Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ. – Вип. 8. –2002.– С. 54-59.
- Ржеутський В.В. Український археографічний щорічник. Вип.5/6 Археографічна комісія НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДПУ. – Вип. 7. 2002. – С. 208-209.
- Ржеутський В.В. Історик і система: радянський період у житті і творчості І. Крип'якевича. Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Вип.1(2), Ч. II. – Одеса: "Астропринт". –2002.– С. – 143-150.

- Ржеутський В.В. Археографічна діяльність та джерелознавчі праці І.П. Крип'якевича. Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ. Вип.8.– 2002. – С.59-68.
- Ржеутський В.В. "Студії над державою Богдана Хмельницького" І.П. Крип'якевича: контекст – текст – ретекст. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорізька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району" Нікополь-Запоріжжя-Херсон РА "Тандем – У". –2002. – С. 45-69.

Кафедра філософії та релігієзнавства

- Гоменюк А.П. Формування державно-церковних відносин в Україні // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 7. – С. 4-6.
- Гоменюк А.П., Седова А.П. Актуальні завдання державної політики у сфері релігійних відносин в Україні // Економіко-правові проблеми становлення в Україні громадянського суспільства: 36. наук.-метод. праць. – Херсон, 2002. – С. 88-92.
- Гоменюк А.П., Седова А.П. Становлення громадянського суспільства в Україні // Економіко-правові проблеми становлення в Україні громадянського суспільства: 36. наук.-метод. праць. – Херсон, 2002. – С. 142-147.
- Михайленко Л.А. Світ ісламу в умовах глобалізації // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 7. – С. 42-44.
- Недзельська Н.І. Проблема сім'ї в умовах глобалізації: традиції і трансформації // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 7.– С. 100-105.
- Недзельська Н.І. Дітонародження як мета шлюбу в авраамістичних релігіях // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 130-134.
- Недзельська Н.І. Роль жінки в процесі державотворення та розбудови громадянського суспільства в Україні: історія і сучасність // Економіко-правові проблеми становлення в Україні громадянського суспільства. 36. наук.-метод. праць. – Херсон, 2002. – С. 98-103.
- Недзельський К.К. Виховний потенціал духовної спадщини Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. Наукові записки національного університету "Острозька Академія". – Острог, 2002. – Том VI. – С. 178-183.
- Недзельський К.К. Концепція оновлення української православної церкви І.Огієнка в контексті глобалізації // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип.7. – С.24-29.
- Недзельський К.К. Православна ортодоксія як центроутворюючий принцип релігійного світогляду І.Огієнка (митрополита Іларіона) // 36. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С.117-126.
- Недзельський К.К., Поліщук І.Є. Ідея державності в соціально-політичній філософії В'ячеслава Липинського // Економіко-правові проблеми становлення в Україні громадянського суспільства. 36. наук.-метод. праць. – Херсон, 2002. – С.71-77.
- Недзельський К.К. Християнські принципи розбудови української держави І.Огієнка // Економіко-правові проблеми становлення в Україні грома-

дяньського суспільства. Збірник науково-методичних праць. – Херсон, 2002. – С.77-82.

Поліщук І.Є. Сучасна релігійна ситуація та релігійні орієнтації студентської молоді // Зб. наук. праць. Південний архів. Іст. науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 7. – С.92-96.

Поліщук І.Є. Профілактика негативних впливів нових релігійних течій та організацій на студентську молодь // Соціально-правовий захист молоді: Зб. наук. ст. – Ужгород, 2002. – С.196-204.

Вельмишановний Євгене Григоровичу!

Щиро вітаємо Вас і зовсім історичний факт з'ясуванням
ювілеєм — 85-річчям Херсонського державного педагогічного
університету.

За роки свого існування Ви продемонстрували вельми своє
значення для Півдня нашої країни, одного з найстаріших у
Наддніпрянській ~~Україні~~ Херсонського університету. Незаперечні
досягнення Ваших висококваліфікованих викладачів та славетних
вихованців у царині наук.

Вражає кількість спеціальностей та напрямів освітньої
підготовки, науковий потенціал та спектр міжнародних зв'язків, які
має Херсонський державний педагогічний університет.

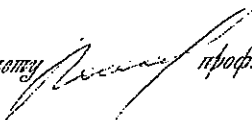
Дивлячись на розвиток Вашого університету, переконуєся, що
ці 85 років не минули марно.

Нехай же у Вас попереду буде ще багато плідних десятиліть, а
слава Вашої Азії-матер лише примножується.

Від імені професорсько-викладацького складу та студентства
історичного факультету Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна вітаємо Вас, шановні колеги, нових досягнень і
творчих успіхів на благо нашої Батьківщини.

За дорученням колективу,

декан історичного факультету

 проф. С.І. Посохов

14.11.2002 р.

Відомості про авторів

- Гоменюк Алла Павливна – к.ф.н., доцент кафедри філософії та релігієзнавства історичного факультету Херсонського державного університету
- Гончаренко Ольга Юріївна – студентка третього курсу історичного факультету Херсонського державного університету
- Грибовський Владислав Володимирович – асистент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету
- Гришанов Ігор Володимирович – к.ф.н., доцент кафедри філософії та релігієзнавства історичного факультету Херсонського державного університету
- Дариенко Василь Миколайович – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету
- Землянська Ксенія – учениця 2 курсу Академічного ліцею при Херсонському державному університеті
- Каплін Олександр Дмитрович – к.і.н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Національного університету ім. В.Каразіна.
- Коник Юлія Олександрівна – головний спеціаліст держархіву Херсонської області
- Кулікова Лілія Борисівна – к.і.н., доцент кафедри історії світової літератури та культури факультету іноземної філології Херсонського державного університету
- Куціпак Ольга – 2 курсу Академічного ліцею при Херсонському державному університеті
- Кучеренко Алла Алімівна – ст. викладач, заступник декана історичного факультету Херсонського державного університету
- Макієнко Олексій Анатолійович – асистент кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету
- Михайленко Лілія Анатоліївна – асистент кафедри філософії та релігієзнавства історичного факультету Херсонського державного університету
- Місько Н. – аспірантка кафедри всесвітньої історії історичного факультету Херсонського державного університету
- Недзельська Юлія Костянтинівна – студентка другого курсу факультету української філології Херсонського державного університету
- Недзельська Наталія Іванівна – ст. викладач, заступник декана історичного факультету Херсонського державного університету
- Недзельський Костянтин Казимирович – ст. викладач кафедри філософії та релігієзнавства історичного факультету Херсонського державного університету
- Орлова Зоря Соломонівна – почесний член Спілки архівістів України
- Павленко Віктор Якович – к.і.н., доцент кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету
- Покачалова Альона Геннадіївна – магістрантка історичного факультету Херсонського державного університету
- Поліщук Ірина Євгенівна – к.ф.н., доцент завідувач кафедрою філософії та релігієзнавства історичного факультету Херсонського державного університету

Польова Лариса Миколаївна – студентка третього курсу історичного факультету Херсонського державного університету

Пронь Сергій Вікторович перший заступник директора Миколаївської філії ВМУРол "Україна", професор кафедри "Міжнародної інформації", к.і.н.

Сінкевич Євген Григорович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Херсонського державного університету

Столярова Олена Миколаївна - викладач кафедри історії державності України, Херсонського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ

Тригуб Олександр Петрович - к.і.н., доцент кафедри історії і філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім.П.Могили.

Шинкаренко Олександр Іванович – головний спеціаліст держархіву Херсонської області

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Херсонська обласна державна адміністрація
Херсонська міська рада
Державний архів Херсонської області

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТОК

У 2003 році на кафедрі історії України історичного факультету Херсонського державного університету заплановано проведення Всеукраїнської наукової конференції на тему "Пам'ятні дати в історії рідного краю: 225 років від заснування міста Херсона, 200 років від заснування Херсонської губернії, 185 років від представлення святого покровителя міста Херсона Федора Ушакова"

Організатори конференції розраховують отримати від зацікавлених осіб заявки із темами доповідей та повідомлень до 15 лютого 2003 року. Також необхідно подати довідку про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), вчене звання та науковий ступінь, місце основної роботи або навчання (без скорочень), домашня та службова адреса, контактні телефони, E-mail.

Заявки надсилати за адресою: 73000. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, історичний факультет. Сінкевичу Євгену Григоровичу

E-mail: sinkevich@kspu.kherson.ua

Планується видання матеріалів конференцій

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ
збірника наукових праць "Південний архів" (Історичні науки), який вклю-
чено до переліку фахових видань ВАКУ

Щорічно планується видавати 4 випуски (один у 3 місяці), обсяг кожного випуску 10-15 др. арк. Мова видання – українська. Формат А4, обкладинка – двокольорова (із розміщенням логотипу пам'ятник Батьківщині у парку Солдатської слави у м.Херсоні).

Дописувачам пропонується готувати статті на IBM-сумісному комп'ютері, представляти 1 підписаний примірник, додавати дискету зі статтею, яку набрано в редакторі текстів Microsoft Word версій 6,7 або 98. Шрифт Times New Roman Суг, розмір кегля 14. Таблиці, малюнки, фотографії подаються окремими файлами із відповідними посиланнями, підписами чи поясненнями.

Статті об'ємом до 0,5 др. арк. (для докторів наук до 1 др. арк.) супроводжуються УДК (у лівому верхньому куті), анотація в кінці тексту на англійській або російській мовах. Посилання фіксуються у вигляді цифр арабського алфавіту у квадратних дужках. Наприкінці тексту подається "Список джерел та літератури". Нумерація сторінок тексту не здійснюється.

Редколегія залишає за собою право відбору статей до збірників. Листування з авторами щодо змісту поданих рукописів не ведеться. Неохайно оформлені та зі значною кількістю граматичних помилок тексти не публікуються. Статті, що представлені кандидатами та докторами наук, направляються без рецензій. Матеріали, які направлені магістрантами, аспірантами, фахівцями без наукових ступенів та звань, супроводжуються однією рецензією.

До статті додається довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), вчене звання та науковий ступінь, місце основної роботи або навчання (без скорочень), домашня та службова адреса, контактні телефони, E-mail.

У 2003 році планується такий порядок формування і видання збірників:

- перший квартал, - формування січень - 10 лютого, видання до 20 лютого;
- другий квартал, - формування березень – 20 квітня, видання до 15 травня;
- третій квартал, - формування червень, видання до 15 липня;
- четвертий квартал, - формування серпень-вересень, видання до 20 жовтня.

Головний редактор збірника наукових праць "Південний архів" (Історичні науки) д.і.н., професор Дарієнко В.М.

Випусковий редактор збірника наукових праць "Південний архів" (Історичні науки), завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету, к.і.н., доцент Сінкевич Є.Г.

Адреса: 73000, Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, ХДУ. Тел. (0552) 32-67-60.
E-mail: sinkevich@kspu.kherson.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць "Південний архів. Історичні науки"

ISBN 966-8249-11-9

Комп'ютерне макетування:
Сінкевич Є.Г.

Технічний редактор:
Гур'янов В.С.

Підписано до друку 01.12.2002. Формат 60х84/8
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Arial
Умовн. друк. арк. 10 Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макету у видавництві ХДУ.

Свідоцтво серія ХС №28 від 11 червня 2002 р.
Видано управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000. Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.